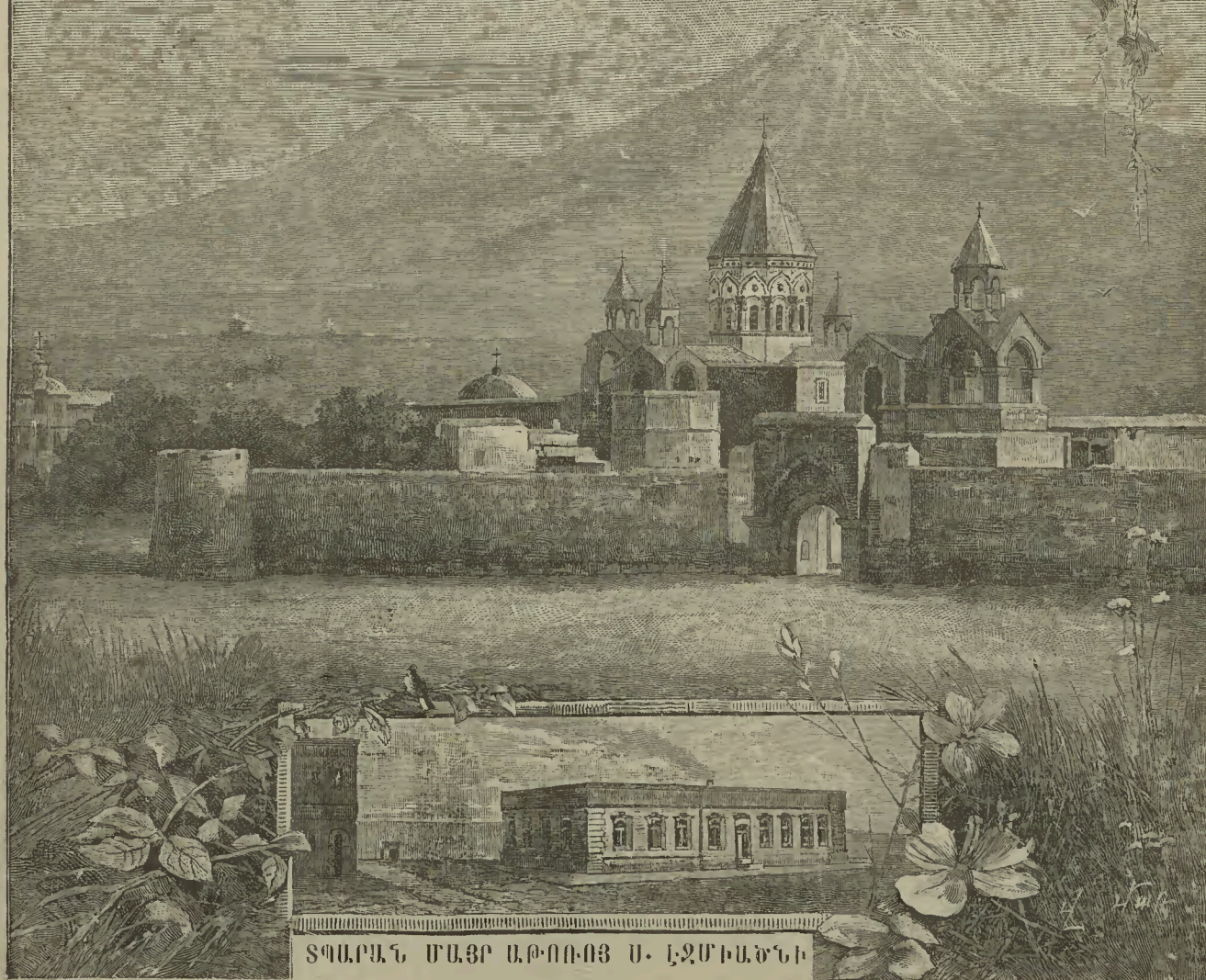

1901

ԹԻԻ Գ. ՄԱՐՏ

ՄԱՐՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՈՅ Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՅՏՈՆԱԿԱՆՔ

1. Քաղաքը և կոնգրեսային վեհափառ
Հայրապետի 131

ԿՐԾՆԱԿԱՆ

2. Իսահակյան զենուժն 133
3. Տաճար էք Աստուծոյ Մակար եպիսկո-
պոս Բարեխոյարեան, 137
4. Մարդկային կեանքի վախճանական նպա-
տակը. 139
5. Սխանական շարժումն հրէաների մէջ.
Թարգմ. Մ. Վ. 147

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆԵՐ

6. Ռուսաց, Կաթոլիկ և Բող. եկեղեցիներ. 155
7. Մայր Աթոռի Դիւանից 158
8. ՏԱՃԱՆՈՒԹԵԱՆ 163
9. Կրթութիւն, (Հարունակելի) . 166
10. Վարդգէսի առասպելը. (Հարու-
նակելի) Մ. Արեղեան 174
11. Մատթէոս Մամուրեան. 180
12. Մանրալուրդ. 182

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ ԱՐԱՐԱՏԻ

13. Մայր Աթոռի Դիւանից. 183

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՔԱԳԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ.

ՌՅԻԹ. ԼԴ. ՏԱՐԻ

ՀԱՄԱՐ ԵՐՐՈՐԴ

ՄԱՐՏ. 1901 Թ

ՀԲԱՄԱՆԱՐ

Տ. Տ. ՄԿՐՏՉԻ Ա.

ՎԵՀԱՓԱՐ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱՆԻ

1901

Дозволено цензурою 17 Марта 1901 г. Г. Тифлисъ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ՔԱՂՈՒՄԺ-Ի Ի ԿՈՆՍՏԱՆՍՆԱՅՔ ԳԵԶՔ ԶԱՅԲԱՊԵՏԻ

Հայրապետական տնօրէնութիւնք

Կոնստանդնուպոլսի վրաստանի և իմերեթի, որով պատուիրեցաւ տալ անցածութիւնք Վանանուէլ ք. Նազարեան մեկնել ի Մոսկուա ի նոր պաշտօնաւայրն իւր. թ. 87:

— Յանուն թեմակալին Ատրպատականի գեր. Տ. Սահակ եպիսկոպոսի որով լուծաւ համարի ի կարգէ և ի կոչմանէ քահանայութեան Ղևոնդ ք. Նազարեան յաղագս ամբարշտութեան նորա. թ. 142:

— Յանուն թեմակալին Ատրաքսանի գեր. Տ. Արիստակէս արքեպիսկոպոսի որով յանձնարին նմա յաւելուլ զուսմիկ Մեսրոպ ք. Տոգեոր հովութիւն Հայոց Արքիւրի. թ. 145:

— Յանուն թեմակալին Վրաստանի և իմերեթի գեր. Տ. Գէորգ արքեպիսկոպոսի որով պատուիրեցաւ արգելուլ քահանայից կրել լանջախաչս ձուլեալ պատկերաւ Փրկչին հակառակ մտաց կոնդակաց, որպէս և կամիրաւիաց՝ յեկեղեցւոյ. թ. 151:

— Շրջաք. յանուն թեմակալաց վիճակաց, որք ի Ռուսիայ ի հրահանգութիւն վասն պսակաց դադարեցան. թ. 158—163:

— Շրջաք. յանուն թեմակալաց վիճակաց, որք ի Ռուսիայ յաղագս տալոյ տեղեկութիւն զվիճակէ, զթուոյ եկեղեցեաց, քահանայից և վանօրէից վիճակաց իւրեանց. թ. 136—201:

— Յանուն ազգայնոց Մանչեսթր քաղաքի յաղագս նպաստելոյ տարագրութեան Աստուածաշունչ Ս. Գրոց. թ. 203:

— Յանուն թեմակալին Ատրպատականի գեր. Տ. Սահակ եպիսկոպոսի և Ժորժիդեան վիճակին, յաղագս ընտրութեան նոր թեմակալի իւրեանց. թ. 205:

— Յանուն թեմակալին Վրաստանի և իմերեթի գեր. Տ. Գէորգ արքեպիսկոպոսի որով յայանեցաւ նմա զփոխադրութենէ Տ. Սահակ վրդ-ի ի փոխանորդութենէ Գորւոյ ի Նուխի, զկարգմանէ ի տեղի նորա Տէր Յովհաննէս վարդապետի վանահօր վանուցն Շաւնարաթի և զկարգմանէ Տ. Գրիգորի վրդ-ի ի վանահայր վանօրէիցն Շաւնարաթի, Ծիրանաւորի և Մարկեղանից. թ. 212:

— Յանուն վիճակալին կոնստանդնուպոլսի վրաստանի և իմերեթի, որով լուծաւ պատին տաճկահայտաւ Խաչատրոյ Ակամեան ընդ կնոջն նորա Ստիփանի ի պատճառս անյայտ բացակայութեան առն՝ տալով իրաւունս կնոջն մտանել ի նոր ամուսնութիւն. թ. 213:

— Յանուն թեմակալին Արցախայ գեր. Տ. Գրիգոր եպիսկոպոսի որով յայանեցաւ նմա զկարգմանէ Տ. Սահակ վրդ-ի ի փոխանորդ Նուխոյ. թ. 221:

— Յանուն փոխ—թեմակալին Երևանայ գեր. Տ. Սուքիաս արքեպիսկոպոսի որով յայանեցաւ նմա, եթէ տպատ համարեալ է Մկրտիչ քահ. Կազվան աւանի յապաշխարանաց. թ. 223:

— Յանուն թեմակալին Արցախայ գեր. Տ. Գրիգոր եպիսկոպոսի որով պահանջեցաւ բացատրութիւն ի նմանէ յաղագս վերստին հրաւիրելոյ նորա ի պաշտօն զարձակեալ պաշտօնեայ վիճակալին կոնստանդնուպոլսի տեղւոյն. թ. 245:

— Յանուն Գիւտ Ա. ք. Նազարեան, որով պատուիրեցաւ նմա պատկել զտիկին Աբր-

բուհի Անտոնեան ընդ իշխան Արշիլի Դ. Բեկ-
թաբեկեան. թ. 247:

— Յանուեն վիճակային Կոնստանտինայի
վարստանի և Խմերեթի որով յայտնեցաւ
ղթոյլառութեան վերոյիշեալ պատկին. թ. 253:

— Յանուեն թեմակալին Բեսարաբիոյ
դեր. Տ. Ներսէս արքեպիսկոպոսի որով յայտ-
նեցաւ նմա զկարգմանէ Տ. Տիրայր վարդապետի
ինտիմանդամ Կոնստանտինայի թեմին. թ. 262:

— Յանուեն հոգաբարձութեան Ներսիսեան
գարանոցի որով հաստատեցաւ որոշումն հո-
գաբարձութեան յազադս կենսաթոշակին պ.
Սեդրաքայ Մանդինեան. թ. 288:

— Յանուեն Սինոյի ս. Եջմիածնի յազադս
ընթացս տալոյ քննական գործոյն Խաչատուր
ք. Տ. Կերդաղիւլ գեղջ Նուխոյ. թ. 291:

— Յանուեն Տ. Դիւա Ա. ք. Տ. որով շնորհեցաւ
նմա իրաւունք հրատարակելոյ գերեօսին եր-
կասիրութիւնս Վհհափսո Հայրապետի (Դրախ-
տի ընտանիք և Սիրաք և Սամուէլ). թ. 295:

— Յանուեն Տ. Սահակ եպիսկոպոսի Այլա-
տեան որով լուծան պատկը Պետրոսի Մատ-
թէոսեան Մահլամ գիւղացւոյ ընդ անասակ
կնոջն Նարգիզի և Մարիամն Աւետիսեան ընդ
առն անյայտացելոյ տալով իրաւունս Պետրոսի
Մատթէոսեան և Մարիամն Աւետիսեան մտա-
նել ի նոր ամուսնութիւն. թ. 299:

— Յանուեն փոխանորդին Ախալցխայի Տ.
Ալաբեկ վարդապետի որով փոխադրեցաւ նո-
վին պաշտամամբ ի Կարս. թ. 302:

— Յանուեն Տ. Եղիշէ վրդ. Մուրադեան,
որով կարգեցաւ փոխանորդ վիճ. Ախալցխայի.
թ. 303:

— Յանուեն թեմակալին վարստանի և Խ-
մերեթի գեր. Տ. Գեորգ արքեպիսկոպոսի և
վիճ. Կոնստանտինայի Երեւանայ տա ի յայտ
առնել նոցա զկարգումն վերոյիշեալ վարդա-
պետաց ի պաշտամունսն. թ. թ. 304, 305:

— Յանուեն Ամենապատիւ Պատրիարքին
Կոստանդնուպոլսոյ Տ. Մաղաքիա արքեպիսկո-
պոսի որով լուծաւ պատկն Զմէկաճաղցի
Մկրտչի վարդապետի ընդ անասակ կնոջն նորա
Ազապոյ թոյլաբերելով առն մտանել ի նոր
ամուսնութիւն. թ. 340:

Հայրապետական պարգևք

Շնորհեցան լանջախաչք ակոնակուռք վար-
դապետականք օգնականի տեսչի Հոգեւոր ճեմա-
րանի Մ. Աթոռոյ Տ. Յուսիկ վրդ. Զոհրաբեան,
նախագահի ազարանական ժողովոյ Տ. Եղնիկ
վրդ. Գեանջեցեան և միարանի ս. Լուսաւորիչ
եկեղեցւոյ Բաղու քաղաքի Տ. Խորէն Ա. ք. Տ.
Միրզաբեկեան: Վերջինս այս պարգևատրեցաւ
ըստ միջնորդութեան ամենապատիւ պատրի-
արքին ս. Երուսաղեմայ Տ. Յարութիւն արք-
եպիսկոպոսի. թ. թ. 90, 264, 265:

Շնորհեցան իրաւունք կրելոյ զկամիլաւ-
կայս Տ. Գեանք ք. Տ. Աստուածատրեան Բաղու
քաղաքի և դործակալին Սարգարապոտայ Ա.
Յովհաննէս ք. Տ. Յակոբեան. թ. թ. 91, 131:

Շնորհեցան իրաւունք քահանայական լան-
ջախաչից Աբրահամ ք. Տ. Աստապատ գեղջ,
Արսէն ք. Տ. Ջահուկ գեղջ, Յակովբ ք. Տ. Հին
Նախիջևանի Տ. Յովհաննէս ք. Տ. Կրիզո-
ստեան Շուշի քաղաքի Տ. Դեորդ ք. Տ. Մու-
շեղեանց նոր Նախիջևան քաղաքի Տ. Ներսէս
ք. Տ. Կարապետեան Բաղու քաղաքի և կոյս
Աննայի Խոջամինասեան միարանի անապատին
Կուսանայ Տփլիս քաղաքի. թ. թ. 93, 94,
95, 148, 149, 154, 256:

Հայրապետական օրհնութիւնք եւ շնորհակալիք

Կոնդակ օրհնութեան և զոհունակու-
թեան յանուեն պ. Նիկողայոսի Շահապարեան
նոր Արմաւիրեցւոյ յազադս 300 ու նուիրա-
տութեան յանուեն զաղթականաց. թ. 135:

— Օրհնութեան և զոհունակութեան
յանուեն Պետական խորհրդական պ. Աղեք-
սանդրի Զանշեան, յազադս կատարելոյ զկտակ
հանդուցեալ եղբոր իւրոյ Գրիգորի Աւետեան
Զանշեանց և յղելոյ զկտակեալ զիրսի Հոգ. ճե-
մարան Մ. Աթոռոյ. թ. 298:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ.

ԻՍԱՀԱԿԱՅ ԶԵՆՈՒՄՆ

• Որ զփրկական քո օր
Անարատ պատարագիդ զհնումն
Յանկացաւ Աբրահամ տեսանել,
Ետիս Սահակաւ եւ ցնծացաւ,
Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ.

Հաւախօսի վերջին պահուն,
Երբ Աբրահամ վրանայարկին
Ներքեւ հանդիստ ննջէր ի քուն,
Խիղճըն մաքուր, սիրտն անխուփ,
Չէր վրդովեր նորա քուն:
Չայն մի կանչեց, ձայն հաւուն չէր,
Չայն երկնային հրեշտակին էր,
Աբրահամ, Աբրահամ:
Չարթեաւ խփոյն մեծ նահապետ,
Ահաւասիկ պատրաստ եմ, Տէր:
Ա՛ռ սիրելի որդիդ Սահակ,
Տնոր Սաղիմայ բարձանց վերայ,
Հան ողջակէզ Տեառն Աստուծոյ,
Ձոր դու պաշտես եւ հաւատաս:
Տէր, Քո հրաման միշտ օրհնեալ է.
Դու ինձ տուիր Սահակ որդիս,
Իսկ այժմ յինէն առնել կամիս:
Օրհնեալ ես Դու, օրհնեալ Քո կամք.
Թէ Աբրահամ եւ թէ Սահակ
Քոյդ են, ով Տէր, ինչպէս կամիս.
Ձի Քո սուրբ կամք լարի է միշտ:
Տէր, Դու գիտես, ես չեմ մոռնար,
Ես յուշ բերեմ Քո այն խոստումն,
Թէ աշխարհիս ազգ եւ ազինք
Պիտի օրհնին իմ զաւակովս,
Այնչափ աճին ու բազմանան,
Ինչպէս աւազ ծովափերուն,
Եւ կամ երկնուց աստղերուն չափ:
Ասաց ինքնին Հայր Աբրահամ.
Բարի Աստուած, զոր ես պաշտեմ,

Չառնէ չար ինչ իւր ծառային:
Խորհուրդ է այս, զոր չգիտեմ,
Աստուծոյ բան է, ով գիտէ:
Ես ծառայ եմ, հոգ ու մօխիր,
Տիրոջ հրաման պէտք է լսեմ:
Դժար մի բան կայ իմ առաջ,
Ի՛նչպէս ծածկեմ բան Սառայէն.
Հապա եթէ լսէ Սառան,
Միթէ թողո՞ւ մայրենի գութ,
Ողջակէզէլ միակ որդին:
Նա Իսմայէլ տնէն հանեց,
Որ իմ Սահակ ժառանգ լինի:
Հաղար անգամ աղաչեցի,
Ձրկանք չանել խեղճ Հաղարին.
Ես զարմացայ, երբ Տէր Աստուած
Հաւանեցաւ կնոջ խեղքին,
Ինձ հրամայեց, որ հետեւիմ:
Չէ, չեմ ասեր ես Սառային,
Ես տի պահեմ այս բան գաղտնի:

Այլ ինձ ի՛նչ փոյթ քննել այս բան,
Խախտել հաւատս իմ աներկբայ.
Կամ վարանիլ, տարուբերիլ,
Միթէ ես ծառ եմ հոգմովար,
Եւ կամ մի մարդ թերահաւատ:
Թէ պակասի Սահակ որդիս,
Մնամ անժառանգ եւ անորդի.
Միթէ չկարէ՞ Տէրն իմ կարող,
Ժեռ քարերէն հանել որդիս
Իւր ծառային Աբրահամու:
Ամուլ պառաւ էր Սառայ կինս,
Ի՛նչպէս ծնաւ նա աւետօք,
Իմ անդրանիկ Սահակ որդիս:
Չկարէ՞ միթէ կրկին ծնանիլ
Մի այլ Սահակ նոր աւետօք:

Ասաց այս բան Հայր Աբրահամ,
Կոպեց դօտին, պնդեց հաւատ:
Առաւօտու արշալոյսին
Փայտ կոտորեց բարձեց իշուն.
Ինքն եւ Սահակ, երկու ծառայք,
Կաղմ եւ պատրաստ ելան ճամբոյ:
Գնացին, գնացին մինչ երեք օր,
Հայր Աբրահամ դիտեց հեռուստ.
Նա նշմարեց լեռան բարձունք,
Ուր լուսաթիւ հրեշտակ մի կար,
Ողջակէզին սուրբ տեղն էր այն:
Կացէք, ասաց իւր ծառայից,

Սպասեցէք մինչեւ դառնամ,
Ես և որդեակն իմ Իսահակ
Երթամք տեղին այն սրբավայր,
Երկրպագեմք Տեառն Աստուծոյ:

Հայր Աբրահամ էլը թողուց,
Փայտեր բորձեց Սահակին ուսն.
Երջանիկ էն Աբրահամու
Կցորդ եղաւ խաչի գործին,
Ինչպէս Սիմօն Կիւրենացին:

Մինչ երթային հարցուց Սահակ,
Հայր, ահա հուր և ահա փայտ,
Ո՞ւր է ոչխար մեր ողջակէզ:
Պատասխանեց Հայր Աբրահամ:
Դու մի հոգար, որդեակ իմ, այդ,
Թողունք, Աստուած թող պատրաստէ
Իւր ողջակէզ և պատարագ:
Ասաց Սահակ, ինչ բան է այդ,
Ո՞վ է լսել, ո՞վ է տեսել,
Որ ինքն Աստուած իւր ողջակէզ,
Ինքն հոգայ և պատրաստէ.
Հասաւ ինչ է մարդոյն նուէր,
Կամ պատարագ ընծայաբեր:
Մեք աղքատ եմք և չքաւոր,
Աստուած օրհնել է մեր տուն.
Հազար հազար ոչխար ունիմք
Մեք ի դաշտին արօտական,
Միթէ խնայէր մի պարարտ խոյ
Ողջակիղել Տեառն Աստուծոյ:

Այլ մինչ հասին այն սուրբ տեղին,
Հայր Աբրահամ չկարաց պահել.
Պատմեց որդոյն իւր Սահակայ
Ծածկեալ խորհուրդ ողջակիղին:
Ասաց, որդեակ, իմ Տէր Աստուած,
Ձոր ես պաշտեմ լի հաւատով,
Նա հրամայեց իւր ծառային,
Որ սուրբ լերանս բարձանց վերայ
Զքեզ ողջակէզ հանեմ նըմա:

Ասաց Սահակ. Դու ինչ ասիր:
Ասի, Պատրաստ եմ աւասիկ:
Ես էլ, ո՞վ հայր, նոյն ասեմ քեզ,
Թէ աւասիկ պատրաստ եմ ես:
Որչափ ուրախ լինիմ, ո՞վ հայր,
Թէ ընդունի զսնն իմ Աստուած:
Ապրի՛ս, որդեակ իմ դու հնազանդ,
Ձոհի փայտեր ուսեդ վա՛ր առ,
Շինեմք սեղան փայտեր վերէն:

Ժամ է ահա, թո՛ղ տուր որդեակ,
Կապեմ ոտներդ և քո ձեռներդ.
Որ չը շարժիս և խլլտիս,
Արիւն ցայտէ իմ հանգերձիս:
Հայրիկ, ժըտեմ, զիս մի կապեր,
Հոգով սրտով խոնարհ եմ ես.
Միթէ չունիմ ես քո հաւատ,
Զի քո որդին եմ հարազատ:
Թո՛ղ տուր ինքնին ես կամովին
Զիս տաքածեմ սեղնի վերէն.
Թեւերս պարզեմ խաչանըման,
Այնպէս մնամ անշարժ հանդարտ,
Ինչպէս դառնուել մի անմեռնչ,
Դու կտարէ զոհին սուրբ գործ:
Ձէ, որդեակ իմ, թող տուր կապեմ,
Կապանքն էլ իւր խորհուրդն ունի:
Ասաց Սահակ, Հնազանդ եմ, հայր.
Արա՛, ինչպէս Աստուած և դու
Գիտեք ձեր բան և ձեր խորհուրդ:
Երկինք, դեռին, դուք լուռ կացեք
Եւ դիտեցէք զոհիս հանդէս:

Հայր Աբրահամ մինչ պատրաստ էր
Ձոհին սուրբ գործ փոյթ կտարել,
Վերէն երկնուց բարձրութենէն
Դիտեց Աստուածն Աբրահամու,
Ասաց Որդւոյն իւր Միածնին.
Արի ի՞նչամբ Երուսաղէմ,
Վէր ամպերուն նստեալ նայիմք
Սիօնի լեռան բարձանց վերէն,
Ես ցոյց տամ քեզ նախատօնակ
Քո հանգերձեալ խաչի տօնին:
Հանդիտողին է Աբրահամ,
Պատարագիչ և քահանայ.
Ո՞վ է օրհներ զինք քահանայ,
Մեղքիսեթեկն է օրհներ:
Տես Դու, Որդեակ, ուսիր այժմէն,
Խաչիդ նկարն է Իսահակ:
Որդին տեսաւ սիրտ գործվեց,
Սահակ կապուած սեղնի վերէն,
Վիղըն պարզած և ունն ի ձիւդ,
Այնպէս պատրաստ էր խեղճ գառնիկ.
Աչկունք ողորմ հայեր ի վեր,
Որ իւր անխօս աղերս ածէր.
Ո՞վ Միածին Որդի Քո Հօր,
Ես էլ իմ հօր միածինն եմ,
Դու բարեխօս եղիր առ Հայրդ:

Ահա հայրն իմ սուր վերուցեր,
 Ասէ. Աստուած է հրամայեր,
 Զքեզ ախ զինում ես ողջակէզ:
 Սրտառուչ բան Իսահակին
 Շարժեց ի դուրս սիրոյ Որդին.
 Մատեաւ խօսոյն աղերս մատոյց,
 Հայր իմ, Բո կամք միշտ արդար է
 Եւ Բո վճխն անդարձ է.
 Խաչի վճարն իմ պարտեքն է:
 Դու գիտես, Հայր, ե ես գիտեմ,
 Իսահակայ ողջակիպումն
 Չկարէ փրկել աշխարհ ողջոյն:
 Խեղճ է Սահակ միակ որդին,
 Զոր աւետեօք ծնաւ իւր մայր:
 Հայր Աբրահամ խաղ չըգիտէ,
 Մեր փորձ արկնք, նա կըստուգէ
 Եւ ցոյց տայ մեզ իւր մեծ հաւատ:
 Հրաման տուր Հայր, իշխամ արագ
 Եւ աղատեմ դառնուի Սահակ:
 Դիտեմ, Որդեակ, սէրդ անհուն է,
 Արդահատիւ Դու առ մարդիկ,
 Դնան, փրկիր զենման սրէն
 Բո նախատիպն այն Իսահակ.
 Զի Բո անուն վաղ կնքած եմ,
 Դու Փրկիչ ես ազգի մարդկան:
 Բայց գիտեմ Դու, մեր Աբրահամ
 Առանց զոհի չկարէ մնալ,
 Աստուածապաշտ հողի նորա
 Դուցէ խառնի եւ սիրտ մնայ,
 Թէ Տէր Աստուած չընդունեց զոհս:
 Ես հրեշտակին պատուէր տուի,
 Որ երկնային մեր հօտերէն,
 Մի պարարտ խոյ եւ տնարատ
 Առնու բերէ Սիօնի լսարձունք
 Եւ Սաբելայ ծառէն կախէ:
 Դու ցոյց տուր այդ Աբրահամն,
 Թող Սահակայ փոխան զենէ:
 Դիտեմ, Որդեակ, Սաբելայ խոյն,
 Որ կախում է եղջիւրներէն,
 Այդ էլ իւր մեծ խորհուրդն ունի:
 Ժանդ որդիքներ Իսրայէլի,
 Որոց համար էր քո սուրբ կեանք,
 Պիտի կախեն կեանքդ ի փայտէն:
 Ինչպէս խոյիկն այն եղջերէն:
 Պիտի տեսնան իրենց տչքով
 Որդիքն չոր եւ ապիրատ,

Զոր դուշտիկեց ծառայն Մովսէս:
 Սաբելայ ծառն եւ կախեալ խոյն
 Մի այլ նկար է Բո խաչին:

Իջիր այժմիկ, Որդեակ իմ Դու,
 Բեզ սպասէ կապեալ Սահակ:

Էջ ի Հօրէն Փրկիչ Որդին,
 Լոյս ծաւաղեց Սիօնի սուրբ լեռ,
 Լուսոյն միջէն ձայն մի հնչեց,
 Զայն Փրկչին էր աղատարար.
 Շրտեցաւ յոյժ Հայր Աբրահամ,
 Սուրն ի ձեռին դող առեց:

Է՛, Աբրահամ, Աբրահամ,
 Դորձուր քո սուր պատանեկէզ,
 Բաւ է այդչափ, փորձ լրացաւ.
 Ես գիտէի եւ դիտայի,
 Թէ երկիւղած ես Աստուծոյ:
 Դու վեր նայիր, ո՞վ Աբրահամ,
 Տես Սաբելայ ծառի ճղէն
 Խոյ մի կախում եղջիւրներէն,
 Առ դու զենէ այդ ողջակէզ,
 Բոյդ Սահակայ փոխան է այն:
 Տէր քեզ բաշխեց Սահակ որդիդ,
 Մեծ հաւատոյդ չնորհ է եւ դին:

Երբ Աբրահամ անակնկալ
 Տեսաւ այս բան եւ զարմացաւ,
 Հոգին ցնծաց, սիրտ հրճուեցաւ,
 Անպատում էր իւր ցնծութիւն.
 Եւ ո՞վ կարէ ճառել զայն:
 Խօսոյն արձկեց կապեալ Սահակ,
 Սահակն ելաւ կանգնեց ողջամբ,
 Ողջադուրեց զինքն Աբրահամ:

Ասաց. Որդեակ, չափ² ես քեզ,
 Տեսնիր ինչպէս Տէր պատրաստեց
 Իւր ողջակէզ եւ պատարագ:
 Ուստի էր խոյն ի Սաբելայ,
 Ո՞վ էր կախեր ծառէն ի վայր,
 Արդեօք երկնու²ց բերաւ հրեշտակ.
 Զէ նորաստեղծ մի խոյ է նա,
 Մեր խոյերուն չէ նա նման.
 Եղջիւրիկներն են խաչաձև
 Եւ ծայրերէն արիւն կաթէ,
 Դեղմն կարմիր բոսորադոյն,
 Աչկունք բացեր նայէ ողորմ:
 Հեզ է այս խոյն, կապ չէ պիտոյ,
 Տես ինչպէս կայ, չհանէ մառնչ:
 Բռնէ ոտքէն եւ ես գլխէն,

Պարզենք այնպէս սեղնի վերէն,
Ես կը զենեմ, դու փայտ վառէ,
Ողջակիզեմք երկնից պարգեւ,
Որ ազատեց քո կեանք մահէն:

Ասաց Սահակ, օրհնեան Սատուած,
Օրհնեան իւր ձեռք, որ շուտ հասաւ.
Թէ չհասնէր այդ օրհնեալ ձեռք,
Վաղուց քո սուր զիս զենում էր.
Եւ դու ինչպէս դառնայիր տուն,
Հարցնէր Սառան ծնող մայրիկս,
Ի՞նչ պատասխան պիտի տայիր:

Իրաւ է այդ, որդեակ Սահակ,
Պատուէր տամ քեզ՝ դու պահէ զայն,
Սառային՝ մօրդ մի յայտներ ըմբռն:
Դու լաւ գիտես քո մօր բնութիւն,
Յասկոտ, խոժոռ կլին է Սառան,
Պատմեմ, որդեակ, քեզ անցեալ բան:
Երեք հրեշտակք մեզ հիւր եկան,
Ինձ աւետիս տուին ուրախ,
Ասին. Սառայ կլին քո պառաւ.
Քեզ աի ծնի մի նոր զաւակ:
Սառան լսեց վրանին ետեւ,
Ծիծաղեցաւ թերահաւատ:
Լսիր, որդեակ, ուսիր այս դաս.
Ինչ որ մարդոց անհնար է,
Աստուծոյ մօտ հնարաւոր է:

Այսպէս ահա Հայր Աբրահամ
Իւր Սահակայ ողջակիզով
Խաչին խորհուրդ ճիշտ նկարեց,
Իսկապէս և գործնապէս:
Այլ մարդարէք միայն բանիւ
Դուշակեցին խաչին խորհուրդ.
Իսկ Աբրահամ հանեց ի ցոյց
Խաչին պատկեր և տեսարան:
Որչափ նման և իսկատիւ,
Մարդ ի հայելլն հիանայ:

Որ խանդակաթ եմ առ ի սէր
Խաչի ճառին և խաչելոյն,
Ես հայեցայ Հայոց Հայրիկս,
Բան ստեղծի, ընդարձակեցի
Իսահակայ զենման խորհուրդ,
Սուրբ Շնորհալին Շարակնոցին
Ձորս առգերով բովանդակէ:
Ձոր նուիրեմ այն հօրերուն
Բարի պտուղ որդիներուն,
Որ հաւատով որդիացած

Կոչին որդիք Աբրահամու:
Այլ ոչ նման հրէից աղգին,
Որք պարծէին և պանծային,
Մէք որդիք եմք Աբրահամու,
Այլ ի գործոցն հեռացեալ,
Ձոր կշտամբէր Փրկիչ Յիսուս:
Այլ ճամբիւս որդիք լինել,
Գործել զգործն Աբրահամու.
Ձի սոսկ հաւատ չունի արգիւնք,
Եւ համարի մեռել անշունչ.
Գործ միացած հաւատոյն հետ,
Կենդանանայ հաւատն անշունչ.
Երանի՜ որ ունի զհաւատն,
Բարի գործով իւր պսակեալ:

Ո՛ր դու Աստուած Աբրահամու,
Դու մի հաներ յինէն հաւատ,
Մինչև երթամ ի դերեղման,
Էլ չեն պիտոյ ինձ անդ հաւատ.
Այլ դէմ առ դէմ սուրբ տեսութիւնդ.
Աբրահամու գողն ընդարձակ
Տուր ինձ տեղի մի անկիւնակ,
Ղաղարօսին մօտ բնակիմ.
Ձի սիրեցի քո աղբատներ
Եւ քո սիրած այն փոքրիկներ,
Մէք աշխարհի անարգութեան,
Ձորս Դու փոխան Քեզ համարես:
Ո՛ր Յիսուսի գուր փոքրիկներ,
Միջնորդ կացէք առ Տէրն մեր
Վասն անարժան հէգ ծառայիս.
Ես էլ ձեզ հետ ի միասին
Մտնեմք ի դուռն ուրախութեան,
Որ պատրաստեալ է սիրելեաց:

ՏԱԺԱՐ ԷՔ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

«Ոչ գիտէք թէ տաճար էք Աստուծոյ
և Հոգի Աստուծոյ բնակեալ է ի ձեզ: Եթէ
որ զտաճար Աստուծոյ ապականէ՝ ապական-
ենացէ զնա Աստուած, զի տաճար Աստու-
ծոյ սուրբ է, որ էք դուք» (Ա. Կորն. Գ.
16—17)

Աստուածութիւնն ունի շատ հրաշալի
տաճարներ, որոց մէջ փառարանուում է ան-
ընդհատ:

Առաջինն է անդրանիկ էկեղեցոյ տաճարն,
այս է անթիւ Հրեշտակաց բնակութիւնն, ինչ-
պէս ասում է առաքեալն «ի բերաւոր բա-
նակա Հրեշտակաց և յեկեղեցիս Անդրանիկաց»
(Երբ. ԺԲ. 22—23):

Երկրորդ տաճարն է Երէնի հրաշալարդ Կա-
մարն, որի մէջ արեգակն, լուսինն, մոլորակ-
ներ և ամբողջ համաստեղութիւնն միշտ օրհ-
նում և փառարանում են Տիրոջ իւրեանց լոյ-
սով և անխափա շրջաններով, ինչպէս զրու-
ած է (Դան. Գ. 58—84):

Երրորդն է Տիեզերի Կամարն, որի մէջ միշտ
օրհնում են իւրեանց Ստեղծողը ամպերն, այս
և այն կողմերն շարժուելով, անձրեւ, ցօղ,
ձիւն իջնելով, թռչուններն ծըլւելով, եր-
գելով, հողմերն, զեփիւսներն հնչելով, գե-
տերն և աղբիւրներն վազելով, կարկաչելով և
ծովերն ու լճակներն ծփծփալով և ալեկո-
ծումներով:

Չորրորդ տաճարն են ամբողջ ուղղափառ
Քրիստոնէից վանքերն, եկեղեցիներն, անա-
պատներ և մատուռներն, որոց մէջ լինում են
աղօթք, մաղթանք և պատարագ: Ահա այդ
բոլոր տաճարների մասին ասում է Տէրն. «Եր-
կինք աթոռ իմ են և երկիր պատուանդան ռաից
իմոց» (Ես. ԿԶ. 1):

Հինգերորդ տաճարն է ամեն մի ուղղա-
փառ քրիստոնէայ մարդ՝ թէ արական լինի և
թէ՛ իգական: Այս կենդանի և անձա տաճա-
րի աղօթաւոր փառաբանիչն է իւրաքանչիւ-
րի հոգին, սուրբ սեղանն է «Երբն» խնկոց ա-
նուշահոտութիւնն է առ Աստուած եղած
սրտագին գգայճանաչումն: Աստուածութիւնն

հանգստանում է սուրբ սրտերի սեղանների
վերայ և անձամբ լսում հոգիների մշտամուռնչ
խափանձանքները, որք երկիւղածութեամբ նը-
ռւիրուում են իրան: Այս տաճարների մէջ է
յղանում և ծնուում հշտաբէր հաւատն, ան-
խափ յոյսն և անկեղծ սէրն զէպի Աստուա-
ծութիւնն: Այս տաճարից առ Աստուած բար-
ձրանում են ջերմեռանդ աղօթքներ, ջերմա-
ղին խնդրումներ և սրբանուէր զգացմունք-
ներ:

Բայց այստեղ շատ և շատ զարմանալու-
ենք Աստուծոյ մարդասիրութեան վերայ, որ
բոլոր տաճարներից աւելի շատ է սիրում այս
վերջին տաճարը — քրիստոնէից մարմնոց առ-
ճարը: — Որովհետեւ Աստուծոյ սահմանած (և
մեզ անյայտ) մի օրում անպատճառ կը կոր-
ծանուին Տիեզերքի բոլոր տաճարներն, բայց
մարդն ոչ. քանզի մի հոգին Տիեզերքից շատ և
շատ դերագանց է Աստուծոյ համար քան թէ
այդ տաճարներն, ինչպէս վկայում է փրկիչն
ասելով. «Երէն և երկիր կանցանէն», որովհետեւ
երկինք և երկիր ստեղծուած են Աստուծոյ
խօսքով, իսկ մարդն ստեղծուած է Աստուծոյ
ձեռքով ամբողջ տիեզերքն մարդոց համար, մար-
դըն՝ Աստուծոյ համար: Ահա այսպէս մարդս
տաճար է Ս. Հոգուն: Ուր որ լինի Ս. Հոգին,
այնտեղ կը լինի և Հայր Աստուած և Որդին
Աստուած: (Ես և Հայր իմ) «առ նա եկեա-
ցուք և օթեանա առ նմա արտացուք» (Յով.
ԺԳ. 23): «Ապաքէն դուք տաճար Աստուծոյ
կենդանոյ էք, որպէս և ասաց Աստուած թէ
բնակեցայ ի նոսա» (Բ. Կորն. Զ. 16) և թէ
«Զգիտէք թէ Աստուծոյ տաճար էք և Աս-
տուծոյ Հոգին բնակած է ձեր մէջ» (Ա. Կորն.
Գ. 11): Այս տաճարի մէջ է հանգստանում
և մեր սուած հաղորդութիւնն — սրբութիւնն սրբ-
այն: «Երանի՜ նոցա, որ սրտով սուրբ են, զի
նոքա կը տեսնեն զԱստուած» (Մատ. Ե. 8):

Սուրբ է Աստուած, սուրբ լինելու է և
Աստուծոյ բնակութեան տեղին, սուրբ լինելու
են և մեր մարմնոց տաճարներն: Վայ այն մար-
դոց, որ պիտի չեն իւրեանց մարմնոց Կամար-
ները: Այսպիսի մարդիկ չեն կարող պիտի զիս-
տաք: Այժմ հարկ է եղբայրք, մայրեր և քոյ-
րեր, լսել խնդրք. Յիսուս Քրիստոս մտաւ երուս-
սաղէմի տաճարն, տեսաւ այն տեղ Աստուծոյ

տան միջ անվայել սեղանների, աթոռների, թրս-
չուռների և անասունների, այլևս չկարողացա-
համբերել: Այլ շինեց չուռանայ խորապան և
սաստիկ բարկութեամբ ծեծելով տաճարից
դուրս հայածեց ծախող և առնող մարդկանց
և կործանելով սեղանները և աթոռները, ա-
սաց. «դուռած է տուն իմ տուն աղօթից կո-
չեացի, և դուք արարիք զգա այս ապա-
կաց»¹ (Մատ. ԻԱ. 12—13. Մար. ԺԱ.
15—17. Յով. Բ. 14—16): Յիսուս Քրիստոս
(որ հաստատ գուշակած էր թէ՛ 67 տարուց
յետոյ կործանուելու էր այն տաճարն) եթէ
այն առիժան նախանձախնդիր էր կործանու-
ելի տաճարի սրբութեանն, որչափ ևս աւելի
նախանձախնդիր է մեր մարմնոյ տաճարները
սրբութեան և մարբութեան համար: Ինչպէս
էք կարծում, եթէ փրկիչն մանկ մեր մարմնոյ
տաճարները միջ, միթէ այնպէս չգիտէր Աս-
տուծոյ ներկայութեան և բնակութեան ան-
վայել խորհուրդներ և հասցածներ, հպար-
տութեան, ամբարտաւանութեան, չար նախան-
ձի, անտեղի բարկութեան, մահացու ծուլու-
թեան, անգիտելի, ազատութեան, օրկրամոլու-
թեան, արեւցութեան, հայհոյութեան, գողութեան,
յափշտակութեան, մատնութեան, ա-
նուանարկութեան անգիտելի, բարոյապէս մար-
դասպանութեան, անասնական ցանկութեանց,
անբարոյական կեանքի, հոգեկորուստ մոլու-
թեանց և ուրիշ անթիւ և անհամար մեղաց
անգիտելի և անգիտելի: Այս ամենը տեսող Յի-
սուս Քրիստոս միթէ մեզ չյանդիմանէր աւե-
լով. ի՞նչ ասան աղբիւրի պոռն է. և դուք այդ
պոռն պոռն փռեցիք աստուծոյ տաճարը (մա-
ղարայի): միթէ խարաղանով դուրս չհայածէր
այդ անասնական և լուսնական մոլութիւնները:
Սորա համար է ասում Պօղոս առաքեալն այս

սարսափելի խօսքը. եթէ մէկ հապախեմէ Աստու-
ծոյ պաճառը, Աստուած էլ հապախեմէ զնա, ո-
րովէք և Աստուծոյ պաճառն ուրիշ է, որ է՛ դուք:
Այս, այս տաճարն — մեր մարմնոյ տաճար-
ներն — սրբուած է աւագանին ջրով յանուն
Հօր և Արդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, մկրտուելով
և կոթակալելով և սրբալոյս միւսոնաւ զնալու և
հայորդութեամբ Յիսուսի Քրիստոսի կենարար
մարմնոյն և արեան: Սորա համար էլ ասում
է նոյն առաքեալն. յէր անշուշտ պէն չէ. ո-
րովէք և գնով գնաւուք է. փառաւորեցէ՛ք Աս-
տուծոյ յէր մարմնով և հոգւով, որ Աստուծոյ
է: Պօղոս սրբապան առաքեալն, կամենալով
յուշ ածել մեզ Քրիստոսի մեր վերայ ունե-
ցած անվախարհիկ կրօնաւորքը, վճարար ա-
սում է. դուք յէր անշուշտ պէն չէ. յէր ան-
շուշտ պէն Յիսուս Քրիստոս է, որովէք և դուք
գնաւուք է՛ գնով: Պարտոս ո՛ր առաքեալն աւե-
լի պարզ է խօսում, ասելով. «իմացած լինիք,
որ դուք փրկուած էք ձեր հայրենի ունայն
զնաջըրց» ոչ սովականացու արծաթեղէններով
և ոսկեղէններով, այլ Քրիստոսի պատուական
արիւնով, ինչպէս անբիծ և անարատ գառին»
(Ա. Ղեա. Ա. 15):

Քանի որ մենք մեր անձանց տէրն չենք,
քանի որ փրկիչն իւր աստուածախառն մարմնը
խաչելով և պատուական արիւնը թափելով
զնա՞ծ է զմեզ աստանայի լոգութիւնից, հնար
կղածին չափ աշխատենք մաքուր պահել մեր
մարմնոյ տաճարները: Աշխատենք որ աստուա-
ծապայել լինին մեր սրտերն իբրեւ Տիրոջ
բնակարան: Ազօթենք ներսէս նորահալու հեա
ասելով. «նորոգող հնութեանց, նորոգեա՛ և
զիս, նորոգ զարդարեա՛ և Դաւիթ մարդարէի
հեա թախանձելով ասենք. «սիրա սուրբ հա-
տատեա յիս, Աստուած, և հոգի ուղիղ նորո-
գեա՛ ի փորի իմում: Մի՛ ընկենուր զիս Տէր,
յերեսաց Քոյ և զՀոգի Քո սուրբ մի՛ հաներ
յինէն: Տէր Յիսուս Քրիստոս ամեն տեսակ
մեղքերից և մոլութիւններից սուրբ պահիր քո
կենդանի տաճարները, ամէն:

1 Սողոմոնի շինած Տաճարի մասին Աստուած
ասած էր. «նոցա (Հրէից) զոհերն, ողջակէզ-
ներն և նուէրներն ընդունելի կը լինին իմ սեղա-
նի վերայ, որովհետեւ աղօթքի տուն կը կոչուի իմ
տունն ամեն հեթանոսաց համար» (Ես. 29. 7):
Մի և նոյն Աստուած, յետոյ տեսնելով նոյն Տա-
ճարի անպատուութիւնը, կողպուեց աւագակութեան
հասած, ասում է. «Միթէ աւագակաց քարայր
էզմը իմ այդ տունն, որի վերայ կոչուած է իմ
անունն» (Երեմ. Է. 11):

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ՎԱՍԾԱՆԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ *

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

I

Աւետարանում գլխաւորապէս մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի բազմութեան առաջ կամ նեղ շրջանում՝ իւր մօտիկ աշակերտներին՝ խօսած քարոզութեանց մէջ, նոյնպէս և նրա առ Հայրն Աստուած ուղղուած ազօթքներում մենք շատ տեղ ենք պատահում այն հարցին, որը վերաբերում է մարդկային կեանքի վախճանական նպատակին: Այդ տեղերը միտին վերցրած՝ ապիս են միանգամայն լիակատար և պարզ պատասխան յիշեալ հարցին: Այդպիսի տեղերից են ի միջի այլոց և հետեւեալները. «Ի տան Հօր խնայ օթեանք բազում են, ապա իմ ոչ ասացեալ էր իմ ձեզ եթէ երթամ և պատրասեմ ձեզ տեղի: Եւ եթէ երթամ և պատրասեմ ձեզ տեղի, դարձեալ դամ և աւնում զձեզ առ իս. զի ուր են իցեմ և դուք անդ իցեք» (Յովհ. Ժ. Գ. 2—3): «Ես եմ ճանապարհ և ճշմարտութիւն և կեանք, ոչ որ դոյ առ Հայր՝ եթէ ոչ ինչ: Եթէ զիս զիտեմ, ապա և զՀայրն իմ զիտեմ, և այսուհետեւ զիտաջիւր զնա . . . : Արեւանս զիս՝ ետես զՀայրն» (Յովհ. Ժ. Գ. 6, 7, 9): «Հայր, զորս ետուն ինձ, կամիմ զի ուր են եմ և նոքա իցեն ընդ իս: . . . Եւ ծանուցի նոցա զանուն քո և ծանուցից, զի սէրըն՝ զոր սիրեցեր զիս՝ ի նոսա իցէ, և ես ի նոսա:» (Յովհ. Ժ. Կ. 24, 26): «Երանի այնոցիկ՝ որ սուրբ են սրտիւք, զի նոքա զԱստուած տեսցեն: Երանի է ձեզ՝ յորժամ նախատիցեն զձեզ և հալածեցեն և ասիցեն զամենայն բան չար զձէնձ սուտ վասն իմ: Յնծայեք և ուրանի լիւրք, զի վարձք ձեր բազում են՝ յերկինս» (Մատթ. Ե. 8, 11, 12): «Եկայք, օրհնեալք Հօր խնայ, ժառանգեցեք զպատրաստեալ ձեզ զարքայութիւնն ի սկզբանէ աշխարհի» (Մատթ. Ե. 34): Ի շարս Տիրոջ այս պատգամներին՝ կարելի է գնել, որպէս կրկնութիւն,

բացայայտութիւն և օրինակի առաքեալների հետեւող իմաստալից ճիշտ երբ. «Այլ մեր առաքելութիւնն յերկինս է» (Փիլ. Գ. 20): «Ձոշակն ոչ ետես և ունին ոչ լուաւ, և ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց» (Ա. Կորնթ. Բ. 9): «Քանզի փոքր ի շատէ զիտեմք և փոքր ի շատէ մարդարեանամք: Այլ յորժամ եկեսցէ կատարումն, փոքր ի շատէս խափանեցի: Այժմ տեսանեմք իրեւ ընդ հայելի օրինակաւ, այլ յայնժամ զէմ՝ յանդիման. այժմ խեղամու եմ փոքր ի շատէ, այլ յայնժամ զիտացից» (Ա. Կորն. Ժ. Գ. 9, 10, 12): «Սիրելիք, այժմ որդիք Աստուծոյ եմք, և չեւ ես է յայտ՝ եթէ զինչ լինելոց իցեմք, զիտեմք՝ զի յորժամ նա յայտնեցի՝ նման նմա լինելոց եմք, զի տեսանելոց եմք զնա՝ որպէս և էն» (Ա. Յովհ. Գ. 2): «Ձվերինն խնդրեցէք, ուր Քրիստոսն նստի ընդ աջակ Աստուծոյ: . . . Կեանքն ձեր ծածկեալ են ընդ Քրիստոսի յԱստուած» (Կոլոս. Գ. 1, 3):

Յառաջ բերած օրինակներից երեւում է, որ մարդկային կեանքի վախճանական նպատակի մասին վարդապետութիւնը՝ որ կրկնուած և բացայայտուած է առաքեալների զրուածքներում, Աւետարանը առաջին դժի վրայ գնում է յաւիտեական կեանքը: Ըստ Աւետարանական վարդապետութեան՝ մարդկային կեանքն ամբողջովին չի ընդհատուում այստեղ՝ երկրի վրայ. գերեզմանն ու դադաղը նրա համար սահման չէ: Երկրաւոր կեանքն ընդհանրապէս կեանքի առաջին շրջանն է. նա կը շարունակուի դադաղի սահմաններից դուրս ևս զարձեալ յաւիտեան. ընդ նմին իւրաքանչիւր առանձին մարդու գիտակցութիւնը և անձնաւորութիւնը մնում են անմատչելի: Եւ ահաւա՛րկ այնտեղ՝ դադաղի այն կողմն է գանձուում մարդկային կեանքի վախճանական նշան պատկը և ոչ այստեղ երկրիս վրայ, և միայն այնտեղ վախճանական նպատակը՝ կատարելապէս հասանելի է: Ո՞րն է այս նպատակը: Կենդանի և միակ Աստուծոյ հետ ամենաջերմեանդ և սերտ—մտերիմ հաղորդակցութիւն և միաւորութիւն, այն Աստուծոյ, որ ամենիմաստ և բարեբար էակ է, որ ճշմարտութեան և սիրոյ Աստուած է:

* Տես Արարես 1901 թ. համար Բ. հր. 57:

Բայց արդեօք չափազանց վերացական և չափազանց բարձր չէ՞ վարդապետութիւնը: Այն հաղիւ միայն փիլիսոփայական խելքին մատչելի է. իսկ հասարակ խելքին՝ հաղիւ թէ հասկանալի լինի: Բայց արդեօք մշտաւորապէս անդարդացած մարդը կարո՞ղ է աւետարանական այդ վարդապետութեան հետ կապել որ և է պարզ և կենդանի հասկացողութիւն մարդու կեանքի վախճանական նպատակի մասին և այդպիսով նրա մէջ հանգստութիւն և մխիթարութիւն գտնել: Բայց երևոյթին թոյլատրելի է այս բանում կասկածելը:

Այս աւետարանական վարդապետութիւնը կեանքի նպատակի մասին շատ բարձր—վերացական է, բայց ընդ նմին և շատ պարզ: Եւ եթէ փիլիսոփայական խելքը զժողարանում է լուսարանել և ընդունել այն սակայն նրա ճշմարտութիւնն անմիջապէս լուսարանում է ամենապարզ և խաղաղ հոգու առաջ և ուրախութեամբ էլ ընդունում նրանից: Բանն այն է, որ այդ վարդապետութիւնը, որի մասին է մեր խօսքը, պատասխանում է ամենաարմատական հարցերին և մարդկային հոգու պահանջներին, ուստի և մարդ կարող է զրանի նրա մէջ լիակատար բաւարարութիւն, ընդ նմին և մխիթարութիւն և հանդիստ:

II.

Միթէ՞ իմ մարմնի մահով իմ կեանքը վերջնականապէս պէտք է ընդհատուի՞. իմ մարդ աչքերում լուսոյ վերջին կայծի հետ պէտք է շիջանի՞ և իմ գիտակցութեան վերջին ճառադայլթը. պէտք է մեռնի՞ն արդեօք իմ զգացմունքներն ու ձգտումները. իմ միտքն ու անձը ոչնչութիւն պիտի դառնան: Այսպիսի հարցեր ակամայ ծագում են մարդու մոգումի երբ մտածում է երկրաւոր գոյութեան վախճանի մասին, երբ նայում է գերեզմաններին, որոնք միշտ կլանում են մեր հարազատներին ու ծանօթներին: Եւ երբ այդ հարցերը մեր ականջին փափսում են տխուր—անհաճոյ «այո՛ւ» մեր սիրտն ակամայ սեղմում և կծկում է ցաւից և վրդովուած պատասխանում է՝ «ոչ, այդ խաբէութիւն է,

հանգստարանի սահմաններից դուրս մարդուս սպասում է յաւիտեական կեանքը» — վերայելով այդպիսի հառաչալի պատասխանով, որ անմահութեան պահանջը, յաւիտեական կեանք ակնկալելը բնածին են մարդուն: Եւ այդ պահանջին արձագանք տալով, համարեա նախնի բոլոր կրօնները պատմել են իրանց հեռեզմաններին հանդերձեալ կեանքի մասին, և հեթանոս խորհողները շատերը պնդել են նոյն իսկ անմահութեան վրայ: Բայց նախնեաց կրօնական այդ դադափարները—հասկացողութիւնները հանդերձեալ կեանքի մասին վերջին ծայր անորոշ էին, շատ կոպիտ ու անհեթեթ և նրանց հաւատալը շատ զժողարին ու ծանր էր: Իսկ փիլիսոփայական վարդապետութիւնները անմահութեան մասին՝ ենթադրութիւնների տատանող բնաւորութիւն ունեին և չէին կարող ուրիշների հաւատը զարգացնել դէպ իրանց, ուստի թէ մէկը և թէ միւսը անկարող էին գոհացնել սրտի ամենօրեայ պահանջը, սրտնից է՝ որ մահուան երկիւղը հին մարդկանց բոլորի կեանքին խաւար էր պատում և այդ մահուան երկիւղից ըստ առաքելոյ բանին, իրանց ամբողջ կեանքում ենթակայ էին ստրկութեան: (Եբր. ա. 15)

Մահուան երկիւղը թուեաւորում էր նրանց բոլոր ուրախութիւնները, հարկադրում էր խորատուղուիլ ախուր մտածութիւնների մէջ մինչև անգամ այնպիսի ուրախ ու կատակասէր մարդկանց, որպիսին էր Անակրոն բանաստեղծը, և այնպիսի զգաստ մտածողների, ինչպէս Աիկերոնը: Վերջինս ի միջի այլոց խոստովանում էր, որ իւր ընդունած հետախուզութեանց եղանակը՝ համարել մահը իրերի բնական և անհրաժեշտ հոսման վախճանը, արամադրում է դէպի վիշտը և կեանքը դարձնում է էլ աւելի թշուառ: Թէ՛ որքան ծանր էր նախկին մարդու համար, որի մէջ տակաւին արմատախիլ չէր եղել անմահութեան պահանջը, չունենալ ոչ մի հաստատուն հաւատ դէպի այն անմահութիւնը, այս ի միջի այլոց պարզ երեւում է Բ. դարու մի մատենագրի մեզ հասած խոստովանութիւնից, որը հեթանոսութիւնից քրիստոնէութեան էր զարձակ: Այդ խոստովանութեան մէջ մենք կարգում ենք. «դեռ երիտասարդական վաղ հա-

սակիցս վիշտն ու անհրաժեշտութիւնը ճշնշում էին իմ հոգին, քստորում ինքս էլ չըզիտեմ թէ ինչպէս մտածում էի մահուան մասին և ինքս ինձ հարցնում, թէ արդեօք մահուանիցս յետոյ ուրիշ կեանք կը լինի՞ ինձ համար, կամ թէ ես ոչնչութիւն կը դառնամ, ինչից զոյացել եմ: Ար յիշեմ արդեօք մահուանիցս յետոյ այն կեանքի մասին, թէ՞ անսահման ժամանակը կը տանէ ամեն ինչ մահացութեան անդունդը, որ պիտի անհետացնէ՞ մինչև անգամ նրա մասին մեր ունեցած վերջին յիշողութիւնը: Մինչդեռ այդ և զոյնանման մտածողութիւններ անընդհատ վրիտում էին իմ հոգու մէջ, ես մի անբացատրելի կարօտ զգացի և իմ ոյժերն ինձ դաւաճանեցին: Բայց մանաւանդ աւելի վշտալին այն էր, որ երբ հէնց փորձում էի ձնշել այդ անհանգստութունը, նա աւելի ևս մեծ ուժով արեկոծում—վրդովում էր ինձ: Դրա պատճառն այն էր, որ իմ մէջ գոյութիւն ունէր մի բան, որ ինձ թոյլ չէր տալիս հանգստանալ. այդ անմահութեան պահանջն էր: Ես այն ժամանակ յաճախում էի փիլիսոփայական դըպրոցներ, որպէս զի նրանցից զիտութիւններ շահեմ: Բայց այնտեղ ես ոչինչ չգտայ, բացի զաղախարհներն անընդհատ հաստատելուց ու բացատրելուց և անվերջանալի փիլիսոփայութիւններից: Եթէ այդ զպրօցներում դրականապէս քարոզուէր, որ հոգին անմահ է, ես ինձ բաղդաւոր կըզգայի: Ընդհակառակն ես անբութեամբ զուրս էի գալիս քանի որ լինում էին հակառակութիւններ և պնդում էին, որ հոգին մահացու է: Բայց թէ մէկ և թէ միւս կարծիքներն մէջ ես կատարելապէս համոզուած չէի: Այն ժամանակ խկապէս տխրած տուում էի ինքս ինձ, թէ իզուր ինչո՞ւ ես տանջուում, քանի որ ամեն բան վերջ պիտի ունենայ: Եթէ մահուանից յետոյ գոյութիւն չըպէտք է ունենամ, ապա ուրեմն էլ ինչո՞ւ համար են այդքան նեղութիւնները: Եթէ մահուանիցս յետոյ կեանք է սպասում ինձ, այն ժամանակ ես պէտք է ապրեմ աղնուտար, որպէս զի ես չարչարանքների չենթարկուիմ խաւարչաին տարտարոսում: Բայց ընդդէմ այս խօսքերիս դարձեալ ինքս ինձ հակաձուռում էի ասելով, որ այդ ամէնն անասուններ

են: Նմանօրինակ խոստովանութիւն կըդանենք Յուստինոս մարտիրոսի և Տաթևանոսի գըրուածքներում: Այդպիսով պարզ է, որ անմահութեան վերաբերեալ հարցը վերջնական հարց չէ, այլ կեանքի հարց է, և ս. Աւետարանը գոհացնում է մարդկային հոգու ամենօրեայ այս պահանջը, զերեզմանի սահմաններից դուրս յաւիտենական կեանքը ամեն կատարծից վեր դասելով:

III.

Ապրել առանց Աստուծոյ, առանց բարձրագոյն էակի մարդս չի կարող, թէ և դժբաղդարար կարող է երկար ժամանակով մոռանալ նրան: Այդ պատճառով մարդս իւր զարգացողութեան բոլոր աստիճաններում որոնում է Աստուծուն, ձգտում է մերձենալ նրան: Այդ ձգտումն իւր համար ամենաբարացայտութիւնը գտնում է կրօնքի մէջ. բայց որքան կրօնն ընդհանրական է, նոյնքան ընդհանրական է և այդ ձգտումը: Կրօնի ընդհանրականութեան ապացոյցը շատերը հաստատապէս բացատրում են, բայց ինչպէս ցոյց են տալիս հին ու նոր վիպութիւնները, այս փաստը բարձր է ամեն տեսակ կասկածներից: Ի հնումն Արիստոտելը, որ պատմական և ազգախօսական ծանօթութեանց մեծ պաշար ունէր, չէր ճանաչում մի ազգ, որ հաւատա չունենար զէպի Աստուածութիւնը: Իսկ կրօնի ընդհանրականութեան մասին յաճախակի է յիշատակում Աիկերոնի հեղինակութիւնների մէջ: Բայց նախնիներից նշանաւոր է մանաւանդ Պլուտարքոսի հեռեալ վիպութիւնը (Adversus Colotem epicur).— «Նայեցէք, տուում է Պլուտարքոս, երկրի երեսին. գուք կըգտնէք քաղաքներ առանց ամբութիւնների, առանց զիտութիւնների, առանց իշխանական դասակարգութեան. մարդիկ կը տեսնէք առանց հաստատ բնակարանների, որոնք չը գիտեն փողի գործածութիւնը, որոնք հասկացողութիւն չունին շքեղ արհեստների մասին. բայց դուք չէք կարող գտնել մարդկային ոչ մի հասարա-

¹ Հետախնդեր՝ ջատագովութիւն քրիստոնէութեան. II. 6—8.

կուլթիւն առանց հաւատոյ դէպի Աստուածութիւնը, ոչ մի քաղաք, որի մէջ չըլինէր որ և է տաճար, որ սովորութեան մէջ չլինէին աղօթքներ, զոհեր, երգումներ: Նոր դիտական գրականութեան մէջ մենք նոյնպէս շատ վկայութիւններ ենք գտնում կրօնի ընդհանրականութեան մասին մարդկութեան մէջ: Այդ վկայութիւնները պատկանում են այն անձանց, որոնք յայտնի են իրանց անաչառութեամբ: Այսպէս գերմանական նշանաւոր դիտական Հոմբոլդտ իւր «Տիեզերք» գրքի մէջ (I, 16) գրում է թէ՛ «նոյն իսկ վայրերի ազգերի մէջ նկատել է, որ յարգի է այն խորհրդաւոր դաշն, որ կապում է մարդուն Աստուածութեան հետ»: Բայց «Մարդաբանութիւն բնական ազգերի» հեղինակը նոյնպէս չի ցոյց ապրիս ոչ մի ազգ, որ օտար լինէր կրօնական հասկացողութիւնից: Վուլգի («Մարդու և կենդանիների հոգին» II 279) տեսլով՝ «աւելի ուշադիր հետախուզութիւնը միշտ բաց էր անում, մինչև անգամ՝ կոպիտ վայրենիների մէջ, այնպիսի բարբեր ու սովորութիւններ, որոնցից կտրելի է որոշակի կգրականել, որ նրանց մէջ ևս գոյութիւն են ունեցել կրօնական հասկացողութիւններ, թէ և շատ էլ նման չեն եղել միմեանց»: Վերջապէս Ֆրանսիական ժամանակակից բնագետ Կատրիստ (Das Menschengeschlecht. II. 200) կրօնի ընդհանրականութեան ապացոյցը ընդունում է անկասկածելի, ընդ նմին բարոյականութեան և կրօնի վրայ մատնանիշ է անում որպէս մարդկային հոգու բնական սկզբնական տոանձնայատկութիւնների, որոնք էապէս դա՛նաղանում — որոշում են մարդուն կենդանիներից: Բայց Աստուածութեան հետ հաղորդակցութիւն որոնելով՝ մարդս կամենում է կենդանի, անմիջական մերձեցումն ցանկանում է զիմէլ բարձրագոյն էակին խնդրուածքներով, չնորհակալութեամբ, յանձնել իրան նրա հովանաւորութեան ու պաշտպանութեանը: Այստեղից հետեւում է, որ չըկայ այնպիսի կրօն, որ չունենայ աղօթք: Եւ այս հանրամարդկային ձգտման դէմ՝ յանդիման գալիս է նոր — ուխտի յայտնութիւնը կեանքի նպատակի մասին: Այդ յայտնութիւնը ծանուցանում է, որ այդպիսի կենդանի, անմիջական հաղորդա-

կցութիւն բարձրագոյն էակի հետ յաւիտեան սպասում է մարդուն, և իրար չէ, որ մարդս այնքան բացարձակ կերպով ցանկանում է այս հաղորդակցութեանը, որովհետեւ հենց նրա մէջ ըն է մարդկային կեանքի վախճանական նրպատակը:

Բացի յիշատակած պահանջներից՝ մարդկային հոգու մէջ գոյութիւն ունին և այլ պահանջներ ու ձգտումներ, որոնք այնքան էլ էական չեն, բայց և որոնք աւելի այսպէս առած՝ շօշափելի և որոշ են: Այսպէս է ճշմարտութեան պահանջը և նրան ձեռք բերելու արագեւելու ձգտումը, արդարութեան պահանջը և այն իրադործելու ձգտումը:

IV.

Ձգակով արագեւել ճշմարտութեանը ըմբռնել անյայտը՝ մարդս իւր ուշադրութիւնը չի բեւեռում մերձաւոր իրերի վրայ, այսինքն այնպիսի իրերի, որոնց վրայ, ըստ երևոյթին, ամենից առաջ բնականաբար պիտի կեդրոնանար: Բնահասկառակն՝ նրա միտքը մշտապէս անցնում է մերձակայ իրականութեան և փորձառութեան սահմանից դուրս, ընթանալով դէպի երեւակայականը՝ փորձնականից բարձր աշխարհ, և այստեղ ջանում է վճռել այնպիսի հարցեր, որպիսիք են, օրինակ՝ ամբողջ գոյացութեան սկզբնական պատճառների և վախճանական նպատակների, մարդկային հոգու յատկութիւնների և վերին աշխարհի էութեան մասին եղած հարցերը, ոչ տեսանիւ աշխարհի, այլ մարդկային այնպիսի յարաբերութիւնների մասին, որը բարձր է իրանից և որ գտնուում է իւր շուրջը և որոշում է նրա զիւրք արեւելքի մէջ: Եւ այսպէս կամ՝ այնպէս վճռելով այս հարցերը՝ մարդս իւր ուշադրութիւնը դարձնում է մասնաւոր առարկաների և երևոյթների ուսումնասիրութեան վրայ, որպէս զի այդ շրջանում ևս արագեւել ճշմարտութեանը ըմբռնել իրական յատկութիւնները և այդ առարկաների ու երևոյթների յարաբերութիւնները: Այստեղից հետեւում է, որ մարդս ամեն ժամանակ, որպէս այդ մասին վկայում է մարդկութեան հոգեւոր զարգացման պատմութիւնը, երեւացել է նախ որպէս փրկիտ-

փայ, հնարել է ամբողջ փիլիսոփայական կամ
կէս—փիլիսոփայական և կէս—կրօնական հա-
մակարգութիւններ և այնուհետև միայն ան-
ցել է իրան շրջապատող բնութեան ուսումն-
նասիրութեան և փոքր առ փոքր հաւաքել է
նիւթեր բնադիտութեան համար: Այս երևոյ-
թըն ևս ընդհանրականութեան բնաւո-
րութիւն ունի ու կատարուում է ոչ միայն
քաղաքակիրթ, այլ և բոլորովին վայրենի
ազգերի մէջ: Այդքեղութեան միտքը մի անգամ որ
զարթնաց, ընդ միշտ պատուում է վերացական
հարցերի աշխարհում և պարունակում է
միշտ բաւականաչափ պաշար այս հարցե-
րին պատասխանելու համար. այնպէս որ
իւրաքանչիւր հասակաւոր վայրենի ներկայա-
նում է որպէս իր տեսակի փիլիսոփայ: Քոյ
նրա փիլիսոփայութիւնը լինի կոպիտ և ման-
կական չափ միամիտ, բայց այն հարցերը, որ նա
շօշափում է, կարող են համարձակ կերպով
դասուիլ ի շարս քաղաքակիրթ ազգերի ամեն
տեսակ փիլիսոփայութեան, որը միակառ-
նուելով վայրենի մարդու կրօնական գաղափար-
ների հետ, լցնում է նրա հոգեւոր կեան-
քըն այնպիսի խորիմաստ բովանդակութեամբ,
որին անաչառ ուսումնասիրողը չի կարող
հիացմամբ և յարգանքով չը վերաբերուիլ:
Առաջին իսկ հայեացքից այդպիսի օտարոտի
երևոյթը, մտքի այդպիսի ձգտումը փորձա-
ռութեան շրջանից դուրս, նախքան մարդուն
շրջապատող իրականութեան հետ ծանօթանա-
լը, է սակայն միանգամայն բնական երևոյթ,
և պէտք է ընդունել նրան ոչ միայն որպէս
մեր յատուկ բնական պահանջների անփիճելի
ապացոյց, ճանաչել ճշմարտութիւնը և տիրա-
պետել այն, այլ և որպէս մի ակնյայտի վը-
կայութիւն, թէ բնականութիւնը նոյնպէս կա-
րող է անմիջական կերպով իմանալ, թէ ո՞ր տեղ
կարելի է գտնել նրա համար թանկագին ճըշ-
մարտութիւնը: Աւ յիշաւ ճշմարտութիւնը,
միայն յիշեալ վերացական հարցերի վրձնե-
լու մէջն է, և ձեռք բերել կարիք է այն
միայն այդ հարցերի ուղիղ լծակովը,
այստեղից պարզ է, որ մարդս ունենալով այս
հարցերի մինչև անգամ միակողմանի և ան-
կատար պատասխանները, զարձեալ հնարաւոր
է լինում իսկական կենդանական կեանքից անց-

նել մարդկային ճշմարիտ բանական կեանքին:
Այս այն պատճառով, որ երբ մի մարդ մի
անգամ վերոյիշեալ հարցերի պատասխաններն
տալով է, նրա համար տրդէն հնարաւոր է
դասուում ուղղել իւր գործունէութիւնը դէպի
յայտնի և ճշտօրէն ճանաչուած նպատակնե-
րը և այդպիսով մտածել նրանց մասին: Ապա՝
մարդուս համար հնարաւոր է լինում սկզբ-
բունքի հիման վրայ, որոշակի սկսել իւր յա-
րաբերութիւնները դէպի այլ մարդիկ և
իրան շրջապատող իրականութիւնը, և դրա-
նով ապահովել իւր հոգեւոր զարգացման ապա-
գայ յառաջադիմութիւնը: Բնական է, որ մարդ
որքան աւելի մօտ է ճշմարտութեան և որ-
քան լիակատար լինին վերոյիշեալ հարցերի
պատասխանները, նոյնքան էլ աւելի խելացի
և լիակատար կըլինի մարդուս կեանքը՝ իշխե-
լով այդ հարցերին, որով աւելի հասկանալի է
դասուում նրա համար շրջապատող աշխարհը:

Սակայն մարդս յենուելով իւր սեւհա-
կան ոյժին՝ անկարող է միանգամայն տիրապե-
տել ճշմարտութեանը վերացական հարցերի
շրջանում: Ընդ նմին և միանգամայն պարզել
իւր համար մտնաւոր իրերի և երևոյթների
միտքը: Աւստի և մարդուս դէպի ճշմարտու-
թիւնն անդադար ձգտելու պատմութիւնը տա-
լիս է մի շարք սխալներ ու մոլորութիւններ
և փիլիսոփայական համակարգութեանց տեսու-
թիւնների ու հայեացքների մշտական փոփո-
խումն: Աւստի և այն լուսաւոր բույններն,
երբ մարդս մտածելով որ արդէն տիրապե-
տել է ճշմարտութեանն, հիասթափուեալ բացա-
կանում է. «դուայ» միշտ տեղ են տալիս ծա-
նրը հիասթափման և նա արուր յուսահա-
տութեամբ հարցնում է ինքն իրան՝ «ինչ է
ճշմարտութիւնը»:

Բայց միթէ խեղքի այս արմատական
սկզբնական հարցն ընդ միշտ պէտք է անպա-
տասխան մնայ: Ո՛հ, ո՛չ, այս հարցին պատաս-
խան է տալիս մինչև իսկ այս հարցն աւելորդ է
զարձուում՝ մարդկային կեանքի նպատակի վը-
րաբերեալ անկեղծ վարդապետութիւնը: Նա
ուսուցանում է, որ Աստուած, որի հետ յա-
ւիտեան հաղորդակցութեան է կոչուած իւրա-
քանչիւր հոգի, հենց ինքը ճշմարտութիւնն է,
ամենի սկիզբն ու վախճանը, ամենախաղաղը

և բազմազան դերիմաստութիւնը: Ուստի և այն տեղ միայն, դերեզմանի սահմաններից դուրս, Աստուծոյ լուսոյ առաջ, մարդու քառականութեան ձգտումն զէպի ճշմարտութիւնը լիակատար բաւարարութիւն կը գտնէ: Այն ինչ որ մենք այստեղ միայն մասամբ ճանաչել ենք, անկատար է, միակողմանի է և խորհրդաւոր, և այն տեղ այս ամենը կը վերանայ և իւրաքանչիւրի համար կը հասնէ լիակատար դիտութեան հնարաւորութիւնը:

V.

Բայց եթէ մարդու մէջ զօրեղ է ճշմարտութեան պահանջը և զէպի այն ունեցած ձգտումն անդուսպ, այն ժամանակ բարութեան պահանջը և զէպի այն ձգտումն աւելի զօրեղ ու անդուսպ է լինում: Բարութեան գաղափարը յատուկ է մարդու հոգուն, որը զարթնում է նրա մէջ զիտակցութեան զարթնելուն հետ, այն գաղափարը շատ մեծ նշանակութիւն ունի մարդու կեանքի և գործունէութեան ընթացքում և մի անխոխարինելի արժանաւորութիւն է նրա աչքում: Բարութեան գաղափարը մարդկային գործունէութեան վերաբերմամբ մի բռնադատիչ ոյժ է, որը հանդէս է գալիս մարդկային հոգու մէջ բարոյական օրէնքի ձևով: Բարոյական օրէնքը մարդուց պահանջում է, որ նա իւր բոլոր գործողութիւնների մէջ իրագործէ բարին և իրան հետ պահէ այն ամեն բանից, ինչ որ հակառակ է բարութեան: Հնազանդելով այդ պարտաւորեցուցիչ և ստիպողական պահանջներին՝ իւրաքանչիւրն իրան ի ներքուստ դռն է զգում: Խիղճը՝ բարութեան այդ անմիջական դիտակցութիւնը, վկայում է, որ այդպէս գործելով՝ մարդս կատարում է իւր պարտքը և այդ վկայութիւնը ուրախացնում և ամբողջում է նրան: Ճիշտ է՝ մարդս իրրեւմի ազատ էակ, կարող է և չըկատարել բարոյական օրէնքի այդ պահանջները, զրժել իւր պարտքը, որպիսին գծարդդարար շատ յաճախ է պատահում: Բայց այդպիսի գործողութիւնը նրա համար անպատիժ չի տնցնում, որի հետեւանքը լինում է ամբողջ զգայմանքներ՝ խղճահարութիւն ու զղջալը և ամբողջ հոգեւոր

կեանքի կանոնաւոր ու խաղաղ ընթացքի խանգարումն: Կեանքի մէջ բարութեան պայպիսի մեծ նշանակութիւնը մարդու համար անպայման արժէք ու գին ունի և բարութիւնից աւելի բարձր ու վսեմ բան նա անկարող է մտածել և երեւակայել: Ուստի և բարութիւնը բոլոր արարածների համար ծառայում է որպէս արժանիքի չափ, այլ և այն բանի համար, ինչ որ շրջապատում է մարդուն, և այն բանն ինչ որ հէնց նրա մէջ գտնուում է: Այն ինչ որ մենք գնահատում ենք, գնահատելի է այն չափով, ինչ չափով որ նա տողորուծ է բարոյական սկզբունքներով և կամ այն չափով որով ուղղակի կամ կողմնակի կերպով նպաստում է կեանքի մէջ բարոյական օրէնքի պահանջների իրագործման և թեթեւացնում է մարդու աշխատանքը այս իրականացման գործում: Մարդկային կեանքի մէջ բարութեան ունեցած նշանակութեան և նրա անպայման արժանիքի պատճառով ձգտումը զէպի նա էթէ ոչ իւրաքանչիւր անհատի գէթ առ հասարակ մեծամասնութեան համար ներկայացել և ներկայանում է որպէս անխաղաղ ձրգտումն: Մասնաւոր և ընդհանուր կեանքի վառազան յարաբերութիւններն ու ձևերը որոշելով և մշակելով՝ մարդս աշխատել է որպէս հիմք ընդունել այս յարաբերութիւնների ու ձևերի բարոյական սկզբունքը, ցանկացել է միշտ տեսնել բարութեան գոյութիւնը որպէս իւր մասնաւոր կեանքի նոյնպէս և այլ մարդկանց կեանքի մէջ, զլիաւորապէս այն ձևով, որն աւելի շատ է արտայայտում նրա էութիւնը, որպիսին սերն է: Ահա իւր բազմազան երևոյթներով ամենայն իրաւամբ համարուում է արդարեւ մարդկային կեանքի կանոնաւոր դարգացման անհրաժեշտ պայմանը, մաքուր ու բախում թիւնների և առհասարակ բաղաւորութեան աղբիւրը: Աւ մարդը սերն աւելի բարձր է գտնում այն ժամանակ, երբ նա աւելի է մօտենում իւր իղէպին: Ուստի և մեղանից իւրաքանչիւրն աւելի է գնահատում ծնողական սէրը, մանաւանդ մայրականը, սէր՝ որ կատարելապէս անխաղառ է, անձնուէր է, լսող հեռեւող է և ուշադիր, սէր՝ որ իւրաքանչիւրի մէջ, ում վրայ որ տարածուում է այն, ընդունակ է նշմարել և ըստ արժանւոյն

դնահատել նոյն իսկ աննշան, բայց և բարի գծերը և մաքի ու զգացման ամենաթուզիկ, բայց և մաքուր ու անխառն շարժողութիւնները:

Բայց ինչ որ ճշմարտութեան մասին ասուեցաւ, նոյնը հարկ է ասել և բարութեան վերաբերմամբ՝ ներկայ հանգամանքներում մարդու համար բարութիւնը մնում է որպէս մի անհասանելի իդէալ: Զգուշով նշան, մարդս ամենից առաջ բնականաբար ցանկանում է, որ նա իրականանայ իւր կեանքի մէջ: Սակայն մարդու ցանկութիւններն ու ձգտումները շատ փոփոխւածներում մնում են լոկ ցանկութիւններ ու ձգտումներ, կամ թէ իրականանում են շատ աննշան աստիճանով, և յաճախակի ստիպուած ենք լինում որով զաւանթութեամբ կրկնել այն ամենը, ինչ որ մարդկային էութեան այնպիսի խոր հասկացողութեամբ Առաքեալն արտայայտել է հեռեւեալ խօսքերով. «Ի մարմնի իմում բնակեալ է բարի ինչ, զի կամքն առաջի կան ինչ, և առնել զբարին ոչ: Զի ոչ եթէ՝ զոր կամիմ զբարին՝ առնեմ, այլ զոր ոչն կամիմ զչարս՝ զործեմ: Հաճեալ եմ բնդ օրէնան Աստուծոյ ըստ ներքին մարդոյն: Բայց տեսնեմ՝ այլ օրէնս յանդամ իմ՝ զի նեալ հակառակ օրինաց մտաց իմոց, և զերեալ զիս օրինօքն մեղաց՝ որ են յանդամ իմ» (Ա. Հռովմ. Է. 18 19 22 և 23): Արդարեւ մեզանից իւրաքանչիւրի ցանկութիւնը ևս այն է, տեսնել բարութիւնը իրականացած, այլ մարդկանց կեանքի և գործունէութեան մէջ՝ մնում է անիրագործելի լոկ ցանկութիւն: Մարդկային կեանքը, ընդհանուր առմամբ ներկայացնում է տխուր տեսարաններ, ճշմարտութիւնը, որ պէտք է տիրապետէր մարդկային փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ, յաճախ ոտնակոխ է լինում՝ անարդար և անիրաւացի կերպով: Մարդկանց գործերում փոխանակ սիրոյ առաջնորդող սկզբունքի՝ բազմաթիւ դիպուածներում երեւում է եսասիրութիւնը՝ որը տեղի է տալիս փոխադարձ զրկանքների, անպատուութիւնների անընդհատ փոփոխութեան, ծանրազին վիրաւորանքների, ճնշումների և գողանային խտրութիւնների և այսպիսով՝ հաւասար կերպով տանջուում են թէ՛ ճշնողներն ու ճշնողները, և թէ՛ զրկողներն ու զրկուողները, թէ՛ և տանջանքներն

ըստ բնաւորութեան զանազան են լինում՝ առաջինների և երկրորդների համար: Այստեղից հեռուում է այն, որ մարդկային արիւնը և դառն արցունքները, հեղեղներով ու ոգեւորով երկիրը, որի վրայ բնակում է մարդկային ցեղը, անընդհատ բողբոջում են երկնքին: Լինում են այնպիսի ժամանակներ, երբ մարդկանց շրջանում առ հասարակ արագութեամբ աճում են սպօրէնութիւնների ամենայն տեսակը, և այն ժամանակ մարդկային ազգի ամենալուսնեակայացողիչների համար հասնում են դառնադին օրերը: Նրանք փափագում են ճշմարտութեան և բարութեան, բայց չկան նրանք, իսկ նրանց շրջապատողներն ասում են՝ թէ ճշմարտութիւնն ու բարութիւնը, որոնց դուք փափագում էք, երբեք չեն եղել: Թէ ճշմարտութեան և բարութեան մասին եղած հասկացողութիւնը հէնց իրանք մարդիկն են մտածել, որոնք անընդհատ փոփոխում են իրանց բովանդակութեամբ, ուստի և անպայման պարտաւորութիւններ չեն զարգացած մարդկանց համար: Բայց դրանք և զոյնանման կեղծ և անխոհեմ աղաղակներն ու մտածողութիւնները միայն մեծացնում են բարութեան և ճշմարտութեան՝ պաշտողների վիշաք և նրանց մաքի մէջ ակամայ սկսում է ներս թափանցել կասկածը մարդկային հոգու բնական բարձր ձգտումների ճշմարտութեան վերաբերմամբ:

Բայց այս անգամ ևս աւետարանական վարդապետութիւնը մարդկային կեանքի վախճանական նպատակի վերաբերմամբ՝ մարդուն օգնութեան է դալիս, ասելով՝ նրան, թէ բարութիւնը պատրանք չէ, և թէ զէպինա ձեռք տեղն անօղուտ և անպտուղ չի մնալ առանց բաւականութիւն ստանալու: Ըստ որում Աստուծոյ, որի հետ ամենաջերմեռանդ հաղորդակցութիւնը ներկայանում է մարդու համար զերեզմանի սահմաններից զէնը, ոչ միայն ճշմարտութիւն է, այլ և բարութիւն և սէր: Ուստի և իւրաքանչիւրը, որ ձգտում է երկնաւոր Հօր բնակիչը լինելու, պէտք է ամենաբարձր Աստուծոյ հետ հաղորդակցութեան մէջ գտնուի Աստուծային սիրոյ հովանուները, որի թաղաւորութեան մէջ տեղ չունի ինքնասիրութիւնը, հեռապէս և չարութիւն:

նր: Եւ այդ կենսատու և ամբարշտող սիրոյ գործողութեան ներքոյ անդադար և անարգել կըզարգանան և կըծագին բարութեան սկզբունքներն աւելի ուժով, որոնք զրուած են իւրաքանչիւրի հոգու մէջ և զէպի կեանք կը կոչուին մինչև անդամ այն բարի սկզբնաւորութիւնները, որոնք սաղմնային դրութեան մէջ աննկատելի մնում են մանուկների հոգու մէջ, որոնց համար և ասուած է. «Ձի այդպիսեացդ է արքայութիւն երկնից» (Մատթ. 14): Եւ այդ յաւիտենական և անփոփոխելի սէրը, հայրական սէրը թափանցում է մարդկային իւրաքանչիւր ատանձին հոգու մէջ, բուժում է այն վերքերը, որոնք պատճառել են երկրիս վրայ վշտերն ու տանջանքները և զնահատում է հոգու մէջ եղած ամեն բարին ու լաւը, թէ և քիչը, և կը վարձաբէ ամեն բանի համար. — Եւ ծարաւեալին ասուած մի բաժակ ցուրդ ջրի, եւ մերկին հաղցրած հանդերձի, եւ զէպի տանջուողներն ունեցած ջերմ մասնակցական յարաբերութեան, եւ խորտակուած սրտի հառաչանքի, եւ զզման ջերմ արաստուքի համար:

Բայց ճշմարտութեան զխտակցութիւնը և նրան ճանաչելը բանականութեան հանգստութիւն է, տալիս: Հայրական, բուժիչ, արդար և կազդուրիչ այս սէրը կենդանացնում է սիրտն անասելի ուրախութեամբ, թէ մէկը և թէ միւսը հոգին լցնում են երանութեամբ, որն այժմ անհնարին է երևակայել և որը բնականապէս պիտի ծառայէ իրրեւ մեծ վարձաբութիւն փշոտ ճանապարհի փոխարէն, որ հասցրել է կեանքի վախճանական նպատակին, այն է՝ արքայութիւնը, որ պատրաստուած է աշխարհի հիմնարկութեան օրից և արժանացրել է մեզ ճշմարտութեան և սիրոյ Աստուծոյ տեսոյն: Արանից բարձրին արդէն անկարելի է ձգտել և սրանից էլ լաւ բան անհնարին է ցանկանայ:

VI.

Այսպէս՝ աւետարանական վարդապետութիւնը կեանքի նպատակի մասին՝ զէմ՝ յանդիման է մարդկային բոլոր արմատական — սկզբնական պահանջներին և պատասխան է տալիս

նրա բոլոր իրական հարցերին: Ուստի և այդ վարդապետութիւնը, իւր բոլոր բարձրութեամբ հանդերձ, կարող է ճանապարհ դնել մարդկային ամեն հոգու մէջ, կարող է հանգստացնել նրան և ուրախացնել, ծառայել իւրաքանչիւր անհատին մասնաւորապէս և ասունքին ընդհանրապէս իրրեւ պայծառ — լուսաւոր ուղեցոյց աստղ երկրաւոր կեանքի աղջամուղջի մէջ և կարող է ամենքին միաւորել ի մի հոգեւոր ամուր հանգուցներով:

Յիրաւի՝ այսպէս էլ եղել է, երբ աւետարանական վարդապետութիւնը, կեանքի նպատակի մասին, առաջին անգամ քարոզուեցաւ աշխարհում: Աշխարհիս թէ, զխտանները և թէ, յիմարները ճանաչելով նրան, առբողջ հոգեով ընդունեցին այն, ընդունելով ուրախացան յուրախութիւն մեծ և այդ ուրախութիւնը փոխարինեց նրանց հոգու մէջ հիմնոսական յուսահատութեան և անյայտութեան կարօտը, որոնք զաղարեցին անհանգստացնել, իրրեւ աւելորդ համարուած՝ այս հարցերը՝ «Ինչ է կեանքը, զէպի ուր է տանում և ինչու համար է այն», քանի որ նրանց համար յայտնի եղաւ կեանքի բարձր նշանակութիւնը և նրա նպատակը դադարեց հանելու լինելուց. բայց և ընդ նմին ընտանեկան զգրազգութիւններն ու վշտերը զիւրին և զիւրատար թուացին: Հալածեալներն ամեն կերպ ենթարկուում էին քաղցի ծարաւի, մերկութեան, ծեծի ու կռիւհարութեան, բարեսրտութեամբ համբերում էին բամբասուողներն աղօթում էին և նզովեալները փառաբանում (Ս. Կորնթ. Գ. 11 — 13). * Եւ շոտուողները բարձրեալին զոհաբանական օրհներգութիւններ էին երգում. հրկիզեալները շշնջում էին խաղաղութեան՝ և ընդհանուր ներման խօսքեր: Ի նկատի առնելով ընդհանուր մեծ նպատակը՝ նրանք միաբանական հա-

Ծանօթ. * Մինչև ցայսօր ժամանակի՝ եւ քաղցեալ և ծարաւեացալ, և մերկ գնացալ, եւ կռաւախահարեացալ և անհանգիստ եղեալ, եւ աշխատեցալ ձեռք մերովք, բամբասէին զմեզ՝ օրհնեալ. հալածէին՝ յանձն առնուալ, հայհոյէին, աղաչեալ, իրրեւ առաւ նշանակի եղեալ ամենայն աշխարհի, ամենեցուն փարելի լինել մենչև ցայժմ: (Ս. Կորնթ. Գ. 11 12 13.):

նարակութիւնն կազմեցին, որի մէջ մի հոգի կար, և կազմեցին այն եկեղեցու հաստատուն և անդրդուելի հիմն, որի գլուխ ինքը Քրիստոսն է և որին Տիրոջ խօսքի համաձայն՝ զրուներ զժողովոց ոչ կարին յաղթահարել:

Այս կամ այն վարդապետութիւնը, որ վերաբերում է մաքի և կեանքի սկզբնական հարցերին, երբեք չի մնում առանց ազդեցութեան այն մարդկանց կեանքի վերայ, որոնք նրան իւրացրել են, և այդ ազդեցութեան բնաւորութեամբ էլ որոշւում է վարդապետութեան անարդարութիւնը և կամ ճշմարտութիւնը: Կեղծիքի վրայ հիմնուած վարդապետութիւնը նոյնպիսի կեղծ ընթացք է տալիս և մաքերին, զգացումներին և առհասարակ իւր հետեւողների հոգեւոր կեանքի ամեն հոսանքին, առաջնորդում է նրանց դէպի սարսաւելի և անխոհեմ գործունէութիւն և միշտ մարդկային բազմաւորութեան թշնամի է հանդիսանում: Ճշմարիտ վարդապետութեան հետ անբաժան են հակադիր, հետեւաբար և բարեբար հետեւանքները: Եթէ այդպէս է, ուրեմն այն փոխադարձ բարեբար ազդեցութիւնը, որը հետեւանք է աւետարանական վարդապետութեան կեանքի նպատակի մասին, իւր առաջին հաւատացեալ անձանց կեանքի վերաբերմամբ, հիմնաւորապէս յայտնի է կացուցանում նրա ճշմարտութեան անվիճելի աստիճանը:

Աւետարանական վարդապետութիւնը պարզ կերպով ակնյայտնի է կացուցանում կեանքի վախճանական նպատակը, և իւրաքանչիւր աւետարանին ծանօթ անձն չի կարող չիմանալ, թէ ինչից է այն: Բայց իմանալ նպատակը չի նշանակում հասնել նրան: Կարելի է ճիշտ ծանօթութիւն ունենալ նպատակի մասին, բայց ընդնմին ոչ միայն մտնել նրան, այլ միշտ հեռու և հեռու փախչել նրանից: Կեանքի նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ է իմանալ և այն միջոցները, որոնք տանում են դէպի նա և անհրաժեշտ է օգտուել այն միջոցներին: Աւետարանը ևս ցոյց է տալիս այդ միջոցները: Աւետարանն ուսուցանում է, որ մարդս պարտաւոր է հաւատալ և սիրել, եթէ կամենում է լուսարանել իւր համար կեանքի նշանա-

կութիւնը և հասնել նրա վախճանական նպատակին: Աւետարանն ուսուցանում է, որ հաւատոյ և սիրոյ ճանապարհն է այն միակ ճանապարհը, որն առաջնորդում է մեզ անկեղծօրէն կցորդուել—միանալ երկնաւոր Հօր, այն է՝ Աստուծոյ հետ:

Թարգմ. Խաչատուր քհ. Փանեանց.

ՍԻՈՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՀՐԵԱՆԵՐԻ ՄԷՋ.

Վերջին ժամանակներս Հրէից ազգի ներքին կեանքի մէջ աչքի է ընկնում մի մեծ հասարակական շարժում, որ տարեցտարի աւելի լայն ծաւալ ընդունելով՝ համարեալ թէ ընդհանուր ազգային կերպարանք է ստացել: Իւր զարդացման սկզբնական շրջանում քիչ աչքի ընկնող այս շարժումը, որ յայտնի էր պահպանական—խնայական անունով, սկսեց ընդհանուր ուշադրութիւն գրաւել այն ժամանակից, երբ նորա առաջնորդները տալով այդ շարժման աւելի զօրեղ հնչող «Խնայական—խնայական» անունը, սկսեցին եռանդուն կերպով արծարծել այդ դադափարը և յայտնի դարձնել քաղաքակիրթ աշխարհին, այսպէս կոչուած, ամենամեայ «համաշխարհային սիոնական համաժողովների» միջոցով: Այդպիսի համաժողովներս սկսած 1897 թ. օգոստոսից մինչև այժմ եղել են չորս անգամ: առաջին երեքը Բաղելում իսկ վերջինը՝ Լոնդոնում: Այս համաժողովներում հառաքուում են սիոնականների ներկայացուցիչները աշխարհի ամեն կողմերից: Ռուստատանից, Աւստրիայից, Գերմանիայից, Թրանսիլից: Բալքանիան տերութիւններից եկած պատգամաւորների հետ միասին, այստեղ պատահում են պատգամաւորներ նաև Միացեալ Նահանգներից, Կանադայից, Արգենտինեան հասարակապետութիւնից և մինչև անգամ՝ Մարոկոյից և Տրանսփայից: Իւրաքանչիւր համաժողովում այդպիսի պատգամաւորների թիւը հասնում է մի քանի հարիւրի իսկ կողմնակի յաճախողներինը՝ մի քանի հազարի:

Համաժողովները սովորաբար տեւում են 3—4 օր, տիրապետող լեզուն է իբրեւ ամենից աւելի հասկանալի մեծամասնութեանը, զերմաներէնն է, թէպէտ և ճոտեր արտասանում են նաև ռուսերէն, ֆրանսերէն, անգղերէն, մինչև անգամ հին եբրայեցիերէն: Բուն հրէական լրագրներից զառ՝ համարեալ թէ բոլոր եւրոպական և ամերիկական լրագիրները ունենում են այնպեղ իրենց ներկայացուցիչները: Համաժողովի նիստերի, աչքի ընկնող ճոտերի և արած որոշումների մասին տեղեկութիւններ կարելի է գտնել եւրոպական, ռուսական բոլոր նշանաւոր թերթերում: Առանձնապէս հրէական աշխարհում սիոնական շարժումը ամենատաաջին տեղն է բռնել, դրա մասին դատողութիւններն ու վէճերն անպակաս են հրէական թերթերի և ամադիրների սիւնեակներից: Կազմուել է մի ամբողջ սիոնական գրականութիւն, որ նուիրում է այդ շարժման էութեան բացադրութեանը, նորա խնդիրներին և նպատակներին, զեր և զէմ եղած կարծիքներին: Մի խօսքով էլ թէ հարցները լինինք թէ, այժմ հրէութիւնը մտաւորապէս ինչո՞վ է ապրում, ինչո՞վ է նա վրդովւում և յուզւում, առանց սխալում լինելու, կարելի է պատասխանել, «իսթափան» լեռնէ: Այս հանդամանքները ի նկատի առնելով, կարծում ենք, հետաքրքրական կըլինի ընթերցողների համար ծանօթանալ այս շարժման էութեանը, նորա խնդիրներին և նպատակներին, նոյնպէս և նորա ծագման պատմութեանն ու այն հանդամանքներին, որոնք այն յոյս աշխարհ հանեցին: Մի այսպիսի հասարակական մեծ շարժում, որ հրէական ազգայնականութեան մէջ ընդարձակ ծաւալ է ստացել, արժանի է լուրջ ուշադրութեան ոչ միայն հասարակական—քաղաքակրթական, այլ և ժողովրդական հոգեբանական տեսակետից, որը ցոյց է տալիս այն տենչերն ու յոյսերը, որոնք յուզում են այժմ ժամանակակից հրէութեանը և այն միջոցներն ու ձանադարհները, որոնցով հրէական ազգայնականութեան մեծամասնութիւնը յոյս ունի վճռելու այսպէս կոչւում «հրէական խնդիրը»:

Միտնականութեան էութիւնն է, ձըդտու մն սրոշ մաս հրէաների կողմից ձեռք բե-

րել մշտական, հաւաքական իրաւունքով պաշտպանուած բնականութեան տեղ իրենց նախնիքների պատմական երկրի մէջ՝ Պաղեստինում: Այդ շարժումը այսպիսի խիստ որոշ ուղղութիւն տաացաւ 4—5 ատրի սորանից առաջ, երբ գործի գլուխ անցան երիտասարդ տաղանդաւոր հրապարակասօս և արամաութեղ գրքատր Քէոգոր Գերցլ և յայտնի հեղինակ Մակա Կորգաու: 1895 թ. Գերցլ հրատարակում է մի բրոշիւր «Der Judenstaat» վերնագրով, որ միանգամից ընդհանուր ուշադրութիւն է գրաւում: Այս բրոշիւրում հեղինակը առաջ է դալիս հրէական թագաւորութիւն կազմելու համարձակ ծրագրով, որ պէտք է վերջ գնէ հրէական խնդրին: Հեղինակը ցոյց է տալիս այն երկիրը, որ պէտք է ծառայէ իւր ցնորքների իրազորմանը, դրա բնորոշ թիւնը թողնում է ամբողջ ազգի ձայնից մեծամասնութեանը: Կորտ համար կարեւոր է միայն այն, որ գտնուի մի այդպիսի երկիր և ըստ կարելոյն շուտ տեղափոխուի այդտեղ ելթէ ոչ ամբողջ հրէից ազգը, զէլմ, առնուալն, նորա մեծ մասը: Հեղինակը մանրամասնօրէն բացատրում է այդ գաղթականութեան ծրագիրը, ցոյց է տալիս իրազործելու միջոցները, կարճ, բայց որոշ և արտայայտիչ դժերով պատկերացնում է նոր պետութեան ապագայ հասարակական—անասական և քաղաքական կազմակերպութիւնը, անտես չառնելով նաև կառավարութեան եղանակը, բանուորական օրուայ տեղութիւնը, մինչև անգամ պետական զինանշանի ձևը: Այս ուսուպին, որ իւր միաւր համարձակութեամբ և ֆանտաստիքականութեամբ յետ չէ մնում մինչև այժմ եղած մեղ յայտնի ուսուպիներից, ջերմ համակրութիւն գտաւ այնուամենայնիւ մեր գործնական գարում աշխարհի ամենազործնական ժողովրդի կողմից: Բանն այն է, որ Գերցլ աւելի զօրեղ և ուսուպրական ձևով արտայայտել է այն, ինչ որ վաղուց արդէն հրէից ազգի մեծամասնութեան ձգտման աւարկան էր կազմում, միայն աւելի պարզ և պակաս ուսուպրական ձևով, որ յայտնի է պաղեստինասիրութիւն անունով:

Պաղեստինասիրութիւնը յառաջ է դալիս ու թաւականութեան սկզբում երբ

զօրեղ հայաժանք է սկսում Առևտրաստանում հրէական զէնքի կենտրոնացումը հարկւր հազար տարւոյ անմեղ հրէայ ընտանիքներէ կեանքը բռնութեան, և նոցա կայքը՝ աւերման: Ահաւում է մի գաղթականութիւն Առևտրաստանից զէնքի Հիւսիսային Ամերիկայ, Աֆրիկայ, Արդինային: Պաղեստին: Գաղթականներէ զրուծիւնն շատ ծանր էր, նոքա խմբերով թափառում էին զանազան քաղաքներում առանց որևէ ապաստան և մի կտոր հաց ունենալու: Պարզ էր, որ զործը այդպէս թողնել չէր կարելի: հարկաւոր էր որոշ ուղղութիւն տալ և կանոնաւորել գաղթականութեան գործը, այլապէս կարող էր շատ թշուառ հեռանքներ ունենալ հրէից ազգի համար: Այդ ժամանակ հրէայ ինտելիգենցիայի մէջ երկու կուսակցութիւն առաջացաւ, Աֆրիկական և Պաղեստինական: Առաջինները կամենում էին այդ գաղթականական շարժումը ուղղել բացառապէս զէնքի Ամերիկայ հիմք ունենալով այն հանգամանքը, որ Միացեալ Նահանգները ներկայանում են իբրեւ ազատութեան և հաւասարութեան երկիր, որ աշխատանքը իւր ամեն տեսակներով կարող է աւելի բաւարար վարձատրութիւն ստանալ, հեռաւորէս և այնտեղ կարող են իրենց համար ապաստան որոնել նոքա, որոնց հայաժանքը, իրաւունքներէ սահմանափակում և տնտեսական ծանր զրուծիւնը ստիպել են վերցնել պանդխտութեան ցուպն ու մախաղը և զէնքի օտար երկիրներ զիմել:

Պաղեստինականներն, ընդհակառակը, պընդում էին, որ երբ միանգամ գաղթականական շարժումը սկսուել է, պէտք է օգտուել այդ հանգամանքից և բնակիցներ նոցա իրենց պատմական հայրենիքում՝ Պաղեստինում, որ միակ երկիրն է, ուր հրէաները կարող են ապաստան գտնել և իրենց բոլոր չղձալ: Իսկ զէնքի Ամերիկայ գաղթից, այս կուսակցութեան կարծիքով, կարող է միմիայն ժամանակաւորապէս թեթեւանել գաղթականներէ վիճակը, բայց չի կարող հաստատուն և խաղաղ ապաստան լինել և ապագայի համար:

Այսպիսով գաղթականական շարժման աւելի նպատակայարմար ուղղութիւն տալու մասին ծագած վեճը շուտով փոխուեցաւ մի

աւելի խոր գաղափարական վեճի՝ հրէական ազգի ապագայ վիճակի, նոցա հայաժանքը պատճառներէ և ապագայում այդ հայաժանքներից ազատուելու միջոցների մասին: Առանց նապէս մեծ աղմուկ բարձրացրեց այդ ժամանակ Բերլինում գերմաներէն լեզուով լոյս տեսած մի բրոշյւր «Autelmauzipation» վերնագրով: Այդ բրոշյւրում, որ գրուած է մեծ ապանդով և երիտասարդական աւելնով, հեղինակը քննելով հրէից ազգի դարերի ընթացքում կրած այդչափ հաւաճանքների պատճառը դալիս է այն եզրակացութեան, որ ոչ թէ, կրօնական աններողամտութիւնն ու տընտեսական պայմաններն են պատճառ այդ հայաժանքի, այլ ընդհանուր անհամակրութիւնը զէնքի հրէաները, իբրեւ օտար ցեղի ներկայացուցիչների և որպէս եկուորների, որոնք չունին սեփական հայրենիք: Ուստի և, հեղինակի կարծիքով, դարաւոր հրէական խընդիրը իւր յուժուֆն կըստանայ այն ժամանակ միայն, երբ հրէաները իրենց համար մի սեփական անկիւն կունենան, որտեղ նոքա իրենց օտար չեն զգալ և կըկարողանան ապրել իսկական ազգային կեանքով:

Ինքն ըստինքեան հասկանալի է, որ խընդիրը այս կերպ զնելու և Պաղեստինը, ուր հրէութեան ապագայ վերածնութիւնը պիտի կատարուի, այն աւետեաց երկիրը համարելու մէջ մի քայլ էր ֆնում միայն:

Եւ իսկապէս, զէնքի ո՞ր երկիրը կարող են ձգտել հրէաները աւելի քան զէնքի Պաղեստինը՝ իրենց պատմութեան որորանը, որը իրենց թափառական կեանքի ընթացքում շարունակ ցնորբների և մոխթարութեան մըշտական առարկան է եղել: Այսպիսով հրէաների համար սեփական երկիր ձեռք բերելու մաքի հեռ միանում է մի նոր միտք, թէ այդ երկիրը անպատճառ Պաղեստինը պիտի լինի և թէ այնտեղ բնակութիւն հաստատելը մի պատահական կամ ժամանակաւոր երեւոյթ չպիտի համարել, այլ որպէս սկիզբն հրէական ինդրի արմատական լուծման և հիմք ապագայ ազգային մեծ շինութեան: Այսպիսով առաջացաւ Պաղեստինական-իսրայէլը, որը շուտով մեծ քանակութեամբ հեռանդներ ունեցաւ հրէայ ինտելիգենցիայի մէջ և իւր կողմը գրա-

ւեց համարեալ թէ ժամանակակից ամբողջ հրէական մամուլը:

Պաղեստինասիրական գաղափարի տարածումը մի փոքր չափով անգամ չխանգարեց գաղթականական շարժման դէպի Ամերիկա և կարելի է, առանց սխալուած լինելու, ասել, որ սկսած առաջին հրէական հալածանքներից մինչև այժմ դէպի Ամերիկա գաղթել են 800 հազարից մինչև մէկ միլիոն հոգի: Սակայն Պաղեստինասիրութիւնը զարգացող էր: Պաղեստինասիրական բնաւորութիւնից, որի պատճառով և դէպի Ամերիկա գաղթելը կատարուում է անկարգ կերպով և առանց բարոյական և նիւթական նպատակների մնացողների կողմից: Իսկ դէպի Պաղեստին գաղթականութիւնը, թէպէտ թուով աւելի քիչ, կրում էր միանգամայն գաղափարական բնաւորութիւն: Առաջին գաղութը «Թիշու Լիցիու» հիմնուեցաւ Պաղեստինում 1882 թ. դորան հեռուէյին ուրիշները, չնայելով այն հանգամանքներին, որ գաղութներ հաստատելը անչափ աշխատանք և ուժ էր պահանջում մի կողմից միջոցների սղութեան պատճառով, իսկ միւս կողմից շնորհիւ թիւրքաց կառավարութեան յարուցած բաղմամբիւ արգելքների: Սակայն գաղթականները պատմական հայրենիքում հրէական վերածնութեան գաղափարով ոգևորուած հեռացնում էին բոլոր խոչընդոտներն ու զժուարութիւնները, եռանդով նուիրուելով երկրագործութեան, որ սակայն սկզբներում շատ քիչ արդիւնք էր տալիս նոցա: Այս ագիւլա աշխատաւորների խրդաւոր դրութիւնը ջերմ կարեկցութիւն շարժեց հրէայ ազգաբնակչութեան ինդուստրիալ գասակարգի մէջ, որ և օգնութեան հասաւ նոցա իւր կամաւոր լուծայով: Բացի դրանից այդ գաղութներով հետաքրքրուեցաւ Փարիզեան Ռոտշիլդներից մէկը, որն և իւր հովանաւորութեան տակ առաւ նոցա: Այսպիսով այն, ինչ որ չյաջողուեցաւ Միացեալ Նահանգներում, Կանադայում, Արգինթինայում, Հարաւային Աֆրիկայում, յաջողուեցաւ Պաղեստինում:

Սիոնականութիւնը ներկայում է ոչ միայն իբրեւ մի գործնական շարժում, այլ և իբրեւ մի որոշ վարդապետութիւն և յայտնի

աշխարհայեացք, որ իւր փիլիսոփայական հիմունքներն ունի: Կաշխատենք համառօտ կերպով առաջ բերել այդ հիմունքներն և Սիոնականութեան մասին եղած դեր և դէմ կարծիքները:

Ըստ Սիոնական վարդապետութեան դարաւոր հրէական խնդրի զոյուլթեան պատճառը ոչ թէ կրօնական թշնամութիւնը կամ անտեսական կոխն է, այլ այն անբնական դրութիւնը, որ ունի հրէից ազգը, ահա արդէն 18 դար, ուրիշ ազգերի մէջ, իբրեւ սեփական հայրենիք չունեցող քաղաք ժողովուրդ, որ չնայելով այնչափ հալածանքների և նեղութիւնների՝ չէ ձուլուել ուրիշ ազգութիւնների հետ, այլ զոյուլթիւն ունի իբրեւ ազգային անձնաւորութիւն: Ըստ պատկերաւոր արտայայտութեան «Autlemanzipaiton» - ի հեղինակի, աշխարհը տեսնում է այդ ազգի մէջ մեռելի մի չարագուշակ ուրուական, որ շրջում է կենդանի մարդկանց մէջ:

Մի կտոր հողից զուրկ, ներքին միութիւն և կազմակերպութիւն չունեցող այս ժողովրդի խորհրդաւոր և տարօրինակ պատկերը, որ պատմութեան մէջ հազիւ թէ իւր նմանը ունենայ, անշուշտ պէտք է խորը աւելորդութիւն դործէր ազգերի երեւակայութեան վերայ: Նւ եթէ երկիւզի զգացումը դէպի ուրուականը բնածին է մարդուն, ուրեմն և դէպի հրէութեան ուրուականը ունեցած երկիւղը դարերի ընթացքում սերընդէ սերունդ անցնելով՝ պէտք է աւելի և աւելի ամրանար: Փոսի որ մարդկային ազգի՝ հրէաների մասին ունեցած նախապաշարումը հիմնուած է մարդարանական և սոցիալական խոր հիմունքներ ունեցող անխախտի սկզբունքների վերայ, ուստի ի նկատի առնելով մարդկային յառաջադիմութեան զանգաղութիւնը, պէտք է հրաժարուել այդ նախապաշարմանը յաղթելու մտքից:

Հրէաների դէմ գինուած են ամենքը և ամենուրեք, թէ այնտեղ, ուր ժողովուրդը պահպանում է իւր խոր կրօնական զգացումը, թէ այն երկրում ուր իշխում է կատաւրեալ կրօնական անաւարքութիւն, թէ այնտեղ, ուր քաղաքակրթութիւնը քիչ է զարգացած և թէ այնտեղ, ուր տեղական բնակիչները

աւելի են զինուած անտեսական կռուի՝ համար, քան թէ հրէաները: Մարդիկ սովոր են յարգելու միմիայն նոցա, որոնք հաստատուն հոյի վերայ են կանգնած և կարօտ չեն ուրիշների օգործութեան և ներդրամութեան:

Ուստի և չարարատիկ հրէական խնդրի յաջող լուծման միակ միջոցն է մի այնպիսի կենդրոն ստեղծել, ուր, վերջապէս հրէաները կարողանային լինել այնպէս ինչպէս իրենց տանը, կարողանային տպրել սեփական ազգային կեանքով և զարգացնել իրենց նիւթական և հոգեկան ուժերը մարդկային գործունէութեան բոլոր ասպարէզներում: Երկրագործական աշխատանքից սկսած մինչև ամենաբարձր հոգեկան կրթութիւնը: Վերածընդունելով նոր հայրենիքում՝ հրէաները վերջապէս ձեռք կը բերեն ուրիշ ազգերի մէջ այն համակրութիւնը, որից մինչ այդ զուրկ էին, և այդպիսով ազգերի յարաբերութիւնը հիմնովին կը փոխուի նաև այն հրէաների նկատմամբ, որոնք կը շարունակեն ապրել նոցա մէջ: Այդ ազգերը, վերջապէս կը տեսնեն, որ հրէաներն ևս յարգանքի արժանի մարդիկ են, որոնք ոչ մի բանով իրենցից պակաս չեն: Հետևապէս և իրենց հետ միասին հաւատար իրաւունք ունին անարգել զոյութիւն ունենալու և զարգանալու: Այս տեսակետով ազգերի անցեալ պատմութիւնը, կարծես, կոչուած է ծառայելու հրէաներին իրենց դաշնակից: Մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս այն ազգերը, որոնք առաջ չէին համարձակուում երազելու իրենց վերածնութեան մասին, մի քանի տասնեակ տարիների ընթացքում յաւրութիւն առան մի նոր կեանքի համար:

Եթէ մի քանի մեր աչքի առաջ վերածնուած ժողովուրդների ազգային ձգտումները արդարացան, կարող է արդեօք հայր ծագել հրէաների վերածնութեան համար ունեցած իրաւունքի մասին: Հրէաները այդ ազգերից աւելի մասնակից են միջազգային քաղաքակրթական կեանքին, նոցանից աւելի ծառայութիւն են մատուցել մարդկութեանը: Նոքա ունին իրենց անցեալը, պատմութիւնը, որոշ ծագումն, անթառամելի կենսունակութիւն, անդրդուելի հաւատ, անօրինակ մարտիրոսութիւն, և բոլոր ազգերը ամենից աւելի

յի նոցա զիմ են մեղանչել: Այս բոլորը կատարելապէս բաւական են խոստովանելու համար, որ նոքա միանգամայն ընդունակ և արժանի են իրենց հայրենիքն ունենալու:

Հրէաների վերածնութեան համար ամենապարմար երկիր իրեն նոր հայրենիք Պաղեստինն է, իրանց հին, պատմական ծննդավայրը, ուր առաջին անգամ առաջ եկաւ և ծագեց հրէական քաղաքակրթութիւնը, որ և հիմք եղաւ համաշխարհային քաղաքակրթութեան: Հրէաների Պաղեստին վերադառնալու զաղափարը նոր չէ, այլ ամբողջ 2000 տարի թաքնուած է եղել ժողովրդի հոգու խորքերում: Այդ շարժումը, կատարեալ ներդաշնակութիւն կազմելով ժողովրդի ամենանուիրական ձգտումների հետ, կարող է հաստատուն յոյս ունենալ ժողովրդի համակրութեան, հետևապէս և կատարեալներքին յաջողութեան վրայ: Գորա հետ միասին նա կարող է յոյս ունենալ նաև արտաքին յաջողութեան և ուրիշ ազգերի նպաստուոր յարաբերութեան այդ շարժման նկատմամբ: Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, հրէաների Պաղեստին զաղթելը միմիայն օգուտ կարող է բերել նորոն, դարերի ընթացքում անապատ մնացած երկրում կեանք և քաղաքակրթութիւն մտցնելու, երկիրը հարստացնելու և պետական մուտքերը շատացնելու: Նոր երկիր զաղթելով հրէաները կը կազմեն մի կուլտուրական բնակչութիւն զբաղուած բացառապէս իրենց բարոյական և Ֆիզիքական վերածնութեամբ նոր հայրենիքում: Այս ազգային վերածնութեան և յաւաքապիմութեան համար դործ դրուելիք աշխատանքը այնքան ժամանակ կը պահանջէ և այն աստիճան կը կլանէ ժողովրդի բարոյական և նիւթական ուժերը, որ շատ տասնեակի դուրս և հարիւրաւոր տարիքների ընթացքում ժամանակ չի ունենալ քաղաքականութեամբ զբաղուելու և այդ կողմից Թուրքիան կարող է բոլորովին հանդիստ լինիլ:

Գ.

Միտնական վարդապետութեան էութիւնը պարզելուց յետոյ, զատնանք դէպի այն հակառակ կարծիքները, որ այդ վարդապետ

տուժիւնը առաջ բերաւ յատուկ դրականութեան միջ ինչպէս Ռուսաստանում և նոյնպէս և արտասահմանում գլխաւորապէս հրէաների՝ իրենց կողմից:

Սիոնականութիւնը առաւելապէս դիմադրութեան հանդիպեց Գերմանական բարբիներին և բուրժուական ինտելեկտեցիայի կողմից: Աւզգալիաւ բարբիները այդ շարժման մէջ նկատում էին Նախախնամութեան դործերին միջամտելու մի ձգտում: Նոյա կարծիքով Աստուծոյ կողմից մարգարէների բերանով հրէաներին խոստացուած զերութիւնից ազատութիւլը պիտի կատարուի Տիրոջ ընտրեալի—Մեսիայի գալստեամբ: Աշխարհային միջոցներով այդ որոշեալ ժամանակի գալուստը արագացնելու համար եղած իւրաքանչիւր փորձ միջամտութիւն պիտի համարել Նախախնամութեան ծրագրներին և որոշումներին, որ միանդամայն դատապարտուում է հրէական կրօնով: Միւս կողմից նաեւ լուսաւորուած, բեֆորմատ բարբիներն ևս վեր են կենում սիոնականութեան դէմ, բայց արդէն բոլորովին այլ հիմքերով: Գոյա կարծիքով հրէայ ժողովուրդը չի կազմում ազգութիւն, այլ մի կրօնական համայնք, որին վիճակուած է մի բացառիկ պատմական առաքելութիւն, այն է՝ տարածել միաստուածութեան գաղափարը ուրիշ ազգերի մէջ: Այդ առաքելութիւնը մինչև այժմ զեռ չէ վերջացել: Միաստուածութեան գաղափարի հետ միասին հրէութիւնը կոչուած է նաեւ բարձրագոյն բարոյականութեան սկզբունքներ տարածելու, արդարութեան և յառաջադիմութեան պահանջներ դարձնելու ուրիշ ազգերի մէջ: Հրէական ժողովրդի ուրիշ ազգերի մէջ ցրուած լինելը նորան միջոց է տալիս ծառայելու նախախնամութիւնից որոշուած իւր կոչմանը. այս է նորա գոյութեան իրաւունքը (*raison d'être*) և հենց այս տալաքոյի համար է առաջ դալիս նա իրրեւ «ընտրեալ ժողովուրդ»: Այդ ցրուած ազգը ի մի հաւաքելու և սեփական հողի վերայ հաստատելու նպատակով եղած ամեն մի փորձ յանցանք պէտք է համարել պատմութեան որոշման և Նախախնամութեան իմաստութեան դէմ, որ ընտրել է հրէական ժողովրդին պատմական որոշ նպատակի իրա-

գործման համար:

Սիոնականութեան դէմ եղած միւս առարկութիւնները կրում են պակաս միատեքական բնաւորութիւն և ունին աւելի գործնական հիմունքներ: Այդ առարկութիւններից մի քանիսը Սիոնականութեան հիմնական կէտերի դէմ են ուղղուած, իսկ միւսները վերաբերում են իրագործման միջոցներին: Առաջինների կարծիքով հրէական խնդրի լուծումը պէտք է որոնել ոչ թէ հեռու Արեւելքում, այլ հենց այն տեղերում, որտեղ նոքա ապրում են այժմ: Մի կողմից նոքա պէտք է աշխատան շարունակ կռուել իրենց իրաւանց հաւասարութեան համար, իսկ միւս կողմից եռանդուն մասնակցութիւն պիտի ցոյց տան իրենց քրիստոնեայ հայրենակիցներին ընդհանուր կուտուրական գործում: Սոյա կարծիքով սիոնականութիւնը նոյն իսկ վնասակար է հրէաների համար:

Վերջինների կարծիքով, եթէ նոյն իսկ ամբողջ հրէայ ժողովուրդը վճռէր տեղափոխուել Պաղեստին, չէր կարելի դանել մի ուրիշ երկիր աւելի անպէտք այդ նպատակի համար, քան թէ Պաղեստինը: Հրէաները Պաղեստին գաղթելով շարունակ ստիպուած պիտի լինին պաշտպանուելու շրջապատող անսանձ ցեղերի վայրենի յարձակումներից և մոլեռանդ թուրքերի զաղանութիւններից, որոնք այնքան զօրեղ կերպով արտայայտուեցան բուլղարական աղէաների և հայկական կոտորածների ժամանակ: Խաղաղութիւն և հանգստութիւն խոստացող ցանկալի տալաստանի փոխարէն, նոքա նոր երկրում այնպիսի հալածանքների կը հանդիպէին, որոնք մոռացնել կը տային իրենց հին տեղերում կրած բոլոր նեղութիւններն ու հալածանքները: Մի կողմը թողնելով նոյն իսկ վերոյիշեալ հանգամանքները և ենթադրելով, որ Պաղեստինը ըստ ամենայնի յարմար և ցանկալի տալաստան կարող է լինել հրէաների համար, այդ գաղթականութեան իրականացումը այնուամենայնիւ ներկայացնում է իրրեւ բացարձակապէս անիրագործելի մի խնդիր: Ըստ տարածութեան և ըստ բնական պայմանների այդ երկիրը հազիւ թէ կարողանայ տեղաւորել ևս առաւել կերակրել մի միլիոնից աւելի ժողո-

վուրդ: Մեզ յայտնի է, որ հրէաների թիւը երկրագնդի վերայ 10 միլիոնից անցնում է, և թէ յաջողուէր նոյն իսկ այնտեղ տեղափոխել մի միլիոն հրէայ, հազար ուրտեղ պիտի տեղաւորուէր մնացած ինն միլիոնը:

Առքաւ են այն գլխաւոր առարկութիւնները, որ անուամբ են սիոնականութեան հակա-կառաւորները հրէութեան զանազան բանակներէց: Հասկանալի է, ինքնըստինքեան, որ այդ առարկութիւնները չեն մնում առանց պատասխանի: Ուղղափառ բաբբիների առարկութեան՝ թէ Պաղեստին վերադառնալու համար պէտք է նախ սպասել Մեսսիայի գալստեան, սիոնականութեան պաշտպանները մատնացոյց են անում այն հանգամանքը, որ հրէութեան նոյն իսկ հասարակ դասակարգը արդէն այնքան զարգացել է, որ նա այլ ևս իւր փրկութիւնը հրաշքներից չէ սպասում: Արեւմտեան-Եւրոպական լուսաւորութեամբ բարբիների առարկութեան՝ թէ հրէութեան կոչումն է տարածել ուրիշ ազգերի մէջ միաստուածութեան գաղափար և բարոյականութեան սկզբունքներ, սիոնականութեան պաշտպանները պատասխանում են թէ նոյն իսկ ենթադրենք, որ հրէաները իսկապէս կոչուած են եղել վերոյիշեալ առաքելութեան համար, այդ արդէն նոքա վաղուց կատարել են և միւս ազգերը այլ ևս այդ կարիքը չեն զգում: քանի որ առանց հրէաների օգնութեան ևս նոքա կարող են առաջ տանել քաղաքակրթութեան և յառաջագիմութեան դործը: Աւստի շարունակ օտարի քաղաքակրթութեան մասին հոգալու փոխարէն, լաւ կը լինէր, որ վերջապէս, նոքա մտածէին ստեղծելու սեփական քաղաքակրթութիւն սեփական հոգի վերայ: Իսկ սիոնական գաղափարի անիրագործելի համարողներին նորա պաշտպանները պատասխանում են, որ իրանք երբէք չեն մտածում բոլոր հրէաներին Պաղեստին գաղթեցնելու մասին, այլ բաւական է, որ այնտեղ կազմակերպուի մի նիւթական և հոգեւոր հրէական ազգային կենդրոն մի երկու միլիոն բնակչութեամբ, որ կարողանար բարձրացնել նոցա վարկը Եւրոպական ազգերի և նոյն իսկ հրէաների՝ իրենց առաջ: Պաղեստին կը գաղթեն նոքա, որոնց համար իրենց հայրենիքը նեղ

է և որոնք նիւթական և հոգեկան պահանջ կըզգան մի այդպիսի գաղթականութեան, իսկ նոքա, որոնք այդ պահանջը չեն զգալ, կըշարունակեն ապրիլ այն երկրում, որտեղ ապրել են իրենց հայրերն ու պապերը:

Դ.

Սիոնականութեան ծագման, հիմնական վարդապետութեան և նորա հակառակորդների ու պաշտպանների առարկութիւններին ծանօթանալուց յետոյ, լծող ներուժի մեղ վերջում մի քանի խօսք ասել այդ շարժման ներկայումս:

Կասկած չկայ, որ Սիոնականութեան հիմք ծառայող վարդապետութիւնը յոռետես ոգով է լցուած, որ չի արդարանում իրականութեան մէջ: Այս վարդապետութիւնը ենթադրում է, թէ մարդկային ցեղի նախապաշարումը հրէաների դէմ հիմնուած է բնական և անխախտելի սկզբունքների վերայ և թէ, զա ժառանգական է և որպէս հազարաւոր տարիների ընթացքում ցեղից ցեղ անցնող հիւանդութիւն՝ անբուժելի է: Բայց մի՞թէ քիչ նախապաշարմունքներ են եղել, որոնցից մարդկութիւնը կարողացել է ազատուել: Եթէ հրէաների դէմ եղած նախապաշարումը մինչև այժմ պահպանուել է, սորանից չի հետևում, որ նա դոյութիւն պիտի ունենայ յաւիտեան: Միջնադարեան նախապաշարման նոյն դէմ հրէաների, երբ նոցա հազարներով այրում էին խարոյկների վերայ, և այժմեանի մէջ, որ արտայայտւում է հակահրէական շարժումներով, ահազին տարբերութիւն կայ:

Սիոնականութեան սխալը այն է, որ նա բացառիկ պատճառներից առաջացած ժամանակաւոր երեւոյթները իբրեւ մշտական և անխախտելի է համարում: Այսպիսով, եթէ զըժուար է համաձայնուել սիոնականութեան հիմունքների հետ, որ յոռետեսութեամբ է վերաբերւում մարդկային յառաջագիմութեան, յատկապէս մարդասիրական գաղափարների շրջանում, միւս կողմից չի կարելի չիստատուանել այն հոգեբանական երեւոյթի ճշմարտութիւնը, որ Սիոնականութիւնը յառաջ է բերում իբրեւ հրէաների դէմ եղած նախապաշարում:

շարման հիմնական պատճառներէց մինքն այն է՝ ուրիշ ազգերն մէջ յարգանքի բացակայութիւնը հրէաների նկատմամբ՝ իբրեւ մի թափառական ազգի, որ չունի իւր սեփական անկիւնը և ստիպուած է ապաստան գտնել ուրիշների մօտ։ Այս երևոյթը, յիշատակի շատ մեծ դեր է կատարում ուրիշ ազգերի արամադրութեան նկատմամբ զէպի հրէաները և Միոնակութիւնը, եթէ նորա նպատակները իրագործուին, հաւանորէն մեծ ազդեցութիւն կունենայ այդ արամադրութեան փոխուելու նկատմամբ, վերագործնելով հրէաներին այն յարգանքը, որից մինչև այժմ՝ զրկուած էին ուրիշների աչքում։ Բայց ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ այս հանգամանքը կարող է միայն երկրորդական հեռանկար լինել։ Միոնակութեան իրագործման, և ի հարկէ այդ չէ նորա իսկական նպատակը, թէև շատ հաւանական է, որ հէնց այդ հանգամանքը Միոնակութեան առաջ գալուն նպաստող զըլխաւոր զրդիչներից մէկն եղած լինի։ Այսպէս թէ այնպէս սիոնականութիւնը արդէն ինքնըստինքեան մի խոշոր երևոյթ է հրէութեան կեանքում, իբրեւ հրէական ազգի մեծամասնութեան անկախ ձգտումն ազգային վերածնութեան հայրենի հողի վերայ եւրոպական բարձր քաղաքակրթութեան սկզբունքներով։ Այն պիտութիւնը, որի մասին Միոնականները երազում են, պիտի լինի ազատութեան, արդարութեան և ոչ թէ շահագործող պետութիւն։ Որպէս յառաջադիմական շարժում, որ ձգտում է զարգացնել ազգային ինքնաձանաչութեան ոգին հրէական ազգի մէջ, ընդլայնել նորա մտաւոր և բարոյական աշխարհահայեացքը, ազատութեան և ինքնուրոյնութեան ոգի մտցնել նորա մէջ, ուղղել նորա ձգտումները զէպի մի որոշ իդէալ, Միոնականութիւնը անկասկած միմիայն համակրանք և խրախոյս կարող է առաջացնել։ Կասկած չկայ, որ հրէաները իրենց այդ դաւաւոր խնդրի լուծումը պիտի որոնեն ոչ թէ Արեւելքում, այլ Արեւմուտքում, որ նոցա կեանքը հաղարաւոր թելերով հիւստած է եւրոպական ազգերի կեանքի հետ և որի հողը նոյնքան իրաւունքով կարող են իրենցը համարել, որքան և միւս ազգերը։ Այդ խնդրի

լուծման միջոցն է, ընդհանուր կուլտուրական աշխատանքը միւս ազգերի հետ միասին, ընդհանուր աշխատանքը, ընդհանուրի օգտին։ Սորանով չի ժխտում մի որոշ մաս հրէաների իրաւունքը ձգտելու ազգային վերածնութեան իրենց նախնիքների պատմական հողի վերայ։ Ազգային վերածնութեան ձգտումը իւրաքանչիւր ճիշդեւած ազգի բնական և անբռնարարելի իրաւունքն է կազմում, եթէ նա ունի զրա համար բուսականաչափ կենսունակութիւն, բուսականաչափ, եթէ ոչ նիւթական, գէթ մտաւոր և բարոյական միջոց և ոյժ։ Միոնականութիւնը յաջողութիւն կունենայ, թէ ոչ այդ մասին դժուար է առաջուց հաստատ բան ասել։ Հաստատ է միայն այն, որ Միոնականութիւնը ձգտում է իրագործել իւր նպատակները կուլտուրական միջոցներով։ «Նախքան Պաղեստին դաշլթելը և այնտեղ ազգային կեանքով ապրելը, մենք պէտք է աշխատենք մշակել մեզ, որպէս զի կարողանանք այդպիսի բարձր նպատակի արժանի լինել, ասում են Միոնականները, և հէնց այդ ոգով էլ գործում են։ Նորա հիմնում են ինքնակրթութեան ընկերութիւններ, օրինակելի դպրոցներ, զրադարաններ, ընթերցարաններ, շաբաթօրեայ դասախօսութիւններ, տարածում են հասարակ դասակարգի մէջ զիտութիւն և լուսաւորութիւն, հրատարակում են ժողովրդական հանրօգուտ գրքեր, բողոքականութեան հիմունքներ և ինչ։ Այսպիսի մի կուլտուրական աշխատանք, ինքնըստինքեան վերին աւանդանի համակրելի է, որովհետև նա բարձրացնում է հրէայ հասարակ դասակարգի միտաւոր և բարոյական մակերեւոյթը, զարթեցնում է նորա մէջ ինքնաձանաչութեան և ինքնօգնութեան ոգին, մտցնում է նորա առօրեայ կեանքի մէջ հողեկան հետաքրքրութիւն և բարձր կուլտուրական իդէալ։ Արդէն այդ նպատակներին հասնելու ձգտումը բուսական է, որ նոյն իսկ հրէութիւնից շատ հիւսումարդիկ ևս վերաբերումն Միոնական շարժման զոյգաանքով և համակրութեամբ։

«Миръ Божій» 1901 I № 1—Թարգ. Մ. Վ.

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ.

ՌՈՒՍԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Հելսինգ-Ֆորսից գրում են «Пер. Вѣст.»-ին, որ այն տեղ ՅՍ տարուց ի վեր դադարած խաչը ջուրը ձգելու՝ սովորութիւնը վերականգնել է տեղական վարչութեան եռանդուն քանքերի շնորհիւ: Միայն լրատուն իւր ուրախալի այդ նկարագրութեան հետ ցուցումներ է տալիս, որից երևում է, որ այդ հանգիստը աւելի պաշտօնական միջոցներով է յաջողուել, քան պրաւոսլաւ դասի ինքնաբեր ցանկութեամբ, ուստի և լրատուն յոյս է յայտնում, որ ժամանակով սառնութիւնն ու անտարբերութիւնը կվերանայ, և կրօնական այդ հանգիստը աւելի շքեղ և վաղիւղէ կրկնաւորութիւն:

Перк' Вѣст. (№ 6) հաղորդում է, որ Թագաւոր Վայսը Բարձրագոյնս հաճեցաւ հաստատել Ռուսաց ս. սինոդի ամենախոնարհ զեկուցումը, որով Պետերբուրգի հոգ. ճեմարանի տեսուչ Սերկիուս վարդապետը Եւաքուրգի եպիսկոպոս ձեռնադրուի միանգամայն պահելով ձեմ. տեսչի պաշտօնը:

Ս. Պետերբուրգում կայ բարձրաստիճան անձանց մի ընկերութիւն, որ կոչուում է Ս. Աստուածածնի եղբայրութիւն: Ներկայ տարուայ փետրուարի 4-ին տեղի ունեցաւ յիշեալ եղբայրութեան տարեկան ժողովը Ռ. ս. Սինոդի Օբեր պրոկուրոր Պրեստոնոսցովի բնակարանում: Նախագահում էր Գլովի Բենիամին եպ. ժողովը աչքի էր ընկում բազմադուրեւանքով, որ բացուեց հոգեւոր երգեցողութեամբ: Ապա Պ. Ս. Տումանով քահանայ կարգաց եղբայրութեան 1900 թ. տարեկան գործունէութեան հաշիւը, որից երևում է, որ եղբայրութեան գործունէութիւնը գլխաւորապէս դպրոցական է եղել, և այդ տարին բացուել է 18 նոր դպրոց, Հաշուից յետոյ կատարուեցաւ պատուաւոր անդ. ընտրութիւնը, ընտրուեցան Մոսկուայի մետրոպոլիտ Վլադիմիր, Վրաստանի եկեղաբն Փլարիոս և Ս. Պետերբուրգի նահանգապետ եկեղեցւոյ տեղաբ. Գրաֆ Ա. Ա. Տոլ. Ապա հոգ. ձեմ. տեսուչ Սերկիուս վարդ. ճառ ասաց ճապոնական պրաւոսլաւութեան մասին, որին հոնորը՝ իբր միսիայի առաջնորդի օգնական՝ ծառայել էր մի քանի տարի: Ժողովը փակուեց Չայկովսկու «Вѣрк» համերգով:

Ռուսաստանում ժողովրդի կրթութեան և գիտութիւնը հանրամատչելի անելու յատուկ ջանքեր են լինում: Բազմաթիւ ամսաթերթեր ու գրքոյկներ այդ նպատակով լոյս են տեսնում օրէցօր, ամսէ ամիս: Սակայն զրանով գոհ չեն և առա-

ջարկում են զանազան միջոց. այսպէս «С. Петер. Вѣд.» թերթը հրաւիրում է համալսարանի ուսանողներին իրանց մասնագիտութիւնից բաժին հանել դիւրամատչելի ու պարզ լեզուով գրքոյկներ հրատարակելու բժշկութեան, իրաւագիտութեան, բնագիտութեան և այլն. գիտութիւնների վերաբերելով: «П. Вѣст.» շատ նպատակայարմար է գտնում այդ առաջարկութիւնը և յորդորում Ռ. հոգ. ճեմարանի ուսանողներին մասնակցել այդ օգտակար գործին: Եւսակապէս աստուածաբանական և եկեղեցական պատմական գրքեր պատրաստել ժողովրդին հասկանալի լեզուով ու եղանակով շարագրութիւն:

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Լեւոն ԺԳ. Պապի վերջին շրջաբերականը. — Լեւոն ԺԳ. Պապը մի նոր շրջաբերականով շօշափում է քրիստոնէութեան և սոցիալականութեան հարցը: Դա մի կողմնակի հերքումն է այն լուրերին, թէ պապականութիւնը նոր ասպարէզ է փնտրում սոցիալականութեան կողմը բռնելով: Պապը բացատրում է, որ սոցիալականութեան ջանքը աշխատող դասակարգի միայն նիւթական բարօրութիւնը և գոյքի կատարեալ հաւասարութիւն է. ընդհանրապէս քրիստոնէական ռաճկավարութիւնը աշխատող դասակարգի նիւթական համահաւասար ուշք է դարձնում և հոգեւոր լուսաւորութեան վերայ: Այլ և քրիստոնէական ռաճկավարութիւնը բոլորովին տարբեր քաղաքականից՝ կարող է գոյութիւն ունենալ՝ ինչպէս եկեղեցին, պետական ամէն տեսակ կառավարութեանց ժամանակ: Ուստի Պապի ասելով՝ կաթոլիկները պէտք է ձեռնպահ մնան ամէն մի կուսակցական վէճերից և ամբողջովին անձնատուր լինին սոցիալական հարցերին և աշխատող դասակարգի բարօրութեան: Ուրեմն՝ որքան էլ կաթոլիկներին մեղադրեն ու դատապարտեն յիշեալ խնդրի պատճառով, թող չվրդուլուին կաթոլիկները, թող միասիրտ միանան կարօտեալներին օգնելու գործին. դա մի ողորմութիւն է և քրիստոնէական գործ դէպի մերձաւորը, որի մէջ մարդուս արժանիքը նուաստացնող ոչ մի բան չկայ:

Յիշեալ շրջաբերականը (յուլի. 18-ին) լրում է նախորդ շրջաբերականներին: Այդ պապական քաղաքականութեան նորագոյն ծրագիրն է, որը ընթերցողի մէջ յակամայից զարմանք է զարթեցնում, որքան առաջ է գնացել հոռմէական եկեղեցին Լեւոն ԺԳ-ի օրով: Պիոս Թ. մի եպիսկոպոս էր, իսկ ներկայ պապը միևնոյն ժամանակ քահանայապետ և հմուտ քաղաքագետ. նա իւր մէջ միացրել է ամենինից վսեմ քրիստոնէական հայեաքներ որպէս քաղաքական նուրը գիւնադէտ, որից և իրաւամբ քաջուում են իտալական պէտտութեան պաշտպանները: Վերոյիշեալ շրջաբերականով Լեւոն ԺԳ. պապը

նորից հաստատում է իւր այն գիտումը, թէ եկեղեցու խնդիր չէ իշխանութեան օրինակութիւնը. ամէն կարգի կառավարութիւն նա գտնում է հասարակական ընդունելի այս է նորա skrupul: Գործնական կեանքում եղել են և կլինին բացառութիւններ, որոնք բղնում են քաղաքական պայմաններից, որոնց մէջ կաթոլիկութեան ներկայացուցիչները գործում են: Պատկերապէս, որ կառավարում են եղութները, բոլորովին այլ պայմաններ են, իսկ Անգլիայում՝ այլ, Գերմանիայում, Աւստրիայում, Իսպանիայում, և Գաղղիայում՝ ամէն տեղ հռոմէական եկեղեցին գիտէ յարմարուել տեղական պայմաններին և շատ անգամ երկտեսակ ուղղութիւն բռնել է ստիպուած: Ահա այս ահագին, շատ անգամ անբնական յոգն ամէն պետութիւն պէտք է հաշիւ առնէ, Գեղեցիկ օրինակ՝ Կաթոլիկ եկեղեցու յիշեալ քաղաքականութեան՝ կարող է ծառայել պապականութեան յառաջդիմութիւնը Հիւս. Ամերիկայի միացեալ Նահանգներում: Պետութեանց համաձայնութիւնը՝ նման Գաղղիական պայմանադրութեան՝ չի փրկում զերծ մնալ Կաթոլիկութեան տիեզերական տիրապետութեան ձգտումներից: Այս նրա զլխաւոր նպատակն է, որ որոշ կերպով ընդգծել է Լեոն ԺԳ. իւր գահ բարձրանալու օրից մինչև ցարդ և որը այնպէս որոշ բացառուած է իւր ներկայ շրջաբերականի մէջ:

Լեոն ԺԳ. իւր նուրբ գիւնազգիտութեամբ մեծապէս նպաստեց կաթոլիկ եկեղեցու բարոյական զօրութեան. Իւր ընտրութեան օրից, նա անսովոր եռանդով ձգտել է կաթոլիկ եկեղեցուն նոյն ներշնչել, մօտեցնել կեանքին իւր բոլոր կողմերով: Անօրինակ հմտութեամբ սկսեց օգտուել իւր ձեռքի տակ եղած միջոցներով սկսած իւր լաւ կրթութեամբ ու ճարպիկ գիւնազգիտներից մինչև անհամար և անձայն գործավարները (ագենտ), կրօնական կարգերը, ամեն կարգի եկեղեցականներ, օրաթերթեր և ամսագրեր:

Հռոմէական եկեղեցին, թէև զրկուած պապական Նահանգներից, մի մեծ տիեզերական պետութիւն էր, զարհուրելի ուժի տէր, բայց կարօտ նորոգութեան—այսինքն ժողովրդականացման և միջազգային, պետական և հասարակական կեանքի յամարեցման: Եւ Լեոն ԺԳ. ճանաչեց այս պահանջը լիովին և կատարեց փայլուն կերպով այն վերանորոգութիւնը, Պարզ է, որ իւր ճանապարհին նա պիտի պատահէր ներկայի սոցիալականութեան և պիտի ձգտէր իւր կողմը գրաւել աշխատաւոր դասակարգի ահագին բազմութիւնը: Միայն աղօթելով ու համակրելով բան դուրս չէր գալ, պէտք էր սոցիալական կուսակցութեան միջոցներից օգտուել, և Լեոն ԺԳ. այս խնդրի առաջ կանգ չառաւ: Նորա ջանքերով կազմակերպուեցան բազմաթիւ ընկերութիւններ գործաւոր դասակարգին օգնութեան ձեռք

կարկառելու համար, և փառաւոր հետեանքների հասաւ: Բոլոր կաթոլիկ պետութեանց մէջ, նոյն իսկ այնպիսի վաճառաշահաշխարհում, որ Բելճիան է, աշխատաւոր դասը միայն սոցիալիստների ազդեցութեամբ չի գործում, այլ և կաթոլիկ հոգեւորականութեան:

Լեոն ԺԳ. ի այս քաղաքականութիւնը միշտ մեծ անհանգստութիւն է պատճառել արեւմտեան պետերին, որոնք լաւ են հասկանում, որ այդպիսով պապը դարձեալ կարող է ժողովուրդին իւր ձեռքը առնել, և աշխարհական իշխանութեանց հեղինակութիւնը ձգել: Ահա այստեղից սկսուեցաւ մի կատաղի կռիւ «նորադոյն կուլտուրայի» համար. և այդ «կուլտուրական կռիւ» անցաւ մի պետութիւնից միւսը, մանաւանդ Գերմանիայում և Գաղղիայում խիստ կերպարանք ստացաւ և որի արձագանքը այժմ էլ լսուում է Գաղղիայում, ուր ջերմութեամբ քննադատուում է կառավարութեան օրինադիրը, որ վերաբերում է մի քանի՝ պետութեան անհաճոյ կրօնական կարգերի վերացման հարցին: Պապը օրինագծի դէմ խստութեամբ բողոքեց: Գործերի քննութիւնները ցոյց տուին, որ Գաղղիայում այժմ օրէնքով թոյլ չգրուած ընկերութիւնները թոյլադրուածներից երեք անգամ աւելի են: Պարզ է թէ այդ ինչպիսի ահագին և միևնոյն ժամանակ վտանգաւոր ոյժ է, որ լիովին օրէնքից դուրս՝ կարող է միայն Հռոմի թելադրութեամբ գործել: Միևնոյն ժամանակ քննութիւնները ցոյց տուին, որ յիշեալ ընկերութիւնները ահագին անշարժ կարողութիւն ունին, որ հասնում է միլիարդ ֆրանկների:

Թէ ինչպէս գիտեն կաթոլիկ հոգեւորականները իրենց եկեղեցու շահը անձնականից բարձր դասել, գեղեցկապէս երևում է Փաւիոս եպիսկոպոսի մի վարմունքից: Երբ այդ նշանաւոր միսիոներ եպիսկոպոսը վերադարձաւ Գաղղիա, նորան հաղորդեցին, որ կառավարութիւնը նորա ջանքերը վարձատրում է պատուաւոր լեգիոնի շքանշանով: Բայց Փաւիոս գիտենալով այն թշնամական տրամադրութիւնը դէպի եկեղեցու ընկերութիւնները, վճռապէս հրաժարուեց ընդունել «անհաւատ կառավարութեան» պատուանշանը: Պէտք էր երևակայել այն պաշտօնեաների վիճակը, որոնց յանձնարարուած էր ներկայացնել յիշեալ մերժուած պատուը՝ Փաւիոսին:

* * *

Կաթոլիկ աշխարհում ժամանակ առ ժամանակ կազմուում է «կաթոլիկ գիտնականների միջազգային ժողով», որի նպատակն է ստուգել գիտութեան և կրօնի յարաբերութեան զրուցութիւնը: Այդպիսի մի ժողով կազմուեցաւ անցեալ տարուայ վերջերին Միւնխենում, Գեոլինգերի գործունէութեան կետրոնում: Հատերը յոյս ունէին, որ հարց կբարձրանայ մտքի ազատութեան համար, որից շատ տա-

ղանդաւոր գիտնականներ դեռ մօտ անցնալում այն-
քան վնասուել են: Յոյսը դատարկ ելաւ. ժողովը
իրան հեռու պահեց պապի անսխալականութեան
խնդիրը: Արդէն ուսուցչապետ Հրաներտի բացման
ճառը կատարելապէս գծել էր ժողովի զննողմանց
շրջանը. «Մենք չպիտի համարձակուենք դիպել ե-
կեղեցու սրբազան դաւանութեանց, այլ պիտի սահ-
մանափակուենք բնական գիտութեանց այն շրջանով,
որի մէջ մարդկային միտքը յառաջագիմել է: Բայց
մենք պարզաբար չենք հաւատում գիտական հե-
տազօտութեանց արդիւններին, այլ մտածում
ենք, ինչպէս անհատի նոյնպէս հասարակու-
թեան և պետական շահերը պահանջում են, որ
գոյութիւն ունենայ որոշ, հաստատուն, հեղինա-
կաւոր քրիստոնէական փոխոփայութիւն: Սակայն
ժողովականների եռանդը անկարող եղաւ ծած-
կել ներկայումս կաթոլիկ եկեղեցու մի քանի թույլ
կողմերը: Աւուսուցչապետ Լոսենը հաստատուն փաս-
տերով ապացուցեց, որ կաթոլիկ գիտնականութիւ-
նը շատ յետ է մնացել բողոքականից ամէն տեղ, և
ուր որ պատահում են յիշեալ երկու դաւանութեանց
ուսուրչապետներ, սովորաբար բողոքական գիտնա-
կանները զլիաւոր տեղն են բռնում:

* *

Ինչպէս երևում է կաթոլիկութեան համբե-
րատարութիւնը ոչ թէ սկզբունքի այլ տկարու-
թեան արդիւնք է և որտեղ նա իրան զօրեղ է ըզ-
գում, հին բնագոյմները զարթնում են և հալա-
ծանք, բանդ ու բռնութիւն երևան են գալիս: Այս-
պէս Շ. Յէմ. հաղորդում է մի շարք փաստեր,
որով վերոյիշեալն է հաստատում: Ամբողջ յուն-
ուար ամսում Պորտուկալիայում խիստ հալածանք
էր յարուցուած ոչ կաթոլիկների դէմ: Նախապէս
ոստիկանապետը հրահրել էր բողոքական, եպիսկո-
պոսական, երիցական, մետոդիստների եկեղեցական-
ներին, ազատ եկեղեցիներին և յայտնել, որ պէտք է
փակեն իրենց տաճարները, նոքա միաձայն պատաս-
խանել են, թէ խիղճը չի ներում, որ կատարեն մի
այդպիսի ապօրինի հրաման, որ իրանք 30 տարուց
ի վեր վայելում են սահմանադրութեան՝ կրօնի ա-
զատութեան պարզեւած շնորհքը, և որ միայն բռն-
ութիւնը կարող է արգելք դնել նոցա պարտակա-
նութեանց կատարման: Մի շարք յետոյ էլի հրա-
ւիրուել են և հրաման և սպառնալիք լսել, բայց
անյողգողդ են մնացել իրանց որոշման վերայ, Սկըս-
ուել է հալածանք: Երկն ամենից առաջ ենթարկուել
են շոտլանդական երիցական եկեղեցիները: Ոստի-
կանները ժամասացութեան ժամանակ շրջապատել
են եկեղեցին, յետոյ ներս խուժել և պաշտամուն-
քը ընդհատել: Ապա յարձակուել են քրիստ. ըն-
կերութեան ժողովարանը, զարձեւալ յոժովաստուած-
պաշտութիւնը դադարեցրել: Վարդը եկել է եպիս-
կոպոսական ս. Պետրոս եկեղեցուն, ոստիկանները

բռնութեամբ ներս են մտել, խմբուած հասել են
մինչև տաճարի սեղանը և քահանաներին ստիպել
լռեցնել ս. պաշտօնը: Յաջորդութիւնը կրկնապատ-
կել է նոցա եռանդը. երեկոյեան մի մասը շրջա-
պատել ու ժամասացութիւնը լռեցրել է մետոդիս-
տների տաճարում. միւսը յարձակուել «աղատ» եկե-
ղեցու վրայ և ոչ միայն տաճարը փակել, այլ և
քահանային էլ կալանաւորել: Պորտուկալական սահ-
մանադրութիւնը որոշ ասում է. «Ոչ ոք չպիտի հա-
լածուի իւր դաւանանքի պատճառով, իւրաքանչիւր
անձն իւր ընտրած կրօնն է պաշտում, միայն
յարգանքով պիտի վերաբերուի պետական կրօնին,
հալածեալ եկեղեցականները միշտ ակնածութեամբ
են վարուել կաթոլիկ եկեղեցու և նորա պաշտօ-
նեաների հետ:

* *

Բաւարիայի գիւղերից մէկում Օրերամեր-
գում իւրաքանչիւր տարի գիւղացիք ներկայաց-
նում են Քրիստոսի չարչարանքները: Այդ ներկա-
յացումը համաշխարհային հռչակ է վայելում: Եւ-
րոպայի բոլոր կողմերից ճանապարհորդներ են գա-
լիս ներկայացման ականատես լինելու, որ իւր ան-
սակի մէջ մի առանձին գեղարուեստական գործ է:
Այդ ներկայացման զլիաւոր գերակատարներն եր-
կու եղբայրներ՝ Անտոն և Անդրէ Լանգիոները, առա-
ջինը կատարում է Քրիստոսի, իսկ երկրորդը Վա-
յիափայլի դերը: Վերջերս երկու եղբայրները Հը-
ռովմ էին գնացել իրենց թատրոնական հագուստ-
ներով. երբ նրանք Վատիկանի աստիճաններով վեր
բարձրացան դարասով ներս մտնելու, դռնապանա-
կան վաշտը զինուորական պատիւ տուեց նրանց այդ-
պիսի ապաւորիչ անձնաւորութիւններ տեսնելով:
Վարդինալ Բամպոլին ներկայացրեց նրանց Լեոն ԺԳ.
ին, որ ուրախ ժպիտով ընդունեց նրանց և քա-
ռորդ ժամի չափ խօսակցութիւն ունեցաւ: Պապը
թոյլ չտուեց, Քրիստոսի գերակատարին ծունկ խո-
նարհել իւր առաջ, Երկու եղբայրները արժա-
նացան ոսկի մեդալի:

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻ

Դեկտ. 23-ին Միւնխէնում օրհնուել է բո-
ղոքականների հինգերորդ եկեղեցին յանուն Քրիս-
տոսի (Christus Kirche). նոր եկեղեցու համայնքը
իւր ամբողջութեամբ ներկայ էր եկեղեցական մեծ
հանդիսին: Քսան տարի առաջ Միւնխէնում բողո-
քական մի եկեղեցի կար միայն, հինգերորդ եկե-
ղեցու կառուցումը ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս ա-
րագ աճել է բողոքականութիւնը կաթոլիկ բաւա-
րիայի մայրաքաղաքում:

— Նոյն տեսակ աճում նկատուում է այն պե-
տութեան Վիւրցբիւրգ համալսարան ունեցող քա-
ղաքում: Բնակիչներից այժմ 75, 497 հոգի կա-

Թուրքի են և 13, 758 հոգի բողոքական, այն ինչ մի սերունդ առաջ բողոքականների ընդհանուր թիւն այս քաղաքում հազիւ 4000-ի էր հասնում:

— Զարգացման զարմանալի ընդունակութիւն է ցոյց տալիս սաքսոնական փոքրիկ թագաւորութիւնը բողոքականութեան մայր պետութիւնը: Այդ ժողովուրդը օրինակելի է ոչ միայն բարեգործական և հասարակաց հաստատութիւններով, այլ միսիոներական ընկերութիւններով: Գոցանից մէկն է Աւետարանական—լութերական—սաքսոնական միսիոներական գլխաւոր ընկերութիւնը, որ գոյութիւն ունի 81 տարուց ի վեր: Ընկերութեան քարտուղարի հրատարակած վերջին տարուայ հաշիւներից երեւում է, որ ընկերութիւնը 1899 թ. օգոստ. 1-ից մինչև 1900 թ. յուլիսի 31-ը 160,900 մարկ եկամուտ է ունեցել, որից 7000 մ. յատկացրած էր հրէից մէջ քրիստոնէութիւն տարածելու նպատակին: Վերոյիշեալ գումարից ընկերութիւնը 28000 մ. ուղարկել է արևելեան Աֆրիկայի (Ostafrika) և Հնդկաստանի սովետներին բաշխելու: Ծննդեան տոներից յետոյ եկեղեցում կատարուած ժողովարարութեան գումարը 33000 մարկ է եղել: այս ժողովարարութիւնը, որ կատարում է տարին անգամ արտամիսիոնի համար սկսուած է 30 տարի առաջ հետզհետէ աւելի և աւելի աճում է հաւաքուած գումարը: առաջին տարին հաւաքուել է 7000 մարկ, անցեալ տարի 29000 մարկ, Ահա ինչ է նշանակում դիտակցական վերաբերմունք դէպի գործը: Վերոյիշեալ 160,900 մարկի հետ հաշուելով և մի քանի ուրիշ եկամուտների անցեալ տարուայ ընթացքում սաքսոնական պետութիւնը հեթանոսների մէջ քրիստոնէութիւն տարածելու նպատակի համար 206,699 մարկ զոհաբերութիւն է արել: Զուտ դրամից զատ՝ ընկերութիւնը 77,630 մ. հեթանոսական և 13,322 մ. հրէական միսիոնի անունով կարողութիւն ունի:

Ղօթս և զինուորաւծս իմ՝ առ նա անդադար զոհաբանութեամբ զաւելորհնեալ կամաց իւր սրբոյ, որ զիտէ լցուցանել զիւրաքանչիւր անձին սրտի զփափագ՝ ի ձեռն պէտքէս խնամց սուրբ Աստուածութեան իւրոյ: զոր օրինակ վայն ուրախութիւն ի վաղուց իսկ հետէ, որ իմս էր, լցոյց ահա յիրաւի անպատմելի խնդութեամբ, քանզի յորժամ լուայ զբարեաւ զնալդ առ սրբազնակատար Տէրս մեր, արդարեւ ակն աշուտ իսկոյն ի սիրտ իմ՝ ծաղեաց և բոցաճաճանչ ճառաղայթը նորայ պայծառապէս զինեւ շողշողեցան, և կանխաւ ծառաւեալ հոգի իմ, իրրեւ յերկնային յօղոյ՝ լիապէս զովացաւ, և բոլոր բովանդակ ժամանակաց կամովին յօժարութեամբ խորհրդեան հոգւոյս, ահա կենդանւոյն զիս յերանելեացն վիճակի՝ իսկապէս համարեցայ, վասնորոյ որպէս անձամբ անձին առաջի իսկ եկեալ զհետ հարց և եղբարց, շնորհաւորեմ այսու զուրախարար պալուստ ձեր առ մեզ, և զղուարձալի հանդիսաւոր տեսութիւն վաղեմական մեծամեծ փափաղանաց տենչանօք սրտի ձերոյ՝ զհետ ամենացանկալի՝ ևս և հոգւով փարելի ծերունազարդ Արքայնասուրբ Տեսան մերոյ, արժանաւոր զովասանութեամբ փառաւորեմ և մեծացուցանեմ, և զմայրական սիրոյն զօրութեամբ՝ փառահանամ և համարձակիմ՝ քանի մի խնդիր առ աջի առնել ի ամս:

Յառաջադոյն զրեալ ծանուցեալ եմ զհարկաւորսն, բայց որոց ամենից զոնեայ համառօտիւս իմն պատասխանի ստանալոյ ի ձէնձ՝ տկնկալութիւնն իմ՝ տակաւին սպասեալ մընան, այլ չգիտելով զպատճառն՝ վերադիմել յայնց յայնոցիկ զինչ ինչ աստանօր՝ ոչ անգէպ համարիմ:

Արքայնադունեղ Տէրս մեր մինչ էրն ասոյ ինքն միայն գիտէր զտան իւր ամենայն կուռաւարութիւն, և մինչ հանդերձեալ եղև ի գնալ աստի, յանձն արար զայն իմաստութեամբ կամաց իւրոյ, ում և ինքն կամեցաւ, որպէս զի ի բարեաւ վերադառնալն ասոյ պարաւորս կացուսէ ընդ այլս՝ առաւել զիս աւելով թէ, մինչ առ ձեզն էի՝ դուք ամենեքին միշտ ազգի ազգի եղանակօք ինձ մեղադիր լինէիք, թէ իրրեւ լերին Մասեաց, հանդիսաւոր երևեցոյց զպարտա իւր, ուր է ապա

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ԴԻԻԱՆԻՑ

ԲԱՐՁՐ ԳԵՐԱԶԱՆՅ ՊԱՅԾԱՌԱՇՈՒՄ ՆԵՐՍԷՍ
ՎԵՀԻՄԱՍՏ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ,
ՈՂՈՐԲԱԾ և ԲԱՐԵՐԱՐ ՏԵՐ ԻՄ,

Ա. Զույր Սրբո-Նեան համբոյր պէնանէս:

Շնորհազարտ խոնարհութեամբ՝ տարածմամբ բազկացս միշտ ի վեր ի յերկինս առ ամենաբարձրեալն Աստուած՝ վերառաքեմ զա-

ձեր ամենայն լաւապէս կառավարութիւնս զի ես ի գնալն իմ, զարտաւարութիւնն իմ՝ բոլորովին զհետ իմ՝ տարայ, և ոչ թողի ձեզ բնաւին մասն ինչ յայնմանէ. զի՞նչ են ապա ահա այսքան նորոգ ծանրադոյն պարտուց բաղմունքիւնք, որք զերազանցեն քան զիմն Մատեօք. զիմոք ոչ բաւականացայք եղելովքն ի տան. ոչ ապաքէն հարկ էր ձեզ տալ միմեանց թէ՛ որովհետեւ այսօր սրբազան Տէրս մեր ի պատճառս պարտուց սրբոյ Աթոռոյս զնացեալ շրջի ի դրունս ազգին իւրոյ, փառնորոյ պարտիմք մեք զամենայն աւուրս կենաց մերոյ՝ պահօք և ծովք անցուցանել, մինչև բարեաւ եկեսցէ. ուրեմն մե՛ծ ամօթ երեսաց ձերոց, և այլ բաղում՝ ւոյնպիսիս:

Արդ՝ յետ վախճանի երկուց արհեստ, Սարտար բարերարն մեր առաքեալ էր ասա զձափար խանն, ի վերահասութիւն զործել, և ըստ բաղմուն հրամանի Նորին, զոմն ի մէջ կառավարիչ կարգել ի ակզի հանգուցեալ Գրիգոր հօր, և այսու մտօք զհետ մերայնոց ամենից խորհուրդ արարեալ՝ մարդ էր խնդրեալ. մերայինք ևս զիս էին յիշատակեալ, առ այս կոչեալ զիս առ ինքն՝ ի ներկայութեան նոցա յանձն արար ինչ գայն պաշտօն կառավարութեան սրբոյ Աթոռոյս որում՝ իսպառ ի բաց տաացի, իսկ յետ քանի աւուրց ինքն բարեյիշեալ Սարտարն եկն ասա, և զմիաբանութիւնս մեր ամենայն առ ինքն կոչեաց, և զինի բաղում՝ միմեարութեանց և յաւաստութեանց հարցոյց առ նոսա թէ՛ զո՞վ ոք կամիր ի ձէնջ կառավարիչ շինել ձեզ, առաք գանուն նորայ զոր կարգեցիք ի վերայ ձեր կառավարիչ փոխանակ չրաթիին, մինչև խաղիֆայն անտի ինքն յատկացուցէ, որք առ հաստրակ միաբերան ձայնեցին թէ՛ Նիքիմ՝ մարհոտայն կամիմք, առաց յոյժ բարւոք, և ինչ յանձն արար, որում ևս մինչ անգամ ի բաց տաացի, սկսաւ բարկանալ և տաւ. թէ՛ բաց ի քէն ո՞վ պիտի լինի, ուր մնայ թէ՛ ահա ամենեքեան զքեզ կամին, վաճնորոյ պարտիս զու լինի, ոչ ապաքէն ի վաղիւն կամ ի միւս աւուրն խաղիֆայն ևս զքեզ է կարգելոց առաց՝ կնքեաց և գնաց:

Ջոր ի լսելն ի դրութեանց սրբոյ Աթոռոյս՝ սրբազնակատար Տէրս մեր գրեալ և

կարգեալ էր զիս իրբու նոր սինօթական, որ ի վաղ ժամանակաց հեալ, այն է, յաւուր արեգայութեան իմոյ, որպէս զձեռանէ իմնէ կալեալ ձեր, ածիք մաճիք զիս ի նոյն հանգէս սինօթի. և ըստ ծիսի կանոնի նորայ զգեցեալ զինն ըստ իմագանն զհոգարարձութիւն խորհրդեան, զպահպանիչն առ լինքեանն ընկալայ. ստիպն ես շնորհակալ եմ՝ զարձեալ զմեծութենէն նորայ Տէր Աստուած ըզկեանս խաղաղականս պարգեւեացէ, ես լինիցիմ միշտ նոր սինօթական. և ըստ վերոյ ի բարեաւ գալն յամօթանոց մեծ մասն՝ թող ինչ հանցի, բարժին՝ ի պատճառանս նորոգ տարեալ պարտուց իմոյ, ևն:

Ի սկիզբն ներկայ տարւոյս՝ ի 8 յունվարի սինօթականք տեղւոյս՝ զհետ իւրեանց և այլք քանի մի պատշաճաւոր եղբարք ի միաբանութեանց մերոյ՝ խորհուրդ արարեալ կոչեալ էին զիս առ ինքեանս և ստիպմամբ բաղմուն յանձն արարին ինչ զամենայն զելութեանց կառավարութեան զթէֆաէրն սրբոյ Աթոռոյս մերոյ, և ասացին թէ՛ որպէս յերկն և յեռանդն ազադակիր զպարտութիւն խոստովանելով, թէ՛ մեր ամենայն կառավարութիւն պարտի մի ըստ միով, զրութեամբ լինել, և ամիս յամոց հաշիւս առնել յամենայն դորձակալաց, և մինչև զհնչին իր իմն մտից և ելից տալ առնելն զիտութեամբ և համակամութեամբ բաղմաց պարտի լինել, և ոչ ըստ առաժին թէ՛ ազայն եկեր ի խաղ զընաց, հովիւն եկեր առ ոչխարն գնաց, ապա թի, ոչ՝ սուրբ Աթոռոս մեր այսու եզանակութեան զնալով գնալով ընդ այնպիսի պարտուք անկանիս զոր ոչ ոք կարէ ապասիլ յաւիտեանս յաւիտենից, ազէ, ահա ժամանակ ընդունելի, ահա օր փրկութեան ըստ դոյն, ուրեմն պարտիս ամենայն աչալըջութեամբ հետեարար կառավարել, մեք ևս պարտիմք յամն, ամիս զհաշիւ քո օրինաւոր կերպիւ տեսանել, և ի հաւանելն մեր՝ ձեռադրել զայն թէֆաէրն, զոր ահա յօրէ անտի անխափան առնեմք այնպէս, որպէս ունիք զիտել ի դրութենէ իւրեանց առ տերութիւն ձեր, ևն: Օրինօք պարտաւորութիւն է դորձունիս ամենայն զօրութեամբ արի՝ արթուն և զգոստ լինել՝ ևս և հաւատարիմ՝ առ ինքեան յանձնեցեալ զործ

իւր առ ի արդիւնաւորել զնոյն. ի մօր ունեւոր միշտ զայն պատուէր տէրունի թէ և ես ծառայ անպիտան եմ՝ զոր ինչ պարան եմ զայն առնեմ ևն:

Յնրժամ բարեգթութեամբ Տեսուն Աստուծոյ ամենակալին ողջ իցեմք ի լրանալ տարւոյն մտադրեալ ունեմ զյիշեալ թէֆտէրն առ Տէրդ իմ մատուցանել. առ որ աներկբայ եմ ըստ ամենայնի թէ՛ և դուք ունիջիք զհաւանութիւնս և զթերութեան եղանակ ի գառնելն՝ մեզ ուսուցանել, զոր բազմիցս ինդրեալ եմք կարի և յոյժ աղերսանօքս զի որ կարօտիմս պարտիմ ես միշտ խնդրել, որով բոլորեցին առ իս ի քաղցրացեալ սրտէ ձերմէ խրատական ազգու բանք օգտակարացն իմոց երկուց կենաց: Վասն զի վասք Աստուծոյ զի և ես զի ի շարս բռնաւորաց ծանուցեալ գուն զործեմ հանապաղ աշխատասիրել յոր զործ և զխալցի սրբոյ Աթոռոյս յորում յամենայն զօրութենէ և ի կարողութենէ իմէ հեռելիս բազում ջանասիրութեամբ մեծութեան ձեր իսկ յայտնի է, զոր ի լինելն ձեր աստ քաջ գիտէք. այսպէս ողորմած Տէր՝ աշխատիմ աշխատիմ յետոյ ի ժամ վարձատրութեան՝ յանկարծակի նոր նոր անձինք ուստի և իցէ ի յայտ եկեալ՝ արկանեն զիս առ անկիւն իմիւր և զամենայն աշխատութիւնս իմ անհետ առնեն. զհետ որոց եթէ իրատմբ դատաստանին խօսիլ ունիցիմ ասանց խղճի մօտց առիւծունս ինձ յարուցանեն. թէ և Տէր ոչ առնէ անտես, բայց մարդկան ևս ամենակերպ փնտսակար բռնութեան տանիլ միշտ ընկերութիւն զործոյն է համարեալ որպէս և ահա իսկ Մատեաց նման տեսնի: Ուստի բազում անգամ մեծամեծ թախանձանօք զրեալ խնդրեցի յողորմած Տեսունէ իմէ, թէ վասն սիրոյդ Աստուծոյ՝ գաէք զիւս հնարից իմոց, իրբու կամ յայնպիսի զործոյ մի կացուցիք զիս աստ զի և ես ճանաչեցի զզործն իմ և մի զհետ այլ ընդ այլոյ ընկերաց փեսեկանցին. և կամ ուր և դուք տեղի պատշաճ համարիք, անդ զիս փիճակել ինամբ տարջիւր, այն զի այսու կեցութեամբ ողորմելի համարիմ զիս քան զամենայն մարդիկ իր թէ՛ յորժամ որ զիւր

արարեալ զործոյն զօրունս և զփասն ոչ իմանայցէ, և ըստ այնմ ոչ զգաստացի միւսանգամ չառնել զայնպիսիս զի պիտի է աշխատիլ զի ամենայն զործք ինքնին իսկ ի վրնաս են համարեցեալ անխնամ և անխոհեմ կառավարութեամբ ինչ և իցէ մարդկան աշխարհի ևն: Ամենայն չընկալայ ամենեւին ըզյիշումն ինչ յայնց մասանց. վամեհիւր ասկապ աղերսելով ինդրեմ, վերստին ի քէն ողորմած Տէր իմ մի անտես առնէք զձարն իմ զուր ևք ասեմ զի յետ Աստուծոյ չունիմ երբեք ակն յայլ ուստեք, միայն ի շրնորհս ձեր ապատան լինիմ, որպէս և եղեալ եմ քանզի ոչ սակաւ վայելեալ ի ձէնջ հայրական բարեսրտութեան զշնորհս և թէ բանիւ և թէ զործով և եթէ չի արդեամբք, զորս յիրաւի յիրաւի բեռեալ ունելով միշտ ի յողում իմում մատուցանեմ հանապաղ զաղօթս և զհայցումս իմ առ ամենահօր թագաւորն Քրիստոս, վասն օր քան զօր պայծառապէս երկարաձգութեան պիտանաւոր անդին կենաց պատուականի և վասն ամենայն բարեպէս կառավարութեանցդ յաջողութեան առ ի նմանէ և վասն օն անդր առաւելութեամբ յառաջադիմութեանց ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ ի վաստ և ի պարծանս ինձ պարտաւորիս ի բողբեալ կեանս իմ:

Այլ արդ՝ զի՞նչ այլ ձանձրոյդ թախանձանաց սրբոյ գլխոյդ պատուականի ով նազելի Տէր իմ բարեբար, զի Աստուծով և Աստուծով մեծ ունիք առնել այցելութիւն ուրբոյ ծածարիս, որ զեօթէն արտաստաթոր աջօք արդիականդ օգնականութեան ակնարկեալ սպասէ, որպէս յառաջնումն փրկութիւն իւր անդին արեամբն Քրիստոսի, նոյնպէս ի վերջնումն արեալիս պատուական քրտամբք գեղեցիկ պատկերիդ նորուն. փառք Աստուծոյ, հանդունաւիպ սորին սուրբ կոյսն Մարիամ մեծացուցէ անձն իմ զՏէր երգէր, նաե սա ընդ քեզ մեծացուցանելով զանուն միոյն Աստուծոյ, ունին մեծացուցանել խորհրդաբար և զանունս ի քարոյ բարբառ յականջս ամենայն հաւատացելոց ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որոյ անբաւ շնորհայն և անհուն ողորմութեանց զձեզ յանձն առեալ և ես քոյդ հայրական և տիրական մեծ գոս

բովազուծ մարդասիրութեան յանձն եղեալ՝
մնամ իսկական ճշմարիտ վերապատուութեամբ
հոգւոյս՝ և մեծաւոյն յարգութեամբ մարմն
նոյս, շնորհապարտ աղօթմարար

Նաւասար եպ. Եփքէճ
Բարսեղ Արք. Եպիսկոպոսեան

Ի 1822, ի 21 օգոստոսի
Ի Սուրբ Էջմիածին:

ԲԱՐՁՐ ԳԵՐԱԶԱՆՅ ՆԵՐՍԷՍ ՍՐԲՋՆ. ԱՐՔԵՊՍ.

Ողորմած Հայր մեր.

Ձգրութիւն ձեր սրբութեան ի ձեռն
վերադարձելոց ի սրբազանէն ընկալեալ յարգ-
մամբ, ընթերցաւ առաջի ժողովոյն, և ծա-
նեան զորս ի նմա ամենեքեան: Ձգատասխանի
որոյ արժան էր թէպէտ ուղղել ցարդ առ
ձերդ մեծութիւն, բայց յաղագս ինչ ինչ
արդեւորութից անազանեցաւ ցայս վայր, զորս
լուծցուք ի ներքոյ:

Յառաջ քան զայս քանի՜ քանիցս որ-
չափ ինչ միանգամ պատահեալ է զրել առ
նորին աստուածարեալ քահանայապետու-
թիւն, ոչ երբէք առանց ժողովոյն, այլ հա-
ւանութեամբ և ստորադրութեամբ իւրեանց,
բայց ի ծաղել խնդրոյ և հարցաքննութեան
միանգամ առաջի ձափար խանին առ ոմանս
ի ճշմարտաստիւ խորհրդականաց մերոյ ներ-
կայ գտանելոց անդանոր, թէ ոչք ոմանք են
որք զրեցինն առ սրբազանն, և անօրէնու-
թեամբ որոց եղեն, նոքա ամենեքին որք կա-
մովին զրեցուցեալ էին և հաւանութեամբ
ստորագրեալ, հրաժեշտ տուեալ անձանց,
զրոյ և առաքողն եփրեմ վարդապետն է ա-
սեն, մեք ոչինչ զիտեմք ոչ զզրելոյն, և ոչ
զզրեցելոյն, այլ ամենայն արարողութիւն
ընդ նմա լինին, որով աներևութարար թէ
որչափ փնասու վշտացայ ես, կրողիս է յայտ,
ի վերայ այսոցիկ անցմանց և ես թոյլատրու-
թեամբ լռելի մինչև ինքեանք հոգ կալցեն
անօրինեւ և ես զործակից գտայց ըստ մասին,
բայց այսու ամենայնիւ իրբեւ տեսի թէ ոչ
ուժեք է հոգ կամ փոյթ ամենեկն, ես ան-
ձամբ անձին ժողով արարեալ ի սենեկի մե-
րում, բանս արկի ի նոսա, թէ ներսէս սրբ-

բազանի թղթոյն պատասխանի զրելոց էք թէ
ոչ, կամ զտօմարս զխնդրեալն առ ի նմանէ
յղեւոց էք, առ հասարակ ստացին այո՜, ստացի
զիւրդ, ոչ զրէք օր յառաջ ապա, ասեն
քաւ ի մէջ զրոյ բաց ի քէն, զինչ արժանն է
անօրինեաւ և հոգա. յայնժամ և ես պա-
տասխանեալ առ նոսա՝ կրկնեցի զբանս իմ,
եթէ ինձ առաջադրէք և զկատարումն ինեւ
խնդրէք, զիւրդ ըստ ժամանակին ամենեքեան
մեկուսացեալ՝ զիս միայն մատնէք ի ձեռս իշ-
խանաւորին, յորոց ոմանց յայնժամ եթէ
որչափ անպատուութեան բանս և զրպար-
տութիւնս ընկալայ, չե՛ հնարաւոր ասել ինձ
այժմ, իբր զի այնու առաջադրութեամբ ին-
քեանց նազեմ էս և զփառս խնդրեմ, զոր
քաւ և մի՛ լիցի յինէն, ոյր վասն որպէս և
իցէ յակամայ կամ յանձն առի և ձեռնարկի
եթէ եկեղեցական սպասուց, եթէ սրբազանի
աստ թողեալ վեճեղինաց, եթէ միաբանից
անուանց, եթէ ամալոյից, և եթէ անասնե-
ղինաց տումարն պատրաստել ըստ կարի, բայց
խորհրդածեալ՝ թէ կան այլ ևս բազում հար-
կաւոր ծանուցանելիք առ ակնութիւն ձեր,
զորս թէ մի առ մի ի գիր արձանացուցանեալ,
ոչ ներէին մեզ երկամեայ միջոցք ժամա-
նակի, վասն որոյ իսկ և իսկ վերին ակնար-
կութեամբն խորհուրդ ծաղեցաւ ի սրտի
իմում, եթէ ես ինձէն գնալ և տալ բաւա-
կանութիւն յաղագս ամենայնի, բարեւոք իմն
լինի, և նախապէս ի խորհուրդ մտեալ ընդ
խորհրդական եղբարցն, յայտարարութիւն
արարի, եթէ եղբարք՝ ահա ամբարքն լի են
ցորենով ողորմութեամբն Աստուծոյ, և ամա-
լայից անելուցն ևս վճարեալ եմ կիսով չափ
զբամով և կիսով չափ ցորենով, արդ զամե-
նայն հարկաւորացն ոչ է հնար զրով յազուրդ-
տալ նորին սրբազնութեան, ընտրելի դատիմ
եւ ինքնին գնալ և իօսակցել բերան առ բե-
րան, զինչ կամիք, նոքա հաւանութեամբ խոր-
հուրդ հտուն և կամեցան բոլորեալ յօժա-
րութեամբ: Ի վերայ այն հաւանութեան
եղեալ գնացաք և ի տեսութիւն սարտարին,
ի նորաշէն գիւղն իւր ի Սարտարապատ անուա-
նեալ տեղին, ուր յեա բազում տեսութեանց
և իօսակցութեանց ծանուցաւ ևս, թէ ներ-
սէս սրբազան Արհին վասն պարտուցն յանձն

առեալ է հողայի և առաւել նշան աստի է, զի խնդրեալ է ի մէջ ամենայն ելումուղի հաշիւան ցայս վայր, ևս և տօմար անուանեց միաբանից, ամալայից, և անտանեղինաց որպէս վայել է տանուաւան, առ որ և ինքն յոյժ ուրախացեալ վկայեաց՝ եթէ արդարեւ յանձն առեալ է նա, այժմ՝ այցելութիւն գտանի օճաղն այլովքն հանդերձ, առարկեցաք նաեւ, եթէ զիս ևս խնդրեալ է խընդրելեացն իւրոց համարաւու, վասն իմ՝ եթէ հրաման շնորհեսցես բարեոք լինի, քանզի թո՛ղ զհաշուաւորութիւն, յուսամ՝ թէ և ըզմիաբանից հանդերձն հոգացայց, կարելի ևս է, թէ ի վերադառնալն իմ սակաւ ինչ գըրամ ևս շնորհեսցէ ի պէտս ծախուց մերոց կամ ի թէթեւացումն պարտաւորութեանցն: Ընկալաւ զայս խնդիր մեր զուարճութեամբ, համանդամայն և բիլէթ եհան առ օրին, զի զինի երից աւուրց ելանելոց էի բարխանայիւ ի վայելս սրբազանին և ձեր իսկ Հայրութեան, և իրաւի որպէս յայտնի է Աստուծոյ, ոչ այլ ինչ էին գիտումն մեր, այլ եթէ ինքնին ցուցանելի զարդիւնս ունայն կառավարութեան իմոյ և տայի զհաշիւ դաւթաւիս, և որ առաւելն է, զգալի աջօք արժանի լինէի սրբոյ տեսող ըստ բազմամեայ սրտատոչոր բաղձանացս, և վերջապէս վասն կառավարութեան սրբոյ Աթոռոյս ըստ չափութեան ընկալեալ, զարձա առնէի վերստին, որ հազիւ երբէք ձգէին միամեայ ժամանակօք սոյն գործողութեանցս, այլ Ռեզամով Ասեփաննոս եպիսկոպոս բարերար եղբայրն մեր որ յառաջագոյն յօղուտ սրբոյ Աթոռոյս համարեցաւ և կնքեաց հաւանութեամբ, սկսաւ յետոյ վրդովիլ և վրդովեցուցանել զամենեսեան առ հասարակ յարուցանելով ի վերայ մեր զհոգեւորականս և զաշխարհականս, հոչակ հարեալ յերեսն առ օտարազգի պարտաւարսն թէ, ո՛ւմ կայք որ յուսով դադարիք, աւասիկ մինչ ցարդ եթէ խալիֆայիւն չունեաք ակնկալութիւն հասուցանելոյ ձեզ զպարտս ձեր, սա էր յոյս մեր յորմէ կարող էիք բաւականութիւն ընկալնուլ, զի սա զոլով ի մէջ մեր միաբանութեանց հարուստն և փառալին, խարէութեամբ և հնարիւք՝ կամի փախուստ առնուլ յերեսաց

ձերոց, և նոքա որք ի սկզբանն չէին հասուանօրէնութեան եկեալ խոնեցան ի սուրբ Աթոռս ի խնդիր դրամոց իւրեանց, այլ իրրեւարժանապէս ուշադրութեամբ իրազգած զըտան, մեզ, ասեն, այլ ազգ զգացուցին, ապաքէն որ վասն շահաւետութեան օճաղիս և մեր տնօրինես զայսոսիկ, Աստուած բարի ճանապարհ տալէ, մեք ևս պարտաւորիմք ի բաւական ճանապարհորդութիւնս առաջնորդել քեզ, այլ խռովարարն այն ամենեկին անհանգարտ ի չարագոյն բնաւորութիւնս իւր, զընացեալ նստաւ յՈշտիան՝ մեռեալ խղճիւ քարոզ կարդալով առ շրջակայսն աստ և անդ ի քարս և ի փայտս և յամենայն տեղիս, եթէ Նփրեմ վարդապետն հանդերձեալ է փախչիլ, զո՞յշ լերուք անձանց կամ արդելուլ և կամ ըմբռնել, ապա թէ ոչ՝ ի ձեռաց ձափար խանին ոչ ապրիք յաւիտեան, մինչ զի տարածեցին զայս լուր ևս յանկաջս Սարտարին, յորմէ եկն առ ի վերայ մեր հրաման վերստին, եթէ իրաւի մեք կամեցաք և պատշաճ համարեցաք զառաջինն գնալ ձեզ առ սրբազանն, բայց ունիմ ինչ ինչ հարկաւոր ծանուցանելիս քեզ, լուեա՛ զճանապարհորդութիւնդ, մինչև վերադարձայց ի Պայաղիտու: Այժմ՝ մոռացեալ զամենայն հոգամ վասն կասկածելի հրամանին, եթէ զինչ կատարածն իցէ արդեօք, արդարեւ տազնապ զիս ունի, մինչև եղիցի, որով այնչափ շուարեցայ մինչև մոռանալ ինձ և զառաջին տնօրինեալ տօմարսն, և ահա յամենայն կառավարութեանէ ձեռն ամփոփեալ հրաժարեալ նստիմ ի խրճիթ իմ, մինչև գտից զայցելութիւն ամենաբաւականին, ուստի տնօրինեա՛ վասն սրբոյ տանս զիարդ և գիտէք և ում կամիք յանձն առջիք յայսմհետէ, քանզի լցաւ ցարդ չափ համբերութեան իմոյ և յամենայն ժամանակս բաւականապէս վշտացայ ի նմանէ, երկրաչափ ելին բարձրացան յանդգնութիւնք նորայ և անտանելի հայհոյութեամբքն ոչ հանդարտի երկիր առ հոգեւորականս և առ աշխարհականս, մինչ զի հայհոյեալքն եթէ անձնատպան ոչ կարծէին գոլ զանձնէ, բազում անգամ ջրահեղձոյք և այլով կերպիւ լաւ ընտրէն մեռանել, քան թէ լսել զազեղալից բարբառ զժոխատիպ անդուռն բերանոյ անամօ-

Թուլթեան նորայ առ այս լուեցից ես և վրկայեսցէ յատուածակոյս կողմանէ ականատես հաւատարմութեամբ տեղապահ սրբապետ Հայրն, զի յանցեալ ամառն ինչ ոչ մնաց, զորս ոչ հասոյց որով կերպիւ և իցէ ի զլուս խղճալի ծերունայր, նոյնպէս և ամէհի զժնեայ կենցաղաւորութեամբն: Զի հոգեւոյս լուսարար Գրիգոր եպիսկոպոսին հաւատալով որ ոչ զաղարէր ի բամբասերց և ի նախատեւոյ վասն բաղմաժողով հանդիսից նորայ այժմ ինքն զերազանցեաց ամենայնիւ քան զնա և քան զամենեւեան, որք ոչ առնեն և արարին երբէք, քան զորս սա յանդգնեալ առնէ միայն, զի ունի արեղայ զԶաքարեան Գրիգորն, զերկուս սարկաւազունս, երկուս զպիսոյս զԹուռնի Թուանքչին, զերկուս եղբարսն խոհարարի Թոգում ասել զզերձակի աշակերտս և զայլ ծանօթ անպակասելի մըշտակեաց հացակերսն, որք զցայդ և զցերեկ սեփականեալքն են խցին: Աւստի Թէ կարող էր կերպիւ իւր սանձել և յուզողութիւն ածել, այն է զի բարի լինիցի մեզ և ամենեցուն, ապա Թէ ոչ բարեւը համարիմ, եթէ համանդամայն ծայրագոյն իշխանութիւն ինքեան յանձնեցես, Թերեւս փոքր ինչ հանդարտեցին խղճալի միարանութիւն և խղճալի լսելիք նոցա ազատեցին յանտանի հայհոյութեանցն: Քանզի այսպէս էին ճշմարտութիւն, զոր զրեցաք անսուտ առաջի Աստուծոյ, որպէս ահա և տիրացու Արքահայրն ունի պատմել զորս ետես աչօք բացօք և ականջօք լուսաւ, որ զրեթէ յուսահատութեամբն փութացաւ ի դարձ, յորմէ եթէ երկրայեսջիք, զրեւ և տեղեկացիւ ի միարանութեանց աստի և առաւել քան զիս բողոք կարգացեն ի հաւատարմութիւն, վասնորոյ աղաչեմ զգլխութիւնդ, ազատ կացի զիս, բաւական տապալկեցայ ամենայն կերպիւ, այլ ոչ ևս կարեմ հանդարտիլ և որպէս հրաժարեալ եմ, նոյն եմ անփոփոխելի և ոչ եղէց ձեռնամուխ, եթէ ոչ ընկալայց զբաւականութիւն ի ձերմ, մեծութենէ, որում ահա մնամ տինալէտ տինկալութեամբ:

Արդ՝ պատուական Հայր, զժամրութիւն առուրն ես բառնամ, զտօթ և զցուրտ, ըզհաշիւ տեսանէն, անձամբ շանձին դուռն բա-

նախ, ամենայն իրաց մանրամասն վերահասութիւն, յամենայն աչաց անկանիւն, եթէ զբարեանուութիւն ընկալայց, իրաւունք է, զի այսպիսի դատն նախատանօք և արատաւորութեամբ ունայնացուցէ զվաստակ իմ, մեծ ուշանելով զիս վատահամբաւութեամբ առաջի ամենայն աղպայ, արդարեւ մինչև ցարդ վաղ ուրեմն իսպառ, զլիսովին ընդ հոգոյ հաւատարեալ էի, եթէ յայլ սինթական եղբարցն բաւական սրտազիրութիւն չունենայի, որոց Աստուած բարի տացէ, անբաւ են շնորհակալութիւն իմ զայնցանէ յաղաղս ամենայնի միթարութեան նոցա: Ողջ լեր և մնամ զամենայն կեանս իմ ի սրաէ աղօթով վասն կենացդ պայծառութեան անձնանուէր հպատակութեամբ:

Եփրէմ Զաւարեան

Բաղնիկ Արք. Եպիսկոպոսեան

1822 թ 1 նոյեմ:

Ի Ս. Եղիաթիմ:

ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ.

— Երուսաղէմի Յունաց Պատրիարքը երկու եպիսկոպոսներու և մէկ քանի վարդապետներու հետ Ծննդեան երբորդ օրը շնորհաւորական այցելութեան դացեր է Տ. Յարութիւն Ս. Պատրիարքին: Նոյն տօնին առթիւ շնորհաւորական այցելութիւն տուեր են նաև Ասորիներու և Դըպտիններու եպիսկոպոսները:

— Կաղանդը հանդիսաւորապէս տօնուեցաւ Սանասարեան վարժարանին մէջ դեկտ. 31-ի գիշերը:

Ներկայ էին, վարժարանին գիշերօթիկ և ցերեկեայ բոլոր աշակերտներէն ի դատ, տեղւոյս առաջն. Տեղապահ և Սանասարեանի Հոգաբարձութեան նախագահ Գեր. Տ. Զաւէն Ծ. վարդապետ, ի դիմաց Հոգաբարձութեան՝ դանձապետ Կարապետ էֆէնտի Տ. Աղաբեան, տեսչական և ուսուցչական մարմինները: Հանդէսը ըսկըսաւ Համիտիէ քայլերգով, որուն ունինդրեցին ներկայը յօանկայս:

— Ս. Ծննդեան Խթման առթիւ, իրիկուան ժամերգութենէն յետոյ, տնօրհնէքի սովորական հանդէսը կատարուեցաւ Սանասարեան վարժարանի մէջ, հանդիսադրութեամբ Գեր. Տ. Զաւէն

Ծ. վարդապետի, որուն կընկերակցէր առաջնորդ. Փոխանորդ Արծ. Տ. Ներսէս Հայր: Աշակերտները միաբերան երգեցին «Խորհուրդ մեծ և սքանչելի» շարականը: Անկէ ետքը Ն. Գերապատուութիւնը կարգաց Ծննդեան Աւետարանը և «Պահպանիչ» ու «Հայր մեր» ու վահէց հանդէսը:

—Նախընթաց դեկտ. 26-ին, իր 63 տարեկան հասակին մէջ ի Տէր հանգեաւ ընկ Արաբկերցի Տիկին Մարիամ Յ. Ճիյէրճեան (ծնեալ Թաշճեան): Հանգուցեալ տիկնոջ զաւակները իրենց մօր յուղարկաւորութեան տխուր հանդէսին առթիւ ըրին հետեւեալ նուիրատուութիւնները.

Կարնոյ Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյ սնտուկին	103—
Կարնոյ Աղքատաց Խնամակալութեան սնտուկին	103—
Կարնոյ Կարմիր վանքի որբանոցին	206—
Արաբկերի Ազգ. Որբանոցին	206—
Արաբկերի Մայր-եկեղեցւոյ սնտուկին	103—
Արաբկերի Աղքատաց Խնամակալութեան սնտուկին և եկեղեցականաց	103—
Կարնեքնակ մի քանի Արաբկերցի աղքատներու Տ. Մակար հօր ձեռամբ	70—

Գմբ. 894—դրշ.

—Մարկոս էֆ. Աղաբեկեան կրօնական շաբաթաթերթ մը հրատարակելու արտօնութիւն ուզած ըլլալով, որոշուեցաւ խնդիրը օրակարգի մէջ անցընել, և խորհրդակցել ժողովոյ յառաջիկայ նիստերուն մէջ:

—Որոշուեցաւ Ափրիկեան Տրիպոլիսը Պատրիարքարանի հովուութիւն նկատել:

—Նպաստից Յանձնաժողովն ալ երէկ դումարուեցաւ Ազգ. Պատրիարքարանի մէջ, նախագահութեամբ Ս. Պատրիարքին:—Արաբկերի առաջնորդ Մուշեղ Ծ. վրդ. որբոց ապագային ապահովութեան համար առաջարկած էր, որ Պատրիարքարանէն նպաստ մը յատկացուի տեղւոյն որբանոցին մէջ արհեստանոցի ձեւը մը հաստատելու համար, Յանձնաժողովը որոշեց նախ տեղեկանալ թէ՛ ինչ արհեստներ պիտի ուսուցուին որբոց, թէ՛ ինչ ծախքով կրնայ հոգացուիլ առաջարկուած արհեստանոցը և թէ՛ ինչ կերպով պիտի կրնայ ապահովուիլ որբերու ապագան:

—Ազգ. Հիւանդանոցի Հոգաբարձութիւնը առաջարկած է, որ դաւառներէն բերուած որբերէն 4ը, որոնք չափահաս են, այլ ևս իրենց տեղերը դարձուին: Բանաւոր դատուեցաւ ներկայացուած առաջարկը և ընդունուեցաւ դարնան իրենց դաւառները դարձնել յիշեալ որ-

բերը, նախապէս իրենց դաւառներու առաջնորդներէն տեղեկութիւն ուղելով թէ այդ որբերը ինչ միջոցներով պիտի կրնան իրենց ապրուստն ու ապագան հոգալ:

—Հաճընի Որբանոցի Հոգաբարձութիւնը որբանոցի շէնքը ընդարձակելու համար նպատակնդրած ըլլալով, որոշուեցաւ գրել թէ Յանձնաժողովոյ հասոյթները չեն ներեր, որ այդ տեսակ պարագաներու մէջ նպաստ հասցնէ, ուստի մերժուեցաւ ներկայացուած առաջարկը:

—Կեսարացի Խուպէսեան Կարապետ անուն աղգայինը, որ վերջերս իր մահկանացուն կնքեց, իր կենդանութեան ժամանակ զանազան կրօնական և բարեգործական հաստատութեանց 3,500 ոսկի գումար մը կտակած էր, ինչպէս ծանուցուեցաւ ասկէ առաջ: Հանգուցեալին կինը այս անգամ ալ Կեսարիոյ, Կէրմիրի և Թալլուսունի եկեղեցիներուն 13 ոսկի նուիրեց և Ս. Կարապետի անուն իր ամուսնոյն հոգւոյն համար կատարուած հոգեհանգստեան առթիւ ալ Թալաւսի Ս. Թորոս եկեղեցւոյն 11 ոսկի և 16 ոսկի արժէք ունեցող 24 շապիկ նուիրեց է:

—Որբերու համար Կաղանդէն մէկ քանի օր առաջ մեր բացած հանգանակութիւնը կը փակենք այսօր: Շաբաթ օրուան թերթին մէջ մեր հրատարակած վերջին ցուցակին գումարն էր 1645 դշ. և նոյն օրը Ատաբաղարէն ստացանք 655 դշ. Սէմիդեան Կարապետ էֆ. ի նախաձեռնութեամբ հանգանակուած: Այդ հանգանակութեան մանրամասն ցուցակը կը հրատարակենք վաղուան թուով, և հանգանակութեան ընդհանուր գումարը 2300 դշ. կը յանձնենք նպաստից Յանձնաժողովոյ նախագահ Ս. Պատրիարքին: Ընդհանրութեամբ կը զործնական և դուլելի առաջարկի մը, որուն համար յատկապէս կը շնորհաւորենք նուիրատուները, չմոռնալով դրուատել նաև իրենց տրամադրութիւնները: Ինչպէս կը յիշուի, անցեալ տարի Կաղանդին ալ նոյն նուէրները ընդունեցանք, որուն արդիւնքը 1091,20 դշ. եղաւ: Գոհ ենք որ այս տարուան արդիւնքը անցեալ տարուանին կրկինը և աւելին եղաւ:

—Որդոց որոտման տօնին օրը Երուսաղէմի Դիւանդի Ս. Յակոբ առաքելալի տաճարին մէջ մեծահանգէս կատարուելի է Տեառնեղբայր առաքելալի տօնախմբութիւնը, ի ներկայութեան բաղմաթիւ ուխտաւորներու և օտարազգի նշանաւոր հիւրերու: Պատարագեր է Տ. Յարութիւն Ս. Պատրիարքը, և արարողութիւնը կատարուելի է եռաձայն երգեցողութեամբ: Պատարագիչ Սըր-

բազմանը երեք քառուրդ ժամու չափ քարոզեր է ուրիշ վերջը Վերաբերման հանդէտը կատարուեր է: Պատարագէն վերջը կատարուեր է եկեղեցական հանդիսաւոր թափօրը: Ապա Պատրիարքարանին մէջ Տ. Յարութիւն Պատրիարքը ընդուներ է միաբանութեան և ուխտաւորաց շնորհաւորութիւնները: Այս արարողութեան ներկայ գտնուեր են ի միջի այլոց՝ Երուսաղէմի Ֆրանսական ընդհանուր հիւպատոսը, իր տիկնոջ հետ, և «Ֆիկիառօ» և «Ժուլնալ» թերթերու թղթակից պ. Ժիւլ Պուա, որ յատկապէս Երուսաղէմ գացած էր վերջերս, ուրիշ գեկտ. 29-ին մեկնեւ է: Պ. Ժիւլ Պուա նոյն օրը այցելեւ է նաև Ժառանգաւորաց վարժարանը, և աշակերտներուն վիճակին, վարժարանի ծրագրին վրայ տեղեկութիւններ քաղել է տեսուչ վարդապետէն, խոստանալով հրատարակել զանոնք: Երկուստեք դրագէտը, հաւաստեւ է թէ պիտի աշխատի հայերէն սորվիլ:

— Հայ եպիսկոպոսներու երկցագոյնը Տ. Արիստակէս արքեպս. Դերձակեան, որ բաւական տարիներէ ի վեր Պաղտատի Հայոց հովուութիւնը կը վարէր Պատր. Փոխանորդ տիտղոսով, յանկարծամահ եղեր է նոյն քաղաքին մէջ: Այս տեղեկութիւնը հեռագրաւ հաղորդուած ըլլալով Պատրիարքարան, Ս. Պատրիարքը ի պատասխանի հեռագիր մը ուղղեց երէկ Պաղտատի Գաւառ. Վարչութեան, յանձնարարելով որ յուզարկաւորութիւնը պատշաճ մեծարանօք կատարուի, և գոյքերը պահպանուին: Աւետիս քհնյ. առաջն. Փոխանորդի պաշտօնը վարէ: Հանդուցեալ եպիսկոպոսը 1828 թուականին ծնած ըլլալով, 72 տարեկան կը վախճանի: Բնիկ Երուսաղիմայ միաբան ըլլալով, 1861 թուականին եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր Մատթէոս Վաթնուղիոսէն:

— Ս. Երուսաղէմի Տ. Յարութիւն Ս. Պատրիարք Հայրը լսելով որ Ափրիկեան Տրիպոլիոյ մէջ գտնուող կարդ մը ազգայիններ թէպէտ հոգևոր պաշտօնեայ մը ունին, եկեղեցական զիջքերէ զուրկ կը դանուին, հարկ եղած բոլոր զիջքերը նուիրուած է վանքին զրադարանէն, և այս մասին ահեղեկութիւն տուած է նաև Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին: Կրօնական ժողովը իր վերջին նիստին մէջ որոշեց շնորհակալութեան զիւր մը ուղղել Ն. Ամենապատուութեան, իր այդ հոգածութեան համար:

— Բազմեղէ նամակագիրը մը՝ Նպաստեց Յանձնաժողովին ու շաղթութիւնը կը հրաւիրէ տեղւոյն 110 տուն հացակարօտ ընտանիքներին վրայ, որոնց անդամներէն շատեր կը մուրան դուռնէ դուռ, ապրուստի միջոց չունենալուն պատճառաւ: Բաղմաթիւ արագ, կիսամերկ ու բոկոտան, այս ցուրտերուն փողոցն են մնացած, և ճաթը ու

տած ձեռքերնին կը կարկառեն անցորդներու, քանի մը վարայի ողորմութիւն և կամ շերտ մը հաց ստանալու յոյսով: Նամակագիրը Նպաստեց Յանձնաժողովին կողմէ յատկացուելիք որ և է՝ Նպաստի մը անհրաժեշտութիւնը շեշտելով, կը յուսայ որ այդ տեսակի գումարով մը եթէ ոչ բոլորովին, դոնէ բաւական զգալի կերպով ամօքուի այդ կարօտեալ ընտանիքներուն հիմակուան արդահատելի վիճակը:

— Պէրպէրեան Վարժարանի 40-ի չափ նախկին սաներ հանրադրութեամբ մը Ս. Պատրիարք Հօր զիմեցին, իրենց մէջէն ընտրուած պատուաւոր պատգամաւորութեան մը միջոցաւ, յիշելով Ռէթէոս էֆ. Պէրպէրեանի կարեւոր ծառայութիւնները կրթական ասպարէզին մէջ, և իր Վարժարանին բաղմամբայ արդիւնքները, և խնդրելով որ առաջիկայ Հոկտ. 1ին, նոյն Վարժարանին հաստատման 25րդ տարեդարձին առթիւ, Պէրպէրեան էֆ. յորեկեանը կատարուի և այս առթիւ վայելուչ նուէր մը տրուի իրեն, և այս գործը կազմակերպելու համար յանձնաժողով մ'ընտրուի, նախագահութեամբ Ն. Ամենապատուութեան: Ս. Պատրիարք Հայրը գովեց Պէրպէրեան սաներուն երախտագիտական զգացմունքը, յանձն առաւ Կարգադիր Յանձնաժողովին նախագահութիւնը, և խոստացաւ իր կողմէ պէտք եղած ամէն զիւրութիւն ընծայել: Պատգամաւորութիւնը մեկնեցաւ շնորհակալութեամբ:

— Տիւրքիէ կ'զրեն մեզ. — «Տիւրքիէ ունի երկու եկեղեցի և մէկ դպրոց Ադա. Ս. Ներսէսեան անուամբ որ կառուած է ճիկրաշէն թաղի մօտ Ադա. դերեղմանատան մէջ, երկյարկի վրայ, որ իր փառաւոր զիջքով և մաքուր օդով նախանձելի է: Վարժարանի մէջ կուսանին 300-է աւելի աշակերտներ վեց ուսուցիչներով, հսկողութեամբ հոգաբարձու էֆէնտիններու, որ Կ. Պոլսոյ Վարձի կալուածոց Հոգաբարձութեան կողմէ վաւերացուած են: Աշակերտը ինն կարգի բաժանուած են, վեցը նախակրթարան և երեքը ծաղկոց, տըղայք մեծաւ մասամբ ձրի են և թոշակ վճարող հազուադիւս, վասն զի վարժուած չեն ստակ վճարել: Ծախքը կհոգացուի Կ. Պոլսոյ մէջ ունեցած կալուածոց եկամուտով. ժամանակաւ պիւստէն մինչև երեք հարիւր Օսմ. ոսկիի կհատնէր: Սահայն Պոլսոյ ծանօթ երկրաշարժէն ի վեր նուազած է և այժմ հարիւր քուսն ոսկիի պիւստէն ունի: Նախորդ տարեշրջանին Հոգաբարձութիւնը Միհրան էֆ. Խորթումեանն ի պաշտօն կոչեց հինգ ոսկի ամսաթոշակով աղայոց թոշակին վոտահելով: Հազիւ երկու ամիս տեկց, և ահա վարժարանի վիճակը խանգարուեցաւ երկու աւագ ուսուցիչներու անհամաձայնութեամբ: Երկու ամիս առաջ Միհրան և Հայրապետ էֆէն-

տինները ժամանակացոյցը և այլ կարգադրութեանց վրայ անհամաձայնելով խորքին մինչևս կը տաքանայ որ ծայրահեղութեան կհասնէ և ներկայութեան աշակերտաց: Պատ. Հոգաբարձութիւնն ամէն ջանք և գործ դրաւ որ սոյն կռիւքը ընդհատէ: Բայց անկարելի եղաւ հաշտութիւն գոյացնել. երկու կողմն ալ կախճեն մէկմէկու հրաժարեցողցման վրայ: Ճշմարտութիւնը մէկ կողմը չէ, այլ երկուքն ալ ունին իրենց ուղիղն և սխալը: Հոգաբարձութիւնն երկու կողմող էֆ. ներն ալ իրենց պաշտօնէն հրաժարեցուց: Թէև վարժարանը փակուած չէ, տղայք օրական մէկ կամ երկու դաս առնելով տուն կվերադառնան: Ժողովուրդը խիստ գրգռուած է վարժարանի խնդրէն: Առժամեայ Թաղ. Խորհուրդն և հոգաբարձուներն իրենց անվերջանալի ժողովները կգումարեն ամէն օր, բայց արդիւնք գոյացած չունի: Չեմ գիտեր Կ. Պոլսոյ կալուածոց Հոգաբարձութիւնն ալ լուր ունի՞ր կամ ի՞նչ կկորհնայ այս մասին: Կամ միթէ ասոնցմէ զատ ուրիշ դասատուներ կը պահուին որ շուտով պաշտօնի չեն կոչուիր:

Կ Ր Թ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն.

(Պատուէն)

Ա) Այս խօսքի ընդունուած իմաստը: Ժամանակակից սերունդի համար կրթութիւն բառից աւելի սովորական դարձած բառ քիչ կայ: Հէնց որ խօսք է լինում մի որ և է մարդու մասին: Իսկոյն սկսում են քննել, կրթութեամբ է նա թէ՞ ոչ: Եւ իրօք այս մի շատ նշանաւոր հարց է, նորա լուծումից կախուած է թէ արդեօք ի՞նչպէս պէտք է վարուել այն մարդու հետ. կարելի՞ է իրեն հաւասար մէկը ընդունել և նստել նորա հետ մի սեղանի շուրջը թէ՞ ոչ: Կրթութեամբ և անկիրթներ, ահա թէ ներկայումս օրպիսի բաժանմունք են դնում հասարակութեան մէջ: Այս բաժանմունքը նախորդ բոլոր որոշմանց տեղն է բռնել: Առաջ մարդոց բաժանում էին այսպէս. ազնուականներ և հասարակ մարդիկ, հաւատացեալներ և անհաւատներ, բողոքականներ և կաթոլիկներ, քրիստոնեաներ և հրէաներ: Ծշմարիտ է, այս բոլոր բաժանմունքների մասին յիշողութիւնը

դեռ կենդանի է: Բայց գործնական տեսակէտից նշանակութիւն ունեցողը և վճռականը այժմ կրթութեամբ և անկիրթների բաժանմունքն է: Ով մարդկանց այս երկու կարգի բաժանող սահմանի վրայ է կանգնած, նա հասարակութեան անդամ է. իսկ ով այս սահմանից դուրս է, նորա առաջ փակ է ինամիութեան (connubium) և վաճառականութեան (commercium) մուտքը: Նորա հետ մօտիկ ծանօթութիւն ունենալը, չասենք ազգակցական կապերով միանալը, պատշաճութեան տեսակէտից անհնարին է համարուում:

Ինչո՞ւմ է տարբերութիւնը: Որն է կրթութեան ուղին ու ծուծը. ի՞նչ է նորա նշանակութիւնը գործնական խօսքի մէջ: Սկսենք արտաքին նշաններից:

Հրազդուամ ասած է. ըստ երևութին կրթութեամբների դասակարգին պատկանող մի մարդ, իր տարօրինակ վարմունքով ընդհանուրի ուշադրութիւնը գրաւեց: Հրատուն ի՞նչ նշաններից որոշեց այն մարդու կրթութեամբ լինելը: Երեւի նորա հագած սերտուկից, շատ կարելի է ձեռնոցներից, օրոնք գոնէ լի օրը կրթութեան նշան են. նոքա ցոյց են տալիս, որ իրենց գործ ածողը ձեռքի աշխատանք չի անում: Աւելի հաւաստի նշաններ են սպիտակ ձեռները և երկար եղունգները: Տպագրական ընկերութիւնը բոլոր կրթութեամբ մարդկանց ծանուցանում է, որ լոյս տեսած գրականութեան պատմութեան կամ ընդհանուր պատմութեան մասին և բոլորի վերայ պարտք է դնում այդ գրութեամբը գնել: Ով է այստեղ ի նկատի առնում, և ով այդ իւր պարտքը պիտի համարէ: Եւ ո՞ւմ ի նկատի ունի գիմնադրայի աշակերտուհին, որ հիւր գնացած է լինում և վերադառնալով պատմում է այն կրթութեամբ մարդկանց մասին: Որոնց նա այնտեղ տեսել էր:

Ամենայն բարեխղճութեամբ քննելով այն զգացումը, որ իմ մէջ կապուում է կրթութիւն խօսքի գործածութեան հետ. ես գրտնում եմ հետեւեալը. կրթութեամբ է նա, ով ձեռքի աշխատանք չի անում, ով գիտէ պատշաճ ձևով հագնուել և պահել իրեն և հասարակութեան մէջ սովորաբար դատողութեան առարկայ դարձող ամեն նիւթի մասին

եղած խօսակցութեան՝ կարող է մասնակցել։
 Իբր նշան կրթութեան ծառայում է նաև օտարազգի բառերի գործածութիւնը, ես ի նկատի ունիմ ի հարկէ ուղիղ գործածութիւնը, ով սխալուում է նոցա նշանակութեան կամ արտաբանութեան մէջ, նա իրեն կրթութեան մասին անձեռնադու նախապաշարումն է յառաջ կոչում։ Ընդհակառակը մէկի կրթութեան լինելը ազատացում է կրթիւնի իմէ նա գիտնայ օտար, կրթութեան ազգերի լեզուներ, օրինակ Փրանսերէն կամ իտալերէն, էլ չենք ասում յունարէն ու լատիներէն։ Իսկ ով միայն իւր մայրենի լեզուն գիտէ, նա իրաւունք չունի կրթութեան անունը կրելու։ Օտարազգի բառերի կրթութեան նշան համարուելու պատճառն այն է, որ նոցա գործածութեամբ մարդ հասկանում է թէ ինքն էլ գիտի օտար լեզուներ և թէ նոցա միջոցով էլ կարող է իւր մտքերը արտայայտել, թերևս աւելի ղեղեցիկ և լաւ, քան իւր զարգացմամբ քիչ յետ մնացած, մայրենի լեզուի միջոցաւ։ Այստեղ մեր առաջ բացուում է վերջին և վճռական նշանը, կրթութեան է նա, ով քարծրագոյն ուսումնարան է աւարտել կամ դոնէ վեց դասատուն և ի հարկէ, յաջողութեամբ։ Իսկ յաջողութեան մասին, հետևապէս և ստացած կրթութեան մասին, ամեն կասկած փարատելու համար Պրուսիայում նորերս այսպիսի կարգ է մտցրած, որ աշակերտները քննութիւն են տալիս կայսերական վերահսկողութեան ներքոյ և դորա համապատասխան վկայականներ են ստանում։ Սորանով նոքա արտօնութիւն են ձեռք բերում՝ զօրքի մէջ անկիրթներից տարբերուելու։ Այսպիսով մենք կրթութեան համար կառավարութեան ձեռքով հաստատուած չափ էլ ունինք։ Այդ չափին յարմարուելու համար հարկաւոր է գիտնալ այն, ինչ որ անցնում են միջնակարգ ուսումնարանների առաջին վեց դասարաններում։ Սորա հետ միասին էական պայման է նաև երկու օտար լեզուների ուսումնասիրութիւնը։ Այն ուսումնարանները, որոնց մէջ անցնում են միայն մի օտար լեզու, սկզբունքով «բարձր» չեն ճանաչուում։
 Որովհետև ամեն մարդու համար ցանկալի է և իւրաքանչիւր մէկի համար իրօք

կենքի ծանրակշիռ հանդամանք է ներկայանում իւր և իւր բնականիքի կրթութեան համար։ Ուստի զարմանալի չէ, որ մեր ժամանակները կրթութեան հնարաւորութեան և միջոցների պահանջը ինչպէս նաև առաջարկութիւնը արագ աճում է։ ԹՄ. դարում տղաների և աղջիկների բարձրագոյն ուսումնարանների թիւը, մանաւանդ այս դարու վերջին կիսում շատ արագ բազմանում էր, սովորողների թիւը կրկնապատիկից անցկացաւ։ Ուսումնարանական կրթութեան օգնութիւն և լրումն են տալիս ամեն տարի անթիւ քանակութեամբ լոյս տեսնող ինքնակրթութեան ձեռնարկները, հանրագիտական բառարանները, գեղարուստի և գրականութեան պատմութիւնները, բացի սորանից ամսաթերթերը և շաբաթաթերթերը անընդհատ գիտնական աշխարհից վերջին նորութիւններն են բերում։ Նոցա մասին արած պատրաստի դատողութիւնների հետ միասին։
 Սակայն ինչպէս է եղել, որ կրթութիւնը նշանակութիւն է ստացել։ Երևի հասարակութեան վերջին հարիւր տարուայ ընթացքում կրած մեծ փոփոխութիւնն է այս երեւոյթի պատճառը։ Ժողովրդի մէջ միջին դարերից ժառանգութիւն մնացած ազնուական — քաղաքացիական և զինական դասակարգերը տապալուեցան։ Հասարակութիւնը փխրուն դարձաւ և բաժանուեց առանձին առանձին մասնիկների, անհատը ինքնուրոյն արժէք ստացաւ, նորա զիրքը այլևս իւր ծաղմամբ չի որոշուում, այլ հարստութեան և գիտութեան չափով։ Սորա գիրքը, նաև և առաջ, իւր սեպհակունութեան չափով է որոշուում։ Կարողութիւնը (նիւթականութեան) կշիռ է տալիս, բայց noblesse oblige — (ազնուականութիւնը) որոշ պարտք է դնում։ Ինչպէս որ ազնուական դասակարգը պահանջում էր իւր անգամներից politesse և cenduit (քաղաքավարութիւն և վարմունք), այնպէս և նոր հասարակութիւնը իւր անգամներից պահանջում է կրթութիւն։ Ծշմարիտ է, նիւթական կարողութիւնը հանդիսանում է այստեղ իրր էական, անհրաժեշտ հիմունք, բայց մինչև անգամ հարստութիւնն էլ առանց կրթութեան մարդուս լիովին չի մտցնում հասարակութեան անգամների շար-

քը: Մինչև անգամ կրթութիւնը որոշ չափով կարող է նիւթական պակասի տեղը լրացնել: Դո՞նէ Գերմանիայում համալսարանական վիճականը ոչ հարուստներին էլ հնարաւորութիւն է տալիս հասարակութեան անդամ լինելու: Իսկ ընդհանրապէս հարստութիւնը և կրթութիւնը սերտ կապ ունին իրար հետ: Ինչպէս այդ ցոյց են տալիս նաև հետեւեալ ընդհանուր ընդունելութիւն գտած խօսքերը. «ունեւոր և կրթուած դասակարգեր» հակառակ «բանուոր և չունեւոր դասակարգերի»: որոնք միեւնոյն ժամանակ և «անկիրթ» են: Առաջինները հասարակութիւն են կազմում: նոցա երեխաները սովորում են բարձրագոյն դպրոցներում և դառնում են կամաւոր զինուորային կամ սպաներ: Իսկ վերջինները ժողովրդական դպրոցից այն կողմը չեն անցնում և զօրքի համար տալիս են հասարակ զինուորային:

Այս դժերով, ես կարծում եմ որոշուած կարելի է համարել. «կրթութիւն» խօսքի ներկայումս ամենքից ընդունուած իմաստը: Այժմ մենք պէտք է տեսնենք զործի իսկական նշանակութիւնից բխած այս խօսքի հակադիր իմաստը. բայց առաջ ընդհանուր հայեացք ձգենք այդ իմաստի պատմական ընթացքի վերայ:

Բ) Ստուգաբանութիւնը եւ պատմութիւնը:—Կրթութիւն (bildung) խօսքը իբր հոգեւոր կեանքի որոշ կազմակերպութիւն նշանակող բառ համեմատաբար նոր ծագումն ունի: Նա երևան է դալիս միայն անցեալ դարերի կիսից: Առաջ bilden, Bildner, Bildung բառերը զործ էին ածուում երևի Գոթի բառարանից վերցրած, առաւելապէս գեղարուեստական և արուեստական մշակումն նշանակելու մտքով, որ Bild խօսքի ծագմանն էլ համապատասխան է, եթէ Վայգանտի հետ (Deutsches Wörterbuch) ընդունենք թէ նա յառաջ է դալիս bil արմատից, որ նշանակում է տողել, հարթել (նոյնն է և bnul (կային) խօսքի մէջ): Փոխաբերական մտքով bildung Bild նշանակում է նաև երևակայական ձև, պատկերացում (): Այնուհետև sich bilden (կրթուել) կամ sich ausbilden (զարգանալ) խօսքերը զործ են ածում զործա-

րանաւոր էակի աստիճանաբար զարգացումը նշանակելու համար. ընդունելով սակայն այդ զարգացումը իբր մի վերացական գեղարուեստական սկզբունքի ստեղծագործող զործունելութիւն: Այսպիսի զործածութիւնից էլ յառաջ եկաւ այն իմաստը, որ ԺԸ. դարու երկրորդ կիսում bilden, Bildung խօսքերը ստացան և դարձան մանկավարժութեան մէջ միշտ զործածուող եզրներ:

Այս նոր բառակազմութիւնը կապ ունի այն ժամանակները կրթութեան խնդիրների մասին եղած հայեացքների փոփոխութեանց հետ: Ուրոշեալ նպատակի համար, մեքենական մարդու, զործարանաւոր էակների օրինակով, ներքին բնատուր ընդունակութիւնների բնական զարգացում: Ահա մանկավարժութեան վերանորոգող այն մեծ շարժման զլխաւոր հիմնակէտը, որ Ռուսոյից է սկսուել: Որքան ինձ յայտնի է Պետտալոտցին և Հերտերը առաջին հեղինակներն են, որ «կրթութիւն» խօսքը դարձրին ինչպէս ուսուցչի և դաստիարակի գործունէութիւնը, այնպէս նաև այդ գործունէութեան արդիւնքը՝ սանիկի ներքին — հոգեկան կազմութիւնը որոշող, մի մշտական արտայայտութիւն: Այսպէս Պետտալոցցին իւր առաջին զրուածքի «Ճգնաւորի» առաջին ժամերի մէջ ասում է. «Մարդկային բնութեան ներքին ոյժերի մինչև զուտ մարդկային իմաստութեան աստիճանը հասցրած ընդհանուր զարգացումը՝ իւրաքանչիւր մարդու, նաև ռամիկի, կրթութեան ընդհանուր նպատակն է: Վարժութիւնները իւր ոյժը և մտաւոր կարողութիւններ մասնաւոր դէպքերում և դրութիւններում զործադրելը և նոցա յարմարեցնելը, դասակարգային կամ պարապմունքի համեմատ (професциональное) կրթութիւնն է: Վերջինս միշտ պէտք է մարդկային կրթութեան ընդհանուր նպատակին ենթակայ լինի: ... Ով մարդ չէ, որի ներքին կարողութիւնը զարգացած չէ, նա զրկուած է իւր մտաւայ կոչմանը համար անհրաժեշտ հիմունքից»: Այսպէս նաև Հերտեր իւր «գիմնազիական դասատուութեան մասին» ասած ճառում (1786) հանրամարդկային կրթութեան մէջ, որ պարապմունքի համեմատ ստացած կրթութեան հիմքը պիտի

կազմէ, տեսնում է նոյն նպատակը: Մասնազէտ դառնալուց տառջ մենք մարդիկ ենք: Այն, ինչ որ մենք իբր մարդ գիտենք և իբր պատանիներ սովորել ենք, մեր ամենալու և օգտակար կրթութիւնն է, և ուրիշն մենք շատ կարիք չունինք մտածելու թէ տէրութիւնը մեզ ի՞նչ է կամենում դարձնել: Եթէ դանակը սուր է, նորանով ամեն բան կարելի է կտրել: «Բառիս բուն նշանակութեամբ «կրթութեամբ մարդ» կարելի է դառնալ, ասում է նա, իւր «գեղեցիկ արուստների և զիմնադիական կրթութեան իսկական ըմբռնման մասին» աւելի ուշ արտասանւած մի ծառի մէջ, նախ և առաջ հենքի հետ յարաբերութեան մէջ մտնելով, որոնք մարդկութեան հոգևոր զարգացման հիմնադիրներն են, և ճշմարիտ, լաւ և կիրթ ճաշակի ու լեզուների գործածութեան նկատմամբ գերիվերոյ հմտութեան մշտական օրինակներն են: Մենք նոցա օրինակով պիտի ձեւակերպենք մեր մտածելու և գրելու եղանակը, նոցա օրինակով պիտի կազմակերպենք մեր միտքն ու լեզուն, որպէսզի օգտակար մարդիկ դառնանք... Ով այս բոլորը արել է, նա կնշանակէ, սովորել է մարդասիրութիւն, այսինքն մարդկային ճիշտ միտքը և մարդու զուտ զգացումը ըմբռնել, այդ պատճառով էլ նա ամեն բանից վեր կը դասէ կանոնաւորութիւնը և ճշմարտութիւնը, ճշգրտութիւնը և ներքին լաւութիւնը, մէկ խօսքով նա կրթութեամբ մարդ կհամարուի, և այդ կերևայ ինչպէս մեծ, այնպէս նաև փոքր բաներում»: Այս իսկ պատճառով հին հեղինակների ուսումնասիրութիւնը կոչուում է *humaniora* (մարդասիրութիւն): Հերտերը դոցա հակառակ դնում է *galantitiora* (նրբասիրութիւն): որի ուսումնասիրութեան ընթացքում «մի քանիսը այնքան են յառաջադիմում, որ իրանց մայրենի լեզուն անգամ մօռանում են և դուրս են գալիս այնպիսի տղէտների, որոնք չեն կարողանում քերականորէն և առանց տառասխալի մի բան գրել»: Ինչպէս երևում է, նա աչքի առաջ ունի այն հանգամանքը, որ վերջին 150 տարուայ ընթացքում պալատներում և ազնուական շրջաններում ընդունուած էր իրենց երեխաների դաստիարակութիւնը յանձնել զանազան

Ֆրանսիացիների:

Մենք տեսնում ենք, որ երկու հեղինակներն էլ կրթութիւնը մարդութեան (*дрек-человка*) հակառակ են դնում: Կրթութիւնը մարդութիւնը կդառնայ, եթէ նա իւր միակ նպատակն է դրել սանիկին որ և է պատահական, արտաքին նպատակի համար, որ և է կոչման համար ընդունակ դարձնելը, կամ եթէ նպատակ է դրել նորան որ և է պայմանական, օրինակ կրօնական կամ դասակարգային ձեւակերպութեան յարմարեցնելը:

Այս դէպքում մարդը, որպէս մարդ, կորչում է, և էպպէս այդ երեւոյթը մինչև այսօր էլ բոլոր ուսումնասիրներում կայ: Լատինական դպրոցներում երեխաները մարդուում են լատիներէնի զիտութեան մէջ, հարուստ տներում բարեկրթութեան և քաղաքավարութեան մէջ: Այսպէս է գանգատուում Ռուսոն. «Հասարակութիւնը իւր ձեռքն է առնում երեխային մանուկ հասակից և չի թող տալիս, որ նա լինի այն, ինչ որ է. չի թող տալիս, որ նա իւր բնատուր ոյժերի բնական զարգացմանը հասնի: Սոքա հակառակ Ռուսոն և նորա հետ միասին նաև մանկավարժութեան գերմանացի վերանորոգիչները պահանջում են, որ կրթութիւնը ազատութիւն տայ և օգնական հանդիսանայ մարդկային բոլոր հակումների ազատ զարգացմանը. այսպիսի կրթութեան արդիւնքը կլինի մարդու իսական պատկերը: Այսպէս ուրիշն կրթութիւնը ներկայանում է դաստիարակութեան համար նոր իդեալ: Օրգանական զարգացման ճանապարհով ազատ կազմակերպուող, բնական, կատարեալ անձը, որ կատարեալ լրութեամբ արտայայտում է մարդկային բնութեան բոլոր կողմերը, հակադիր է այն խեղաթիւրուած կերպարանքին, որ պայմանական մարդութեան արդիւնք է: Փր. Շլեյկերը այս մտքով է ասում թէ. «Ամենամեծ բարիքը և միակ օգտակար բանը կրթութիւնն է» (*Athenäum* 1, 9):

Պեստալոտցին դպրոցի մէջ մտնում է ազատ, հանրամարդկային կրթութեան գաղափարը. իսկ Հերտերը գիտնական դպրոցի նպատակն է համարում այդ տեսակ կրթութիւնը: Այդպիսի կրթութեան նախատիպը նա տես-

նում է հին ազգերի մէջ և առաւելապէս յոյների մէջ, Եւ այս է այն հիմնական գաղափարը, որ նկատում է այն ժամանակներում լոյս տեսած ամեն տեսակի գրութեան մէջ: Ազատ և բազմակողմանի կրթութիւն ոչ մի երկրին այնքան յատուկ չէր որքան հին Յունաստանին: Այստեղ մարդը իրօք հասել է իւր նպատակին, իսկապէս տիրացել է արարչագործ բնութեան նախասահմանած կերպարանքին: Մենք տեսնում ենք այստեղ կատարեալ ծաղկման հասած մարդկային էակի ինչպէս զգացական և մտաւոր կողմերը, այնպէս նաև բարոյական կողմը: Ներքին կատարելութեան յատուկ է գեղեցկութիւնը, ինչպէս երիտասարդութեանը—վայելչութիւնը, իսկ հոգեւոր կեանքի գեղեցկութեան համապատասխանում է կարգապահութեամբ վարժութիւնների և զման (XÓΛΗ) միջոցաւ կատարելութեան հասցրած սքանչելի մարմնի մէջ արտայայտուած և մարմնացած գեղեցկութիւնը: Թոյները իրանք մարդու կրթութեան մասին իրանց ունեցած իդէալը արտայայտում էին *καλακαρτία* բառով: Այս խօսքը գեղեցկութիւնը և առաքիլութիւնը մի գաղափարի մէջ է միացնում:

Անցեալ դարու վերջի և ներկայ դարու սկզբի գերմանական ամբողջ գրականութիւնը լիքն է այսպիսի սկզբունքներով: Այդ սկզբունքներն են իշխում նոր հումանական մանկավարժութեան մէջ. նոքա են կազմում բարձրագոյն կրթութեան այն վերանորոգման գաղափարական հիմքը, որ մեր դարու առաջին քառորդին մտած է գերմանական բոլոր թաղաւորութեանց մէջ: Պրուսիայում այդ վերանորոգումը մտել է Շիլլերի և Վոլֆի բարեկամ Վիլհելմ Հումբոլտի ղեկավարութեամբ: Եունարէնը, որ մինչև այդ ժամանակ գիտնական դպրոցում երկրորդական տեղ ունէր, այժմ դարձել էր զիմնազիական շրջանի ուսման էական և անհրաժեշտ մասը. մի գիտութիւն, որ յայտնի պատճառներով անհրաժեշտ է աստուածաբանների համար: Բացի սորանից Պասովի նման չափազանց ոգեւորուող մարդիկ բոլորովին լուրջ պահանջում էին, որ գերմանական երիտասարդութիւնը, սկսած պրինցից մինչև օրով բանող մշակի որդին ուսանէր

յունարէն լեզուն: Եւ իրօք, եթէ կրթութիւնը՝ մարդու իսկական կրթութիւնը Թոյների նման ապրել, մտածելն ու զգալն է և եթէ մեզ՝ հիւսիսային բարբարոսներիս հնարաւոր է այդպիսի կրթութեան հասնելը միայն յոյն հեղինակների միջոցաւ, յունական հոգու հետ յարաբերութեան մէջ մտնելով, այն ժամանակ ներելի է գ.թ. մի մանուկ կարգին մարդ դառնալու հնարաւորութիւններից զրկել: Այժմ չկայ այն ոգեւորութիւնը, նրանից միայն մի խիստ օրէնք է մնացել, որի հիման վերայ անարգել քննութեան են թողնում գերմանական համալսարաններում միայն նորան, ով հասունութեան վկայական ստանալու համար տուած քննութեան ժամանակ, ապացուցել է իւր յունարէն լեզուի տարերքին ծանօթ լինելը: Մի ինչ որ օրհասական բան է այն իրողութիւնը, որ մէկ շրջանի իդէալները հետեւեալ շրջանի համար կանոնադրի յօդուածներ են դառնում 4:

Գ) Էական նշանակութիւնը: — Այժմ փորձենք որոշել կրթութեան գործի էութիւնից բխած իսկական ըմբռնումը:

Ստուգաբանօրէն Bildung (կրթութիւն) խօսքը ընդհանուր առմամբ նշանակում է որ և է նիւթի նախօրօք գոյութիւն ունեցած ձևի կամ պատկերի (Bild) համեմատ, ընդունած ձևակերպութիւնը, իսկ մասնաւոր էակի դեռ անորոշ սաղմից կամաց կամաց զարգանալը և կատարեալ կերպարանք առնելը, և այնուհետև նոյն այդ կերպարանքը: Վերջին իմաստով նա համապատասխանում է նաև Արիստոտելեան *entelecheia* գաղափարին և նշանակում է այն սաղմը, որ զարգանալով հասել է կատարեալ կերպարանքի էութիւնը ներկայացնող ձևին: Այս որոշման համաձայն

1. Ընթերցողներից նոքա, որոնք կցանկանան աւելի մօտից ծանօթանալ այս խնդիրներին, թող կարգան իմ երկրորդ գիրքը „geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen schulen und Universitäten“ որ տեղ ես մանրամասն նկարագրել եմ ինչպէս նոր—հումանականութեան մտաւոր շարժումը, այնպէս և այս գաղափարների հիման վերայ կատարուած դպրոցական բարենորոգումները, նկարագրել եմ նաև նոր ժամանակի այդ ուղղութեան հակառակ գործող ուղղութիւնը:

կրթութեամբ պիտի համարենք այն մարդուն, որ իւր մէջ մարմնացնում է մարդու գաղափարը կամ տիպարը իւր զուտ և ամբողջական ծագմամբ: Որովհետև մարդկանց գնահատութեան ժամանակ գլխաւոր նշանակութիւն է տրուում նոցա ներքին կեանքին, իսկ վերջինս իւր կատարեալ զարգացման է հասնում աւագագոյն սերնդի դաստիարակչական ազդեցութեան շնորհիւ. ուստի կտրելի է ասել թէ կրթութեան է այն մարդը, որի մէջ ուսման և կրթութեան շնորիւ մարդկային բնատուր ունակութիւնները զարգանալով՝ գարձել են անհատական մի պատկեր, որ լիովին պատկերացնում է մարդու հոգեւոր էութիւնը:

Այս ընդհանուր գծերից, մասնաւոր հետեւութիւններ հանելը բարոյագիտութեան գործըն է: Հետեւելով Պլատոնական փիլիսոփայութեան (որ իւր ներքին կեանքի մէջ մացրած խորիմաստ և պարզ երեք բաժիններով՝ միտք, կամք և զգայութիւն) մանկավարժին տալիս է գործնական գործադրութեան համար բազմաթիւ յարմար սկզբունքներ) մենք կարող ենք նորա բարոյագիտութեան ձևակերպութեամբ (формы) կատարելապէս սահմանագծել մարդու զարգացման նպատակը: Արիութիւն, արի կրթութիւն — ահա թէ երեք են միանում հետեւեալ երեք առաքինութիւնները կամ արժանիքները իմաստութիւնը, քաջութիւնը և խոհմութիւնը: «Կրթութեամբ» է հոգեպէս քաջ է նա, որի միտքը իւր պարտքը կատարում է. այսինքն թափանցում է իրականութեան մեծ և աստուածային իմաստները և նորա գաղափարով որոշում է կեանքը. մէկ էլ նա, որի մէջ ազնիւ կրքերը համարձակութիւնը, փառասիրութիւնը, բարեպաշտութիւնը և ատելութիւնը դէպի վատը, նորա կամքի զօրեղ զրդիչները դառնալու չափ զարգացած են. վերջապէս նա, որի զգայական ձգտումները այնպէս կանոնաւորուած են և զսպուած, որ ոչ միայն իրենց չեն ենթարկում հոգեկան կեանքը, այլ ընդհակառակը իբրեւ զործիք են ծառայում նոցա համար և նորա մարմնացումը դառնում:

Եւ իրօք, կրթութեան այս իդէալին

պէտք է ընդհանուր նշանակութիւն վերագրենք, այն է՝ պարզ և խորը՝ ամեն բանի ուղն ու ծուծը թափանցող, բնական և պատմական իրականութեան զիաակցութիւն, իրեն վիճակի և նպատակների մասին հաստատուն որոշումն, զօրեղ՝ մարդկային բարձրագոյն նպատակներին յատուկ, ցանկութիւնների անհատականութեան դէմ ինքն իրեն համար նեցուկ ծառայող, կամք. տեղին և վայելուչ համարութեամբ բաների նուրբ զիաակցութիւն, վերջապէս խիստ սահմանների մէջ գրուած և գէպի զուարճութիւնը ազնուացրած ձգտումներով, զգայականութիւն, որը ամեն ստոր բան վանելով և հասցնելով ընդունակութիւնները ամեն գեղեցիկ բաների աստիճանին, հոգեւոր կեանքի համար իբր մի հիմնական գոյն (фонъ) և իբր մի ձայնագոր (резонаторъ) է ծառայում: Ահա այսպիսի որոշումներով թերեւ հնարաւոր լինի սահմանագծել բոլոր ժամանակների համար այն պատկերը, որ համապատասխան պէտք է լինի մարդու էութեանը. կամ նորա աստուածային գաղափարին: Այս իմաստով մենք համարձակ կարող ենք վերեւ յիշած տեսութիւնը ընդունել, որին համապատասխանում է և նոր — հումանական ուղղութիւնը, նաեւ Ռուսոյի և Պեստալոցու տեսութիւնը:

Սակայն այստեղ հարկաւոր է աւելացնել, որ մարդկային կրթութեան այս ընդհանուր պատկերը իրագործման բազմաթիւ եղանակներ է թոյլադրում կամ աւելի ուղիղ է ասել պահանջում է. որովհետև ընդհանրապէս մարդ գոյութիւն չունի: Իրականութեան մէջ մենք միշտ մարդուն տեսնում ենք որպէս առանձին, պատմականօրէն որոշ արարած: Բնութեան ստորին դասակարգի արարածները՝ կենդանիները, միեւնոյն ցեղի տիպարի նոյնանման օրինակներն են ներկայացնում. օրինակ մի ցեղի բզէզը կամ թիթեռը բոլորովին նոյնն է այստեղ և հարեան երկրում: Այսօր և հաջորդ տարի սորանից յետոյ, Բայց այլ է մարդը, հոգին. նա տարբեր է ամեն ազգի մէջ և ամեն դարում: Եւ այս պակասութիւն չէ. ընդհակառակը մենք պիտի ասենք, որ սա մարդու առանձնայատկութիւնն է: Նորա բնութիւնը այնքան հարուստ է, որ

նա չի վերջանում բնական — պատմական կատարելագործումը տիպարի մարմնացմամբ. նորա յայտնութեան համար անհրաժեշտ է շարունակ ձևերի անժայր բազմազանութիւն, որ և մենք գտնում ենք պատմական անձանց ու ազգերի մէջ և նոցա զարգացման ասպարիզում:

Այսպէս մենք չենք հաւատում հին և նոր հումանիստներին, որոնք ասում են թէ իբր հին ազգերի մէջ, օրինակ Յունաց մէջ, որպէս ճիշտ տիպարի մէջ կատարելապէս մարմնացած է մարդու իսկական էութիւնը. և այնպէս, որ միւս բոլոր պատմական տարբեր երևոյթները միայն շատ թէ քիչ ազոտ և անյաջող պատճէններ են հանդիսանում: Ընդհակառակն մենք կասենք, որ իւրաքանչիւր չիւր ժողովուրդ, իւրաքանչիւր դարաշրջան ունի իւր յատուկ ինքնուրոյն ոյժը, արժանիքը, ու գեղեցկութիւնը և որ նա ամենևին պարտաւոր չէ իւր այս բնածին յատկութիւններից հրաժարուել կարծեցեալ բնական տիպարին մօտենալու համար. մանաւանդ որ այսպիսի փորձը բոլորովին անօգուտ բան կլինէր. որովհետեւ դորա արդիւնքը կլինի միայն անզօր ընդօրինակութիւն. ինչպէս յաճախ գերմանական ազգի պատմութիւնը ցոյց է տուել: Ժ.Ձ. դարու հումանիստ բանաստեղծները հռովմայեցի չդարձան, ոչ էլ Ժ.Ն. դարու ձևապաշտ պալատականները Ֆրանսիացի, ինչպէս և անցեալ դարու վերջին և ներկայ դարու սկզբի հելլենականութեան երկրպագուները յոյն չդարձան:

Այստեղից մեր քննութեան առարկայ դարձած գաղափարի նոր որոշումն է ծագում: Որովհետեւ առանձին մարդը հոգեւոր կեանքով է ապրում, միայն որպէս մի բաղադրիչ մասն պատմական կազմերից մէկի, որպէս որդի և անդամ որ և է ազգութեան, ուստի մենք կրթութիւնը կարող ենք համարել նաեւ դաստիարակութեան և ուսման միջոցաւ ձեռք բերած, իրեն ազգութեան և ժամանակի պատմական հոգեւոր կեանքին մասնակցելու ընդունակութիւն: Իւրաքանչիւր մարդու աշխարհահայեցողութիւնն ու կեանքի նպատակը որոշուում է նորան շրջապատող պատմական հանգամանքներով: Սա բնութիւնը ըմբռ-

նում է միայն գիտութեան միջոցաւ, աշխարհը և կեանքը — միայն իւր ժամանակի և իւր ազգութեան կրօնի ու փիլիսոփայութեան միջոցաւ: Մասնապէս և կեանքի նպատակը նորա համար որոշուում է ժամանակի պայմաններով և իւր ազգի վիճակով: Այս պատճառով կրթութեան նպատակը կարելի է հետեւեալ կերպով որոշել. կրթութիւնը պէտք է մարդու զարգացմանը այնպիսի ուղղութիւն տայ, որ նա ընդունակ դառնայ իրեն շրջապատող բնական և պատմական հանգամանքներն հասկանալու և կարողանայ այդ հանգամանքների մէջ գործել: Ինքն ըստինքեան այստեղ հասկացուում է նաեւ ճշմարիտ վերաբերմունք դէպի կեանքի բոլոր բարձր աստիճաններն ու նպատակները, դէպի կրօնն ու բանաստեղծութիւնը, գիտութիւնն ու արուեստը, պարապմունքներն ու հասարակական կեանքը, սովորութիւններն ու բարքերը, նրթում է նա, ով կատարեալ գիտութեամբ և համոզմունքով կարողանում է որոշել իւր յարաբերութիւնը, իւր պատմական շրջանի մտքերի և գաղափարների, ապրելու ձևերի և ձգտումների նկատմամբ:

Այժմ մենք կարող ենք աւելի առաջ դնալ: Իւրաքանչիւր ազգութիւն բաժանուում է միմեանցից տարբեր շրջանների, որոնք տարբեր ձևերով են մարմնացնում իրանց կենսական բովանդակութիւնը: Պարապմունքների, հասարակական զիրքի սեռի տարբերութիւնները, աչքի ընկնող տարբերութիւններ են յառաջ բերում նաեւ կեանքի նպատակների մէջ: Եւ եթէ կրթութեամբ լինելը աղգային ընդհանուր կեանքին գիտակցաբար մասնակից լինելու ընդունակութիւն է, այն ժամանակ կրթութիւնը պիտի յարմարուի նաեւ այն մասնաւոր պարտականութեանը, որ ընդհանուր կեանքի մէջ մասնաւոր անհատը կոչուած է կատարելու: Բաղմատեսակութիւն պէտք է և ոչ թէ միակերպութիւն: Տարբեր կրթութիւն է պէտք կնոջ համար, տարբեր այդ մարդու համար, այլ կրթութիւն է հարկաւոր գիտնադոնին, այլ սպային կամ գիւղացուն: Իսկապէս, բարեխղճաբար կրթութեամբ կհամարենք մենք այն մարդուն, որ ընդունակութիւն է ձեռք բե-

րել, ինքն իրեն շրջապատող լրականութեան մէջ այն դիրքից առաջնորդուելու, որի վերայ նա կանգնել է բաղդի և բնութեան շնորհիւ և կարողանում է իրան համար հոգեւոր աշխարհ ստեղծել, որ մեծ լինի թէ—փոքր մէկնոյն է: Արթուր թիւնը որոշուում է, ոչ թէ մարդու սովորածի կամ ուսումնասիրածի քանակութեամբ, այլ, այն ոյժովը և ինքնութեանութեամբ, որով նա իւրացրել է ուսածը և որով նա օգտուում է իւր սովորածից իրան առաջ եղած երեւոյթները ըմբռնելու և գնահատելու համար: Այդ պատճառով մենք առանց տատանուելու կրթութեամբ կհամարենք նաեւ այն զիւղացուն, որ ծխական դպրոցի ուսումից այն կողմ չի անցել և շատ կարելի է երբեք չի լսել Հերդերի ու Շիլլերի անունները, եթէ միայն նաեւ խելացի կիրպով օգտուելով հանգամանքների ներկայացրած միջոցներից, ամփոփ աշխարհայեցողութիւն է ստեղծել իւր համար, այն բնական և պատմական աշխարհի մասին, որի մէջ ինքը ապրում է: Եւ եթէ նա կարողանում է ինքնութեան կերպով որոշել իւր դիրքը, իրեն շրջապատողների մէջ: Ընդհակառակը մենք չենք քաշուի անկիրթ համարել (եթէ նոյն իսկ աշխարհի բոլոր ուսումնավայրերից և յանձնաժողովներից վկայականներ ներկայացնի) այն մարդուն կամ կնոջը, որ ինչ նիւթի մասին կամենաք կարող է խօսել, սակայն անգիր արած ոճերով և ուրիշ խօսքերով: Արթուր թիւնը որոշուում է ոչ թէ գիտեցածի նիւթով, այլ—ձեռով:

Ինչպէս տեսնում ենք, այն եզրակացութիւնը որին մենք հասնեք, կրթութիւն խօսքի համար սովորական դարձած գործածութեան բոլորովին հակառակ է: Խօսքիս սովորական դարձած գործածութեան իմաստին նայելով, կրթութիւնը հանգէս է գալիս նախ և առաջ իրրեւ որոշեալ դասակարգի մի սեպհականութիւն. գիւղացին կամ կօշկակարը չի կարող «կրթուածների» թուին պատկանել, իսկ սպան կամ գաղտնի խորհրդականը, եթէ նա նոյն իսկ մասնաւոր գէպքում խօսի կամ պահէ իրեն որպէս անկիրթ մէկը, այնուամենայնիւ կմնայ «կրթութեամբ մարդ»: Բանը նրանումն է, որ ընդհանուր ընդունելութիւն գտած իմաս-

տով կրթութեամբ լինել, նշանակում է դպրոցական գիտութիւն ունենալ, որով և բնականութեան որոշ շրջանը տարբերուում է ամբողջից: Բայց եւ ոչ մի հնարաւորութիւն չեմ գտնում կրթութիւն խօսքի այս իմաստով գործածութեանը համաձայնելու, առանց այդ խօսքի այն իսկական իմաստի վերայ բռնանալու, որ բուն գործն է արտայայտում: Եթէ կրթութիւնը՝ բառի ստուգարանութեան և մարդու այս խօսքի մասին ունեցած գաղափարին համաձայն, նշանակում է ներքին ստեղծագործող սկզբունքների հիման վերայ, ներքին կեանքի ձևափոխութիւն, այն ժամանակ մենք չենք կարող մտապատկերների և բառերի պաշարը կրթութիւն համարել, եթէ նոյն իսկ լատիներէն կամ յունարէն են այդ բառերը: Եթէ մէկը նոյն իսկ բերան իմանար Մէյքոի կամ Բռոկհաուզի գործերը, այնուամենայնիւ մենք ստիպուած չէինք լինի նորան կրթութեամբ համարելու. ընդհակառակը միայն կենթադրենք, որ նա ըստ իւր ներքին բովանդակութեան անկերպարան է և անկիրթ, որովհետեւ միտքը իսկապէս այնքան ոյժ չունի, որ կարողանայ այդ անչափ նիւթը իւրացնել և իւր մէջ պահել: Ընդհակառակը մենք չենք կարող հոգեպէս կատարելապէս կրթութեամբ չհամարել այն մարդուն, որի գործնէութեան շրջանը շատ նեղ է, բայց որը մշակել է իրեն համար ամբողջական և հաւատաւոր ներքին կողմ, որ և հնարաւորութիւն է տալիս նորան պարզ և անխառն կերպով որոշելու իւր յարաբերութիւնը գէպի իրերն ու մարդիկը: Այսպէս է օրինակ Փրից Ռէյտերի «Ստրամբոլդ» վէպի հերոս՝ Գաւերմանը: Ծշմարիտ է, նա չգիտէ աշխարհի և կեանքի վերաբերմամբ իւր ունեցած աշխարհայեցողութեան մասին խօսել, բայց իսկապէս մի որոշ աշխարհայեցողութիւն ունի նա և, որ զլիաւորն է, նորա համաձայն էլ ապրում է: Համեմատեցէք այս մարդու հետ այն սենեկապիտի աղջիկները, որի մօտ նա ծագայում է: Ինչպէս յօդս է ցնթում նոցա կրթութիւնը և երևան է գալիս նոցա ներքին կեանքի խղճալի աղքատութիւնը, երբ խօսքը այլ ևս այցելութեանց և դատարկութեանց մասին չէ:

Մենք կարող ենք սակայն, որոշ չափով մօտենալ կրթութիւն խօսքի ընդունուած իմաստին, եթէ ընդունենք սահմանափակ և ընդարձակ կրթութեանց մէջ եղած տարբերութիւնը (մենք այս բաժանումը դերադասում ենք կրթութեան համար գործածական դարձած բարձրագոյն և ստորին բաժանումներին)։ Կրթութեան ընդարձակութիւնը կախում է իրականութեան այն շրջանի մեծութիւնից, որի հետ հոգին յարաբերութեան մէջ է մտնում։ Այս տեսակետից ճշմարիտ որ մեծ զանազանութիւն կայ մի գիւղացու, որ երբեք իւր հայրենիքից դուրս չէ եկել, և մի մարդու մէջ, որ «շատ մարդիկ քաղաքներ է տեսել և բարքերի հետ ծանօթացել»։ օրափարձով բանող մի մշակի, որ գիւղական դպրոցում միայն կրօնագիտութիւն է սովորել և մէկ ուրիշի մէջ, որ գիմնազիայում և համալսարանում լեզուագիտութիւն և պատմութիւն, բնական գիտութիւններ ու փիլիսոփայութիւն է սովորել։ Այն նիւթը, որ ունի երկրորդը իւր հոգու կրթութեան համար, աշխարհի և կեանքի մասին ինքնուրոյն զազափար կազմելու համար, անհամեմատ աւելի հարուստ է։ Աչքի առաջ ունենալով հէնց այս վերջին հանգամանքը, սովորական խօսքով կրթութեան է կոչուում միայն նա, ով դպրոցական ուսման, ճանապարհորդութեան և հասարակութեան մէջ վարած կեանքի միջոցաւ, բազմատեսակ յարաբերութեանց մէջ է մտել աշխարհի և մարդկանց հետ։ Բայց այս դէպքում այն հանգամանքի վերայ թէ արդեօք նորա ներքին կեանքը որ և է օգուտ ստացել է դորանից թէ՞ ոչ, քիչ է ուշադրութիւն դարձնում։ Իսկ մենք ընդհակառակը կասենք, կրթութեան ասելով նախ և առաջ հասկանում ենք իւր ներքին բովանդակութեամբ զարգացած, ինքնագոյ հոգեկան կազմ. նեղ մտքով կրթութեան համար, ինչպէս սովորական խօսքի մէջ հասկացուում է, բացի սրանից պահանջուում է նաև ընդարձակ յարաբերութիւն իրականութեան հետ. յատկապէս ընդարձակ յարաբերութիւն հոգեկան պատմական կեանքի հետ։ Մարդու կրթութիւնը այնքան ընդարձակ է և այնքան հաստատուն, որքան բազմակողմանի է նորա գիտութիւնը և

որքան նա խորն է ըմբռնում մարդկային արարքները։ Առանձին մարդու հոգին յայտնուում է միայն այն ժամանակ, երբ համաշխարհային հոգու հետ շփման մէջ է մտնում, որ վարդանում է մարդկութեան պատմական կեանքի մէջ։

Այս տեսակետից մեզ համար հասկանալի կլինի թէ ինչո՞ւ սովորական խօսքի մէջ կրթութիւնը աւելի սերտ յարաբերութեան մէջ է դրուում գրականութեան և գեղարուեստի, փիլիսոփայութեան և բանաստեղծութեան հետ, քան բնական գիտութիւնների և մեքենագիտութեան հետ, քան քաղաքական և տնտեսական կեանքի հետ։ Առաջիններում ազգութեան հոգեւոր կեանքը աւելի ազատ և սկզբնական ձևով է արտայայտուում։ Երբն պէս այստեղից հասկանալի է դառնում թէ ինչո՞ւ լեզուների գիտութիւնը յաճախ իբր չափ է ընդունուում կրթութեան համար։ Որ և է լեզուի գիտութիւնը մեր և այն ազգի մէջ, որ այդ լեզուով է խօսում, յարաբերութիւն է մտցուում։ Այս պատճառով մի նոր լեզու սովորել նշանակում է բարեկրթութեան թագաւորութեան նոր սահմանի մէջ մտնել։ Այսպիսով կրթութեան վերջնական նպատակին հասած կլինէր այն մարդը, որը կարող կլինէր ասել իւր մասին թէ ոչ մի մարդկային բան նրան անծանօթ չէ. մի նպատակ, որ իսկապէս անհասանելի է և Փառաստի ցանկութեան առարկան է։

«Ինչ որ տուած է մարդկային ցեղին
«Իմ մէջ վայելել կուզեմ ես ինքնին»։

(Նարեհակէլէ)

ՎԱՐԴԳԷՍԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ

Վաղարշապատ եւ իւր առասպելը։— Ըստ պատմական տեղեկութեանց Բ. դարում Զ. յ. հռոմայեցիք, երբ պարթևների հետ կռուելով առնում են Հայաստանի մայրաքաղաքն Արտաշատ և աւերում (163 թ. Զ. յ.), շինում են մի քաղաք, ուր պահում են զօ-

լեղ բերդապահ զօրք (գառնիզոն): Այս քաղաքը՝ որ շուտով այնուհետև հռոմայեցիք, այնտեղ ծագած մի ժողովրդական ապստամբութիւն զսպելուց յետոյ, հրատարակում են իբրև Հայաստանի զխաւոր քաղաք, կոչւում է Նոր Քաղաք,¹ անշուշտ հին մայրաքաղաքի, Արտաշատի նկատմամբ, որից և շատ հեռու է: Սակայն շատ է անցնում Նոր Քաղաքը կոչւում է և Վաղարշապատ: Ըստ Խորենացու (Բ. կե.) հայոց Վաղարշ Թագաւորը (190—210 թ. Ք. յ.) «պատեաց պարսպաւ և զհօր աւանն Վարդգէսի»: «պատեաց պարսպաւ և հօր պատուարաւ և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և Նոր քաղաք, Խորենացու այս պատմութիւնը թէ Վաղարշապատը Վաղարշ Թագաւորի անունով է կոչուել՝ անհիմն և շինովի համարել կարելի է, քանի որ Նոր Քաղաքի Վաղարշապատ անունը կայ և քանի որ իրօք Բ. դարի վերջում և Դ. դարի սկզբում Հայաստանում Թագաւորել է Վաղարշ:² Եթէ Նոր Քաղաքը կրում է Վաղարշ Թագաւորի անունը, կրնանակէ նա որևէ ձևով աշխատել է այդ քաղաքը բարձրացնելու ու մեծացնելու համար:

Ազաթանգեղոսի մէջ Վաղարշապատը բերդաքաղաք է և միանգամայն մայրաքաղաք Դ. դարի առաջին կէսից արդէն. Խոսրով և Տրդատ Թագաւորներն այդտեղ են նստում (եր. 26. 30. 80). «Ի Վաղարշապատ զօր և Նորաքաղաքն կոչեն: Ի նիստս Թագաւորացն հայոց» (եր. 96): «Ղօղեալ էին յարքայական կայանին՝ Ի նմին Թագաւորաց Ի Վաղարշապատն քաղաքի» (եր. 99): Սակայն ինչպէս երևում է, Արտաշատը դեռ չէ ընկնում. Վաղարշապատի հետ Ազաթանգեղոսի մէջ յիշուում է և Արտաշատը թէ իբրև բերդ և թէ իբրև կրօնական կետրոն: Բիւզանդի մէջ (Դ. դար. Ը. գլ.) Տրդատի որդին Խոսրով Դ. դարում, ինչպէս երևում է, Արտաշատում էր նրստում և այստեղ, «մինչև ի դաշտն Մեծամօրի ի բլուրն որ անուանեալ կոչի Դուին, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Ար-

տաշատու», նա տնկել է տալիս անտառ, շինում է «պապարանն արքունականս», Տիրան Թագաւորը (Դ. դար. ԺԲ. գլ.) Արտաշատից ընդառաջ է ելնում Յուսիկ կաթողիկոսին և «մտեալ ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ, յեկեղեցին դառնային. և նստուցանէին զցանկալի մանուկն Յուսիկ յաթոռ հայրապետական»: Վաղարշապատն ուրեմն մի առ ժամանակ իբրև մրցակից է հանդիսանում Արտաշատի դիմաց, և այնուհետև դարձեալ բարձրանում է Արտաշատն ու յետոյ Դուինն Արտաշատի մօտ:

Արտաշատն ունէր անցեալ և պիտի պարծենար իւր հնութեամբ, հիմնադիր ունենալով հայոց հին Թագաւորներին Արտաշէսին: Շատ բնականօրէն արտաշատցոց մրցակից վաղարշապատցիք ևս պիտի աշխատէին իրենց Նոր Քաղաքի սկիզբը հին ցոյց տալ և կապել որևէ հին հայ Թագաւորի անուան հետ, ճիշտ ինչպէս մեր իշխանները ձգտում էին իրենց ցեղի հնութիւնը ցոյց ապուլ՝ այս կամ այն Թագաւորից սերուած համարելով իրենց: Արտաշատն ունէր իւր հիմնարկութեան առասպելը, նոյնը պիտի ձգտէին ունենալու և վաղարշապատցիք: Նոր Քաղաքը կոչումը, ինչպէս և Վաղարշապատ, շատ նոր էր և չէր կարող նոցա համար պատիւ լինել և առասպելի նիւթ տալ: Հետեաբար Վաղարշապատի առասպելը պէտք էր կապել մի հին անուան հետ, մի այնպիսի անուան հետ, որ միանգամայն առնչութիւն ունենար Վաղարշապատի հետ: Այդ անունն է Վարդգէսի աւան, որ, ըստ Խորենացու, Վաղարշապատի հին կոչումն է: Առասպելը շինուած է Վարդգէս մանուկի վրայ:

Առասպելի մէջ պատմում են թէ Վարդգէս մանուկը հատուած գնացեալ ի Տուհաց դաւառէն, գալիս նստում է Շրէշ բլրի Արտիմէդ քաղաքի, Քասաղ գետի մօտերը «կրօնել կոփել զդուռն Երուանդայ արքայի»: Մա կին է առնում Թագաւորի քրոջը և շինում իւր անունով աւանը, որի մէջ Տիգրան Թագաւորը հրեայ դերիներ է բնակեցնում և աւանը մեծանում է:

Միայն նկատենք, որ «կրօնել կոփել զդուռն» մի անմիա բան է Թարգմանել տեսալ ևս վայել Երաթ, ինչպէս անում է պ. Խալաթեանը ըստ Էմինի: Կրօնել կոփել նշանա-

1. Римская история Θ. Моммсена, т. V. Москва 1885, стр. 397.

2. Գարագաշեան. Բնկ. պատմ. Հայոց, Բ. եր. 263 հց.

կուժէ պարզաբար թակել, ծեծել, իսկ մէկի
դուռը թակել, ծեծել, ինչպէս գիտենք, ցարդ
ևս մի քանի տեղ հայոց մէջ նշանակում է մէ-
կի աղջիկն ուզել: Այդ մի դարձում է, որ ե-
րեւի հին սովորութիւնից է ծագում: Մեր հե-
քաթները մէջ ցարդ ևս թաղաւորի աղջիկն ու-
զելիս խնամախօսը գնում թաղաւորի դուռը ծե-
ծում է և նստում դռանը «խնամաքարի» վրայ,
որ նշան է թէ աղջիկն ուզում են: Ուրեմն կոել
կոփել զգուռն ծրուանգայ արքայի նշանակում
է աղջիկն ուզել: Պ. Խալաթեանն այս սուս-
պիլը շինծու է համարում, որովհետեւ Վարդ-
գէս անունը, ինչպէս և Արտիմէդ քաղաքը,
«բողորովին անյայտ է» մեր մատենագիրներին
և յոյն ու հռոմայեցի պատմիչներին, ուստի
և Խորենացու «հնարածն են այդ անուններն»
և առասպելը: Սակայն այդ դատողութեան
հիմքը սխալ է: Եթէ այդպէս դատելու լինինք,
սուտ և հնարովի կարելի է համարել շատ ու-
շատ բան ոչ միայն մեր, այլ և ամենայն աղ-
գերի մատենագիրներին մէջ: Միթէ քիչ բան
կայ այս կամ այն պատմագրի մէջ, որ ուրիշ-
ները չեն յիշում: Պ. Խալաթեանը միշտ այն-
պէս է դատում, թէ ինչ որ Խորենացուց ա-
ռաջ (գնելով Խորենացուն ամենազաղը Ը.
դարու վերջում և Թ. դարու սկզբում) յի-
շուած կայ Խորենացին ուրիշներից է առել և
սարքել, ինչ որ Խորենացուց յետոյ է յիշուած
կամ կայ Խորենացուց են ուրիշներն առել, և կամ
նորա ազգեցութեան տակ է շինուած: Իսկ ինչ որ
Խորենացու մէջ կայ և ուրիշ տեղ չկայ, կամ
պ. Խալաթեանն ինքը չգիտէ թէ կայ թէ չկայ,
այդ էլ սուտ է և Խորենացու շինածը: Այս-
պէս Վարդգէսի աւան, Արտիմէդ քաղաք ու-
րիշները չեն յիշում. Բասաղ գետը միայն
Ասողիկն է յիշում, այն էլ Խորենացուց առ-
նելով: Իսկ Շրէշ բլուրը—թէպէտ և հայաս-
տանում չորս (?) Շրէշ բլուր են յիշուում,
բայց ոչ մէկը Վաղարշապատի մօտ չէ: ¹ Ապա

ուրեմն, ըստ պ. Խալաթեանի, Խորենացու
հնարածն են Վարդգէսի աւան, Արտիմէդ քա-
ղաք, Բասաղ գետ և Շրէշ բլուր: Չարմանա-
լի մարդ է այդ Խորենացին, որ գրչի մի շար-
ժումով, առանց որևէ կարիքի, ոչ միայն մի ժո-
ղովրդական առասպել է ստեղծում, և մի Ե-
րուանդ թագաւոր և նորա փեսան Վարդգէս
մանուկ, այլ և չորս հինգ աշխարհագրական
անուններ՝ Վարդգէսի աւան, Արտիմէդ քա-
ղաք, Բասաղ գետ, Շրէշ բլուր, այլ և մի խոր-
հրաւոր (ТАИСТОБЕННИЙ) ծուհաց դաւառ: ¹
Եւ գիտեք, այդ անունները նա Ափրիկայի
խորքում, Սահարայի անապատի համար չէ
ստեղծում, որ ոչ որ չկարողանայ սուտն իմա-
նալ, այլ Վաղարշապատի համար, որ «Բ. դա-
րուց Բ. յ. հայաւանի մայրաքաղաքն է եղել,
իսկ Դ. դարուց մինչև այժմ, բացի այդ և
հայոց կրօնական կեդրոն է դարձել, և Է. դա-
րում աւելացնենք մենք, նոյնպէս նշանաւոր է

յեկն կարմիր, վասնզի կարմրահող առասպալ են, և ցոյց
նոցին մակադասեղ խաշանց: Զգիտեմք հ. Արշակն ումից
է առնում, բայց յիշած բնութիւնը «բազում մղոփ» հետո
յեկն Վաղարշապատից, այլ շատ մօտիկ, Ս. Էջմիածնի անա-
ռից ոչ աւելի քան 1 1/2 վերս: Միայն այդ բնութիւնը
Երեւանում չեն կրում այժմ: Վաղարշապատից, որքան
հարցաւորմից իմացանք, ի հետո մի միայն Երեւան բնութիւնը
չեն, և այդ բնութիւնը այժմեան գիւղից հիսուս է ընկնում:
Բայց և հիմա շատ առաջ քաշակաւ մեծ և բարձր հողա-
բնութիւն է, բայց այս քաղաքի ընթացում գիւղա-
ցի բնութիւնը շատ քան կրում են արեւելք ու այգիներ-
ը՝ պարտաւարակաւ համար, և բնութիւնը հետեւում է:
Եւս հետաքրքիր կրիներ այդ Երեւան կոչուած բնութիւնը
նշանակաւորել, բնութիւնը, ինչպէս երևում է, բնական չէ,
այլ արեւմտական և ծառայելի իրեն գերեզմանաւոր.
միջից կրիներ, հիմ անօրներ և իրեղեկներ շատ են դուրս
եկել, ամբողջ կազմում է բազմազան կրիներից, գոյնգոյն
շերտերով մեծ կանոնաւորութեամբ շարժւած, որոնց մէջ մո-
խիրը մեծ տեղ է բռնում: Այս բնութիւնը միայն որի հիմ արագան
յիմերը պարզ երևում է, այժմ յայտնի է Երեւանում:
Սակայն պէտք է հիշել, որ Խորենացու մեծագիւղների մէջ
կայ և Երեւան քաղաքը ընթացում, այնպէս որ նախ պէտք է
որոշել Երեւան քաղաքի մասին խոսք պիտի լինի:

1. Այս «խորհրդաւոր ծուհաց դաւառ» այնքան էլ
կասկածելի չէ պ. Խալաթեանի համար և կարող է Խորե-
նացու անսկզբ լինել, զի խորհրդաւոր կամ ցաղկիւն
գտնել է պ. Խալաթեանը: Այդ անունը մէջ ևս տեսնում է
Բասաղի մեծ և Բոֆր Տու (=Տուր, Տուր) գիւղերի
անունները, որ յիշում են Փարսեցիք և Արեւոս, միայն
Դու մեծով:

1) Պ. Խալաթեանը կոչում է անուն Արշակի Այրա-
րատ, եր. 204, որ կարող է լին. «Երեւան բնութիւնը շատ
այժմու գիտութեան բնական կազմակերպ, ոչ մի, այլ գեթ
չորս են, բայց քաղաք մեծ մղոփ տարակայնի Վա-
ղարշապատի ընթացում արեւմտայն, յանկի Մեծամորի և կրի
Երեւան բնութիւնը, վասն առաջնութեամբ բնութեանը գրան-
շարն շրէշ և բոխ. իսկ յայտնաց կրիք Դարդար, Լայս-

եղել, երբ մեր կաթողիկոսների առանձին խնայարկան է եղել հոյակապ եկեղեցիներով զարդարել այդ քաղաքը: Եւ ահայդ տեղի համար այդ ժամանակներում ստեղծում է Մարենացին այնքան անուաններ: Պ. Մալաթեանն այնպէս է խօսում, որ կարծես մեր մտանադիրները Հայաստանում եղած բոլոր հին ու նոր աշխարհադրական անուանները գրել են և նոցա բոլոր գրածներն իրեն քաջ ծանօթ են և կա՛մ երբ մի յոյն մտանադիր Սուրբապատահաբար գրում է Նոր Քաղաքի շինւելու մասին և չէ յիշում ուրիշ անուաններ ուրեմն և գոյութիւն չեն ունեցել այդ անուանները և կամ իբր թէ նա պ. Մալաթեանը հաստատ գիտէ, որ Հոռոմայեցիք այդ Նոր Քաղաքը հիմնել են մի ամայի երկրում, և չէր կարող մի Վարդգէսի աւանի մօտին կամ տեղում շինուած լինել: Կարծես պատմութեան մէջ քիչ են պատահում այդպիսի դէպքեր, որ հին գիւղի տեղում կամ մօտին շինում են նոր գիւղ, կամ նոր քաղաք. ժողովուրդը մի առ ժամանակ պահում է հին անունը և նոր գիւղի կամ քաղաքի վրայ մինչև Նոր անունը մոռացութեան է տալիս հին անունը: Այսպէս և Նոր Քաղաք անունը կարող էր յետ մղել Վարդգէսի աւան անունը, իսկ Վաղարշապատ անունը այժմ մոռացութեան է տուել և Նոր Քաղաք անունը:

1. Կրկնեմ պ. Խաչատուրեան և ընթերցողներ, որ այսպիսի տարրական բաների մասին եմ գրում: Բայց պ. Խաչատուրեան կարող էիմք յիշեցնել, օրինակ, իւր ծանօթ ֆաղափ Ալեքսանդրապոլ և քերդը, որ ուսումնեմ եմ շինած 1834 թուին հին Գլաւի կամ Կոնստանդինոպոլի քաղաքը ժողովուրդը դեռ պահում է Գլաւի անունը, քիչեւ և գրականութեան մէջ, քաջի հմայութեանից, որքան գիտեմ, միայն Ալեքսանդրապոլ է յիշում: Պ. Խաչատուրեանի հայրենի ֆաղափ եւս յիշեմ եւ մեր հայրենի գիւղը Թաղաքիդ (—նոր գիւղ), որ նոյն ժամանակներում շինուած է հին Աշտուտի Աստապատ տեղի տեղի մօտ, քաջի դեռ ժողովուրդը այս նոր Թաղաքի վրայ պահում է հին անունն եւս՝ Աստապատ, այլ եւ նոյն իսկ մի գրոյց այս գիւղի հիմնադրութեան եւ անունն համար, իւր քե Ս. Վարդան Մարտիրոսեանի մատնիմ Աւարայի դաշտից այստեղ եւ քերտն ու պատած, ուսի եւ գիւղի անունը կոչում է Աստապատ: Բայց այդ Թաղաքիդ (—նոր գիւղ) շինուած է Ժ. դարում, կստէ պ. Խաչատուրեան, եւ ուսաց բոլոր ֆաղաքների վրայ լիայ Աստապատ անունը, այլ միայն Թաղաքիդ, այն էլ բոլորեմ Տաղաքիդ, — ուրեմն սուս է եւ սար

Հրէից գերութիւն մեծն Տիգրանի ձեռով: — Մարենացին գրում է թէ Վարդգէսի աւանում «Տիգրան միջին յարշակունեաց նստոյց զհասարակ աւաջնոյ գերութեանն հրէից, որ եղև քաղաքադիւղ Վաղարշայ Լստպ. Մալաթեանի (եր. 336) այս հակառակ է Փաւստոս Բիւզանդի տուած արժանաշատ տեղեկութիւններին, որովհետեւ նա թուելով այն քաղաքները, որտեղ գետեղուած են եղել հրեայ գերիները, հէնց Վաղարշապատի մասին այդպիսի բան չէ ասում: Դարձեալ դատելու նոյն եղանակը: Բայց Փաւստոսը ըրտեղ է թւում այն աւելացնենք, բոլոր քաղաքները, ուր հրեայ գերիները զետեղուած են եղել, նա նկարագրում է միայն թէ ինչպէս պարսիկներն աւերում են հայոց ամբողջ երկիրը, և յանուանէ յիշում է մի քանի քաղաքներ և այն տեղերից տարած հայ և հրեայ գերիներն ու նոցա թիւը: Այս են.

Արտաշատ 9000 տուն երգ հրեայս և 40 երգ հայ, Վաղարշապատ ինն եւ տասն երգս հազար, (=19 երգս 1000). Երուանդաշատ «երգս 20000 հայ և երգս 30000 հրեայ», Զարեհաւան «5000 երգ հայ և 8000 երգ հրեայ», Զարիշատ «14000 երգ հրեայ և 10000 երգ հայ», Վան «երգս 5000 հայ և 18000 երգս հրեայ», Նախաւան «երգս հայս 2000 և հրեայս երգս 16000»:

Ինչ կրկարծէ այս հաշիւը կարդալուց յետոյ ընթերցողը, արդեօք «հէնց» Վաղարշապատի համար հրեայ գերիներ չէ յիշում Բիւզանդը, թէ հէնց Վաղարշապատի համար աղաւաղուած է բնագիրը: Ինն եւ տասն երգս հազար, ինչ հայ թէ հրեայ: Միթէ կարող էր Բիւզանդն իւր այնքան կրկնութիւնների մէջ մի առ մի ասել թէ իւր յիշած քաղաքներից ամեն մէկից որքան հայ և որքան հրեայ են տարել և Վաղարշապատի համար չասել նոյն իսկ թէ այնտեղից ինչ են տարել գերի, հայ թէ հրեայ: Եւ վերջապէս տեսէք բառերի դասաւորութիւնը. «ինն եւ տասն երգս հազար, Միթէ պարզ չէ» որ այստեղ

ֆոյի Աստապատ անունը, եւ շինովի Ս. Վարդանի այստեղ քաղուելու գրոյցն եւս: Այս չէ՞ ասում արդեօք պ. Խաչատուրեան և Վարդգէսի անուն համար:

ամբողջ բառերն պակաս և երկու թիւ է յիշուած եղել: Պ. Խալաթեանն ազաւաղուած բնագիրն էլ յօգուտ իրեն բանեցնել գիտէ: Սակայն պ. Խալաթեանի մեթոդն երկայրի սուր է. այն ժամանակ նա կասէր, թորենացին Վաղարշապատի հրէական գերութիւնը Բիւզանդից է վերցրած: Որովհետեւ առանց այն էլ նա գրում է. «Չնայելով Փաւստոսին հակասելուն մեր պատմագիրն ակամայ պահում է Փաւստոսից առած մանրամասնութիւններ հրէից գերութեան մասին»: Եւ այդ «մանրամասնութիւնները» որոշում է նա իւր աշխատութեան երկրորդ մասում (եր. 80): Թորենացի. «Երբում Տիգրան միջին յԱրշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեանն հրէիցն»:— Բիւզանդ. «Ջայս ամենայն բազմութիւն հրէից, զոր գերեցին տարան յերկրէն Հայոց, ածեալ էր յերկրէն Պաղեստինացւոց մէծի թաղաւորին Հայոց Տիգրանայ ի ժամանակին՝ յորժամ գերեաց նա և ած ի Հայս զքահանայապետն հրէից զՀիւրկանդնոս զառաջին ժամանակաւ»: ... Հրեայո, զոր ածեալն էր գերի Տիգրանայ արքայի Արշակունոյ: ...

Եւ զիտէք ինչու է դժած Թորենացու և Բիւզանդի մէջ «առաջին» բառերն ևս, թէպէտ և նոյն իմաստը չունին: Որպէս զի ցոյց տայ, որ այդ «առաջին գերութիւն» ասածն էլ Թորենացին Բիւզանդից թելադրուած է սարքել: «Եւ այս ինչ առաջին գերութիւն է, որի մասին տես թէ հարեանցի (?) յիշում է Թորենացին», բացականչում է պ. Խալաթեանը և ապա հարցնում. «Ե՞րբ է եղել երկրորդ գերութիւնը և ո՞ւմ ձեռով—մեզ ոչինչ յայտնի չէ»: Անշուշտ, պ. Խալաթեանին կարող է յայտնի չլինել, զի նա Թորենացին կարգացել է և շատ անդամ կարգացել, բայց, ինչպէս ամեն մահկանացու, մոռացել է, որ Թորենացին նոյն Արշակունի միջին Տիգրանի համար երկու հրէական գերութիւն է պատմում: Նախ Բ. զրքի ժգ. զլխի մէջ. «Առեալ գերի բազում ի հրէիցն, նստի շուրջ զՊաղոմայիդ քա-

ղաքաւ» և այնուհետեւ ժգ. զլխի մէջ այս գերութեան համար գրում է. «Իսկ թաղաւորն Հայոց Տիգրան գերութիւն հրէիցն նստուցեալ ի յԱրմաւիր և յաւանին Վարդգէսի, որ ի վերայ Բասաղ գետոյ»: Այս առաջին գերութիւնն է, որ չգիտէ Բիւզանդ: Ապա երկրորդ գերութիւնը, որ Բիւզանդին է, պատմում է ժթ. զլխի մէջ. «Եւ զառաջս միաբանութեան Տիգրանայ և Արտաշիղի, և առաքեալ ասպատակ ի Պաղեստինէ, և գերութիւն Հիւրկանու քահանայապետի և այլ բազմութեան հրէից»: «Եւ զՀիւրկանոս կապեալ ածեն Տիգրանայ հանդերձ գերութեամբն, և Տիգրան հրաման տայ Բարզափրանայ նստուցանել զերեւալն հրէից ... ի քաղաքն Շամիրամայ»: Ահա և երկրորդ գերութիւնը, թէ Թորենացին Բիւզանդից օգտուած է, այս երկրորդ արշաւանքի համար միայն կարող է լինել. և զուցէ Թորենացուն խաբողներից մէկն էլ հինց այդ «արժանահաւատ» Բուզանդն է եղել, որ մեր պատմագիրը Տիգրանին կենդանի է պահում և մասնակից պարթեաւաց այդ արշաւանքին Պաղեստին, և Հիւրկանոսին Հայաստան է գերի բերում, մինչդեռ նա պարթեաւաց գերին է եղել և Բաբելոն տարուել ըստ Յովսէփոսի:

Տիգրանի առաջին արշաւանքը Պաղեստին և Պաղոմայիդ քաղաքը պաշարելը, որ պատմական իրողութիւն է, Թորենացին կարող չէ Բիւզանդից առած լինել, այլ ուրիշ աղբիւրից: Այս արշաւանքի գերիներն ահա— և եթէ Տիգրան հրեայ գերիներ է բերել, այս ժամանակ միայն եղած կարող է լինել—նա բնակեցնում է Վարդգէսի աւանում: Այս աւանի հրէական գերութիւնը Թորենացին կարող է, հարկաւ, զրաւոր աղբիւրից ևս առած լինել: Նա աղբիւր չէ յիշում, Բայց մենք աւելի հաւանական ենք համարում, որ նա առած լինի նոյն Վարդգէսի աւանի առասպելից: Առասպելի բովանդակութիւնը պատմելու ձեւ այդ չէ մերժում: Հատուած ցնացեալ Վարդգէս մանուկն ... կռել կոփել զդուռն Երուսաղայ արքայի: Այս Երուսաղայ առաջինն է սակաւակեացն, որ ի հայկազանց, զորոյ զքոյրն կին առեալ Վարդգէսի, շինեաց զաւանս զայս. յորում Տիգրան միջին յարշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեանն հրէից, որ

1. Աղաւաղուած է հաւաստեալ եւ Արտաշատի մասը, զի անհաւաստի է, որ այդ քաղաքից 9000 երգ հրեայ գերի օսակէին եւ հայ միայն 40 երգ:

եղև քաղաքագեւղ վաճառօք»։ Այս ամբողջից մենք ընդգծած բառերը միայն խորենացու բացատրութիւններն և յաւելումներն ենք համարում, մնացածն առասպելի բովանդակութիւն։

Երուանդ եւ Մեծն Տիգրանը. — «Դ՛նչպէս կարող էր խորենացին իմանալ, որ երգի¹ մէջ յիշուած Երուանդը յատկապէս Երուանդ առաջին սակաւակեացն է, Տիգրան Ա.-ի հայրը, և ոչ թէ Երուանդ Բ», հարցնում է պ. Խալաթեանը։ Շատ հեշտ կերպով բաւական էր, որ առասպելի մէջ յիշուած լինէր «առաջին», «հին», «բնիկ թագաւոր» բառերից մէկը, և մեր պատմագիրն այդ Երուանդին պիտի նոյնացնէր իւր առաջին բնիկ թագաւոր Երուանդի հետ, և ոչ թէ Արշակունի Երուանդի հետ. ճիշտ ինչպէս երգի Մեծն Տիգրանին դրած է բնիկ թագաւորների ցանկի մէջ։ Իսկ Վարդգէսի աւանի առասպելի մէջ յիշուած Տիգրանին, թէկուզ սա ևս բնիկ բառը կրէր, մեր պատմագիրն անհրաժեշտօրէն պիտի տարբերէր Երուանդեան Տիգրանից և նոյնացնէր Արշակունի միջին Տիգրանի հետ, քանի որ իւր պատմական ծանօթութիւններով միջին Տիգրան Արշակունին է արշաւել Պաղեստին և հրեայ գերիներ բերել։ Սակայն առասպելն աւելի ճշտութիւն է պահել, քան խորենացին։ Մենք գիտենք խորենացին առնելով մի գրաւոր աղբիւրից, որ ժողովրդական երգից է ծագում, իւր Հայկազն Տիգրանի (= Մեծն Տիգրանի) հայր գնում Երուանդ սակաւակեաց. «խարտեաշս այս և աղէթեկ ծայրիւ հերաց Երուանդեանս Տիգրան» (Ա. իդ.)։ Իսկ այստեղ Վարդգէսի առասպելի մէջ պատմում է, որ նոյն Երուանդ արքայի քոյրն առնում է Վարդգէս մանուկն և շինում է իւր անունով աւանը և անմիջապէս թէ Տիգրանը (= Մեծն Տիգրան) այնտեղ բնակեցնում է հրեայ գերիներ և աւանը մեծանում է։ Ուրիշ խօսքով աւանը շինւում է Մեծն Տիգ-

րանի հօրաքրոջ ամուսնու ձեռով, բայց Տիգրանն ևս մասնակից է լինում, բնակեցնելով այնտեղ հրեայ գերիներ, որ միւսնոյն թէ աւանն ըստ առասպելին իսկապէս շինւում է Մեծն Տիգրանի օրով։ Խորենացին միայն սխալ մեկնելով այդ Երուանդին ու Մեծն Տիգրանին, որ հայր ու որդի են ըստ առասպելին, բաժանում հեռացնում է իրարուց, մէկին թողնելով երգի բնիկ Մեծն Տիգրանի հայր, իսկ միւսին, որ նոյն Մեծն Տիգրանն է, նոյնացնելով իւր Արշակունի միջին Տիգրանի հետ։ Այսպէս այն հանգամանքը, որ երկու տարբեր առասպելի մէջ ևս, հակառակ խորենացու բացատրութեան, Երուանդ և Տիգրան (= Մեծն Տիգրան երկու դէպքում էլ, հակառակ խորենացու բացատրութեան) անունները միասին են դուրս գալիս, եթէ մի կողմից վկայում է երկու առասպելների վաւերականութեանը, միւս կողմից ցոյց է տալիս նաեւ, որ ժողովրդական առասպելի մէջ հենց Մեծն Տիգրանի հայր համարուել է Երուանդ։ Այս անունով հայոց թագաւոր մեզ յայտնի է. բայց Երուանդ անունը, կարող էր զործածական լինել հին հայոց մէջ։ Դ. դարում Բ. ա. Հայաստանի շատ սատրապներ կրել են Երուանդ անունը,¹ և նոյն իսկ Հայաստանի վերջին պարսկական (?) սատրապն էլ (190 թ. մօտերը, Արտաշէսի և Ջարեհի թագաւորելուց առաջ) կրում է Երուանդ անունը, որին թագաւոր է անուանում Ստրաբոնը։² Իսկ Մեծն Տիգրան այդ ժամանակից շատ հեռու է (ծնւում մօտ. 140. թ. Բ. ա. ըստ Ռէյնալդի)։³ Անշուշտ, մենք չենք պնդում, որ Մեծն Տիգրանի հայրը, որի անունը պատմութեան մէջ հաւաստեալ յայտնի է, Երուանդ կոչւում լինի. բայց մի անբնական բան էլ չէր լինի, որ ժողովրդական առասպելը պահած լինէր ճշտութեամբ այդ անունը, Յոմինայի

1. Hübschmann Arm. Gramm. I. nr. 40.

2. Χαλατ. Арм. Эпосъ, nr. 234 հօ. «Վերջին պարսկական սատրապ» կոչուի մեզ համար ահեհականայի՝ և իսկ նրա ժամանակ պարսիկները չէին իշխում Հայաստանին։ Դժբախտաբար քննադիր մեռի օակ լուրիկի։ Երեւի պարսկական ծագման պատճառով այդ երուանդը պարսկական սատրապ է կոչուում։

3. Գաւազեան, Բնկ. պատմ. Հայոց, Բ. եր. 131.

1. 2գիտեմ պ. Խալաթեանը որեւից գիտէ, որ Վարդգէսի վրաց երգի եղել է ոչ լոկ գոյց։ Խորենացին «յառասպելն աւան» է ղեռնում։ Ոչ «առասպել» է ոչ «աւան» բառից ղեռ կարելի չէ եզրակացնել քի այդ ստասպելը երգուել է և ոչ քի պատմուել։

դէպս) մեզ համար այն նշանակութիւն ունի, որ մի առասպելի մէջ Մեծն Տիգրանի հայրն է Նրուանդ, և միւս առասպելը Վաղարշապատի սկիզբը կապում է Մեծն Տիգրանի այս հօր և հենց իրեն Մեծն Տիգրանի հետ:

Այս առասպելի մէջ կարող է պահուած լինել բուն պատմական յիշողութիւն, թէ Վարդգէսի աւանը շինուած է Մեծն Տիգրանի և իւր հօր օրով: Սակայն առասպելը հաւաստեալ առանձին արժէք ու նշանակութիւն է ստացած և զարգացած յետոյ, երբ Վարդգէսի աւանը, Նոր Քաղաք և Վաղարշապատ անունով, Հայաստանի մայրաքաղաքն էր: Միւս կողմից առասպելն ամբողջապէս կարող է այս ժամանակներում ևս ստեղծուած լինել և կապուած ժողովրդական առասպելի յայտնի և սիրելի դիւցազն Մեծն Տիգրանի և իւր հօր անուններ: Ինչպէս լինի այս առասպելի սկիզբը, պատմական յիշողութիւն ունենայ իւր մէջ թէ Վաղարշապատի փառքը բարձրացնելու համար միայն յետոյ ստեղծուած լինի, այդ երկրորդական է. մեզ համար միայն այն նշանակութիւն ունի, որ Վարդգէսի աւանի առասպելը ժողովրդական է և հակառակ յօրեննացու բացատրութեան, պատկանում է Մեծն Տիգրանի առասպելի շրջանին:

Մ. Աբեղեան.

ՄԱՏԹԷՈՍ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

Անցեալ տարի հայկական թերթերը աւետեցին մեզ Մ. Մամուրեանի 50 ամեայ գործունէութեան առթիւ կատարուած յօրէկանի մասին, այս տարի արդէն՝ յունուարի 17-ին, գովեստին նորա մահուան լուրը...

Մամուրեանի մահը մեր ազգի համար աննկատելի անցնել է կարող. որովհետեւ եթէ ունինք մեր մէջ մի քանի վաստակաւոր մարդիկ, նոցա զխաւոր աշխատաւորներէից մէկն էլ Մամուրեանն էր. այս վկայում են նորա բազմաթիւ և բազմարդիւն գործերը:

Մատթէոս Մամուրեանը ծնուել է 1 30 թ. Զմիւռնիայում: Նորա ծնողները բնիկ Զմիւռնացի են եղել: Իր սկզբնական կրթութիւնը ստացել է Սիրայի Յունաց դպրոցում. շարունակել է ծննդավայրում՝ զանուած Մեսրոպեան վարժարանում և աւարտել է Պարիզ՝ Մուրատեան վարժարանում և այստեղ արդէն իւր աշակերտ նա աչքի է ընկել իւր արտակարգ ընդունակութիւններով: Պարիզի նշանաւոր անձանց ներկայութեամբ, վարժարանում կատարուած մրցանակարացիութեան ժամանակ Մամուրեանը արժանացել է միշտ բարեբարոյ, խոհական, ուշիմ, ճարտար և այլն գովաբանական խօսքերին, և հաշակաւոր բանաստեղծ Լամարտինը՝ նկատելով նորա մէջ ապագայ նշանաւոր մարդու յատկանիշները և նախատեսելով պատանի Մամուրեանի բեղմնաւոր գործնէութեան՝ փառաւոր ապագան, գովիններով պսակել է նորան: Ուսումն աւարտելուց յետոյ զալիս է Պոլիս և շտանձնում է Արամեան վարժարանի տեսչութեան պաշտօնը: Այնուհետեւ դառնում է Պատրիարքարանի դիւանապետ միւսոյն ժամանակ զբաղուելով ամիրանների որդոց կրթութեամբ: Երկուսն էլ նորա գործունէութիւնը Պոլսում երկարատեւ չի լինում. նա շուտով թողնում է Պոլիսը և գնում իւր սիրած հայրենիքը, Զմիւռնիա, ուր և հաստատուն հիմք է դնում իւր բեղմնաւոր աշխատութեան: Այստեղ նորան տեսնում ենք իբրեւ տեսուչ և ուսուցիչ, իբրեւ հեղինակ ու թարգմանիչ, այլ և իբր խմբագրապետ ու տպարանատէր: Քանի տարի Զմիւռնիոյ Մեսրոպեան և Հովսեփեան վարժարաններում տեսչութեան պաշտօն է վարել, միւսոյն ժամանակ հետզհետեւ լոյս բնծայել բազմաթիւ ինքնուրոյն և թարգմանական գրուածքներ, որոնց միայն վերնագիրները կ'ընկնէր այստեղ, որպէսզի գէթ մօտաւոր գաղափար կարելի լինի կազմել այն աշխատաւոր մարդու անդուլ և արդիւնաւետ գործնէութեան մասին:

Ինքնուրոյն գրուածքներ.

1. Անդլիական համականի.
2. Առաջին ընթերցարան.

3. Առողջարանութիւն աղջկանց.
4. Բանալի Հայ շարադրութեան.
5. Գիտելիք պարտիք աղոյ.
6. Երկրորդ ընթերցարան.
7. Ընտի. պատմութիւն մասն Ա. Բ. Գ.
8. Իրաւաբանութիւն.
9. Պատմութիւն Հայոց.
10. Տունէն դուրս. թատերգատար.
11. Հայկական նամականի.
12. Առանին տնտեսութիւն.
13. Սէվլերեն մարդ.
14. Սէֆէլէնց տունը.
15. Տիրայր կամ մեծ մարդ.

Թարգմանութիւններ

1. Ամուրիի մը երազներ Անգլիերէնից.
2. Ամօրի » » Փրանսերէնից.
3. Անիծեալն: » » » »
4. Աշխարհի շրջանը.
5. Բերուղակ.
6. Դաղանիք Պարիզի 8 հար.
7. Երեք հրացանակիրք.
8. Իվանօէ 3 հար.
9. Զատիկ.
10. Խորհրդաւոր կղզի 3 հար.
11. Կարապի երգը.
12. Հաղար ու մէկ գիշերներ.
13. Համասօտ պատմութիւն բնական գիտութեանց.
14. Մանկալիք.
15. Մենաստանի աղօթքն.
16. Մերթօ Մեղաւ.
17. Պրաժլոն Դերկոմն 12 հար.
18. Սէվիլի Սափրիչը.
19. Սիպրիիականի մի յիշատակը.
20. Վէրդէր.
21. Քսան տարի երբ.
22. Ֆիլտէն.

1871 թուականից սկսած շարունակ նորա խմբագրութեան տակ հրատարակուել է «Արեւելեան մամուլը»-1883 թուին Մամուրեանը հիմնել է իւր անուամբ մի տպարան, տպարանին կից շինել է կազմատուն և գրադարան, որի մէջ ծախուում են Պոլիս, Վիեննա, Վիեննայի տպագրութեամբ հայերէն գրքերէ

լորոր գրքերը: Մամուրեանը նաեւ իրր նախագահ մասնակցել է Զմիւռնոյ կրթութեան շատ հաստատութեանց: Այս բոլորի հետ այլև չպէտք է մոռանանք այն հանդամանքը, որ Մամուրեան գործելով գրարատ և աշխարհաբար լեզուների վերջնական և վճռական մարտի ժամանակ և ինքը կողմնակից լինելով աշխարհիկ բարբառին, իւր բազմութիւն աշխատութիւններովը մեծապէս նպաստել է աշխարհաբարի յաղթանակին և նորա զարգացմանը:

Բայց այս երկարատեւ աշխատութիւնը նորան վերջի վերջոյ ուժասպառ արաւ, և նա արդէն անցեալ տարի՝ քաշուեց գործնէութեան ասպարեկից. երեւի զգալով, որ մօտ էր իր վախճանը: Մամուրեան իւր մահկանացուն կնքեց 71 տարեկան հասակում:

Յաւօք սրտի պիտի նկատենք, որ մենք, առհասարակ, աւելի շատ մեր ազգի վիշտերն ու կորուստներն ենք առիթ ունենում յիշելու, քան նորա բազմաւոր օրերը: Նորերս բացի Մամուրեանից մեռաւ նաեւ տիկին Արբուհի Տիւսար, մեր շատ սպեւաւթիւ հեղինակներից մէկը, որի գործերը մեր ազգի աղքատիկ դրականութեան մէջ իրենց պատուաւոր տեղն ունին: Նա թողել է «աշխարհաբար հայ լեզու» վերնագրով մի աշխատութիւն և երեք վէպեր «Մայտա» (1883 թ.) «Սիրահուշ» (1884 թ.) «Արաքսիա կամ վարժուհին» (1887 թ.): Իւր վէպերի մէջ Տ. Տիւսարը ներկայանում է ճաշտ սր պաշտպան կանանց իրաւունքի, իսկ իւր գրական գործնէութեամբը ընդհանրապէս առաջին օրինակը մեր կանանց համար:

ՄԱՆՐԱԼՈՒՐՔ

Ծովի շատկում խնդրի. Վերջին ժամանակներս նիւթորքում բոլորովին արտասովոր մի խնդրի տեղի ունեցաւ, որի կոչնաւերն էր ջրի տակ սուզուող Արգո նաւի հնարող՝ նաւապետ Լեկը, Հրաւիրեալները, թուով 13 հոգի, Բրիճարտի մօտ, մտնում են Արգո նաւը, և որը սկսում է սուզուել ջրի տակ, Զրի տակով նաւն անցնում է մի քանի անգլիական մղոն և, երբ նաւը լինում է 35 ոտնաչափ խորութեան մէջ, սկսում է ճաշը, որի համար առաջուց ափում ցամաքի վրայ պատրաստութիւն էին տեսել, ճաշից յետոյ, նաւի մէջ եղած յատուկ դռնից, նաւապետը ջրի յատակը երկու նաւաստի է իջեցնում, որ հագել էին ջրին յարմար կատարելագործուած զգեստներ, նաւապետը հրաւիրուածներին ցոյց տուեց առանձին մէքենայ, որի միջոցով սուզուած իրերը ջրի երես ելնել կարող էին, Արգոնաւտը գտաւ ծովի յատակում քարածուխ բարցած մի նաւակ և վեր հանող մէքենայով սկսեց բարձրացնել, որ մի րոպէում մղում էր 1 տոն մօտ 62 փութ, նաւը կառավարում էր ինքը նաւապետը, որ ձեռքի տակ ունէր 5 նաւաստի, Յամաք ելնելուց յետոյ միայն հրաւիրեալներից ոմանք կանգատուում էին թեթեւ գլխացաւից:

Արգոնաւտը երկրորդ նաւն է, որ հնարում է նաւապետ Լեկը, և այս նաւը անհամեմատ աւելի կատարելագործուած է քան առաջինը, Ամբողջ նաւը շինուած է պողպատից և բանանի ձև ունի, նաւը կարող է շարժուել ջրի տակ և ծովի յատակի վրայով՝ ժողովելու համար ծովի տակ սուզուած իրեր ու նաւի բեկորներ, նաւը շրջապատուած է ցանցաձև հիւսած ամուր փայտով, որ թուլացնում է ծովի խոր մասերում եղած ջրի զօրեղ ճնշումը, այդ փայտեայ հիւսուածքի մէջ տեղադրուած է մեծ արկղ, որ նաւորդների համար օդի պաշարով է լցուում:

Նաւը շարժում է գազոմոտորով, որ 30 ձիու ոյժ է արտադրում, ծովի յատակում նաւը շարժւում է 4 անուի վրայ, Արգոնաւտի ճակատին կան երկու հատ հսկայական ելէքաբական լապտերներ, որ լուսաւորում են ծովի յատակը, նաւը երկու հատ դուռն ունի, նրանցից նաւաստիները հեշտութեամբ դուրս են գալիս և ներս են մտնում, երբ նաւը ջրի տակին է, նաւի տակ առանձին տեղ կայ, որ գատարկ է լինում: Երբ ուզում են նաւը սուզել ջրի տակ, այդ գատարկութիւնը լցնում են ջրով, իսկ երբ ուզում են նաւը ջրի երես հանել, այդ տեղից մեքենաներով դատարկում են ջուրը:

* *

Թե ինչու են վնասում խոնաւ քնակաւորներ, Խոնաւ բնակարանը որքան էլ տաքացնենք, մարդ նրա մէջ ցրտութիւն կը զգայ, Ցըրտութիւնն այնքան աւելի զգալի կը լինի, որքան աւելի մօտենանք խոնաւ պատին և հէնց այդպիսի պատերն են, որ մեր մարմնից աւելի տաքութիւն են խլում: Այդ վնասն աւելի զգալի է լինում գիշեր ժամանակ, երբ մարդ քնած է լինում, ինչպէս յայտնի է քնած ժամանակ, երբ մարդու մարմինն աւելի հանգիստ վիճակի մէջ է լինում, աւելի շուտ էլ տաքութիւն է արտադրում, ուստի և խոնաւ պատի ազդեցութեամբ աւելի շուտ է կորցնում իւր առանց այն էլ արտադրած քիչ տաքութիւնը, իսկ մարդս, որովհետեւ քնած ժամանակ աւելի ուշ է զգում թէ սառչում է, չի ծածկուում և մրսելուց ստանում է զանազան ջղային հիւանդութիւններ, ոսկրացաւ, յօդացաւ, շնչառութեան գործարանի հիւանդութիւն և այլն:

Եթէ խոնաւ սենեակների օդը հեշտութեամբ չի փոխուում, և աւելի շատ մարդ է բնակուում նրա մէջ, այն ժամանակ վնասն աւելի զգալի է լինում:

Բացի այս, խոնաւ պատերը երբեմն բորբոսնում են, կամ ծածկում զանազան մանրադէտական սունկերով, որ զանազան վնասակար բացիլների զարգանալու և գործունէութեան համար ամենալաւ ասպարէզն են ներկայացնում:

Պարզէ, որ խոնաւ բնակարաններում ապրելն անպայման վնասակար է առողջութեան համար:

* *

Կարե ինչպէս պէտք է պահել փլանալուց, Ամառ ժամանակ մարդ բաւական դժուարութիւն է կրում թարմ կաթը պահելու համար, մանաւանդ երբ սառնարան չի ունենում: Ըոգօրերը մի քանի ժամաւայ ընթացքում կաթն իսկոյն թթւում է և գործածութեան համար անպէտքանում:

Դորա առաջն առնելու համար, պէտք է կաթը լցնել ապակեայ անօթի մէջ, բերանը փակել կափարիչով, ապա անօթը դնել սառը ջրի մէջ, իսկ վրան ձգել թրջած քաթանի կտոր, որի ծայրերը պէտք է թողնել ջրի մէջ, Այսպիսի հանգամանքի մէջ կաթը պահպանուում է թթուելուց, որովհետեւ ջուրը անընդհատ գոլորչիւնալով քաթանից՝ իրեն հետ հեռացնում է և ջերմութիւնը և սառցնում է անօթն ու կաթը:

— * * —

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

(ՄԱՅՐ ԱՐՈՒԻ ԴԻԱՆՅ)

Պատմութիւն ինչ գլխաւոր քանից հարկաւորաց ի ժամանակս Տեառն Ղուկասու Սրբազան Կաթողիկոսին եղելոց՝ շինարարութեանց եւ մեծագործութեանց նորին ի գաւազանագիրքս եւ ի շարս կաթողիկոսացն գրելի եւ նախագիծ օրինակ:

ՏԵՐ ԳՈՒԿԱՍ Կարնեցի. Սա էր այր գերահանձար եւ նրբանկատ, խոնարհամիտ եւ հեղաբարոյ. բարեկարգութեանց եւ սրբութեանց կրօնից սիրօղ, հզօր, վրէժխնդիր եւ կարգաւորիչ. առ յանցաւորս իւր յոյժ անյիշաչար եւ համբերօղ, եւ քաղցրաբանութեամբ եւ սիրով եւ հոգեւոր խրատիւք ուղղիչ, եւ առ կարօտեալս եւ չքաւորս ողորմած եւ զթածագունեղ, եւ հարկաւոր պակասութեանց նոցին լցուցիչ եւ սրտադիւրիչ, եւ ստորագրեցելոց իւրոց ըստ իւրաքանչիւր չափու եւ աստիճանի շահօղ եւ մեղիմարիչ թէ ի բանս, թէ ի գործս եւ թէ յարդիւնս, եւ ըստ ամենայնի միաբանասէր, որ եւ էր քննիչ միաբան շնորհասուն եւ բազմաշխատ զաւակ Սօրս լուսոյ սրբոյ Աթոռոյս Եջմիածնի, Իսկ եւ յաւուրս Տեառն Յակոբայ Դամասեցւոյ հոգեւոր Կաթողիկոսին առաքեցեալ էր ի յԱռուսթիւն եւ ի Ղաթին ի գործ նուիրակութեան սրբոյ Աթոռոյս. որ եւ լիալիր արդեամբք եւ յիշատակօք եկն ի սուրբ Աթոռս. Բայց ի կենդանութեան լուսահոգի Տեառն Յակոբայ Կաթողիկոսին ոչ ժամանեաց, այլ եզիտ վախճանեալ եւ սուրբ մարմինն ի մէջ — «զանգակասանն»^{*} — ի գագաղի եդեալ. վասն որոյ փղծկեալ սրտիւ կոծ մեծ արարեալ յոյժ կսկծեցաւ. վասն զի յոյժ սիրեցեալ էր ի նմանէ. եւ մանաւանդ՝ մինչ կենդանին էր, բազմիցս գրէր զգալն իւր փութացուցանել վասն օրհասին կանխելոյ, առ ի տեսանել աչօք բացիւք եւ զըզնուն իւր լցուցանել, թէպէտ, սակայն չեղաւ, վասն որոյ մնացին միմեանց կարօտ. եւ ապա զկնի թաղման նորին՝ զնուիրակեան հաշիւն իւր ի մէջ Աստուածակերտի Տաճարին առաջի սրբոյ Միածնաէջ տեղոյն ի ներկայութեան սիրագումար միաբանից եւ արքեպիսկոպոսաց ետ կարի աւելի քան զնախանցեալ նուիրակութիւնսն¹: Եւ միաբանից գլխաւորքն էին՝ առաջինն ծերունազարդ եւ վաղեմի բաղմաշխատ լուսարար Եղիազար արքեպիսկոպոսն, որ էր հոգեւոր ծնօղ մեծի սրբազան Հօրս մերոյ, որ զկարգ արեղայութեանն ընդ մեծին Պօլսոյ Պատրիարք Զաքարիա արքեպիսկոպոսին ի միասին էին

առեալ ի 1200 թուին եւ ի ամսոյ¹ ումն. եւ երկրորդ գլխաւորագոյնն էր գիտնական եւ բանիբուն Սիմէօն արքեպիսկոպոսն Երեւանցի, որ ի նուիրակութեան մեծին Պօլսոյ ամ մի էր, որ եկեալ էր, եւ էր աշակերտ նոյնոյ Յակոբ հոգեւոր Կայրապետին Դամասեցւոյ, եւ այլ արհիպպանծ եպիսկոպոսք եւ շնորհազարդ վարդապետք բազումք, որք եւ մեծաւ գոհունակութեամբ շնորհակալ եղեալ՝ գովաբանեցին զսրբազան Տէրն մեր սակս լիալիր արդեանցն եւ յոգնադիմի հարազատութեանցն, մինչ զի՝ նոյն ինքն գերահանձար արքեպիսկոպոսն Սիմէօն ի մէջ տիրակերտի տաճարին առաջի բազմութեան միաբանիցն ասաց լու ի լու. «Եղբարք, յորժամ սուրբ Հոգին Աստուած սրբոյ Աթոռոյս եւ մեզ նոր փեսայ շնորհեցէ, այս Ղուկաս վարդապետ սիրելի եղբայրս մեր արժանի է առ ի լինել նոր փեսային նախաւնտիր եւ անդրանիկ եպիսկոպոս: Բոլոր միաբանքն ամենեքեան խնդամտութեամբ եւ բերկրասրտութեամբ որպէս ի միօրէ բերանոյ ասացին. «արժանի է Ճշմարտապէս». եւ ի յասելն զայս, Ղազար արքեպիսկոպոսն Աստապատցի՝ նշխուն կոչեցեալ՝ որ էր այր շնորհալի, խաղասաց եւ ժամօրհնօղ՝ յարեալ ի տեղօրէն եւ բարձր ձայնիւ ասաց «զսուրբ խաչիւն», եւ զլիաւորագոյնն զպաշտօնայն»². Եւ սիրով արձակեալք զնացին ուրախութեամբ ի կայանս իւրեանց: Եւ զայս վասն այնորիկ երկարեցի աստ, զի հոգեւորս ծնօղն մեր եռերանեան Կաթողիկոսն Տէր Սիմէօն, որ զայն ասաց ի վարդապետութեան մարգարէական հոգով հրամայեաց. ըստ իմաստնոյն մարգարէութիւն է ի չրթունութեաւորի, Քանզի՝ ինքն հրաւիրմամբ Հոգւոյն սրբոյ եղեւ Կաթողիկոս եւ Ծայրագոյն Պատրիարք ամենայն հայոց եւ սրբոյ Աթոռոյս, զկնի քանի մի ամսոց (որպէս եւ գրեալ եմք ի վերոյ ի տեղօրէ իւրում) եւ ի նստիլն իւր ի յԱթոռ Հայրապետութեան, զիւր խոստացեալն մարգարէաբար ինքն կատարելով՝ յետ սուղ ինչ միջոցի բազմաժողով հանգիսիւ ձեռնադրեաց իւր անդրանիկ եպիսկոպոս՝ զսրբազան Հայրս մեր ընդ Եսայի եւ Բերթումեան Պետրոս գերիմաստ վարդապետացն նախիջևանցւոց, եւ գեր քան զնաւսն կարի սիրելով ի Ռ. Մ. Գ. Թուոջն եւ ի մարտի ամսոյ ԺԱ ի վերայ մեծահոգակ եւ բարելի մայրաքաղաքին Զմիւռնոյ, արհիպպանծ առաջնորդ, եւ ծայրագոյն նուիրակ կարգեալ, առաքեաց. եւ վասն առաւել հարազատութեան եւ արդիւնատրութեան, ոչ կամեցաւ զկնի աւարտման առաջին գործոյն, բերել զնա, այլ կրկին եւ երեքին անգամ նորոգեաց զառաջնորդական եւ զնուիրակական գործն նորին, եւ եթող մնալ անդ մինչեւ ցԺԱ ամ եւ կէս. իսկ ինքն սրբազան Հայրս մեր՝ վասն սիրոյ ամենացանկալի եւ շնորհատու ծնողին իւրոյ սրբոյ Աթոռոյս եւ սիրա-

^{*} Եղաբերով քաւուր Զեռագրի մէջ ընդունւած են:

1. Զեռագրի մէջ «նուիրակ ձեռն»:

2. Ամսաբույի տեղը քաղ եւ քոյնունւած:

գումար և աղաներամ միաբան եղբարցն ոչ կամէր անդ երկարապէս մնալ և կարօտութեամբ մաշիլ՝ Այլ միշտ գրէր և թախանձանօք աղաչէր ոչ ևս թողուլ անդ ի վիճակս իւր մնալ՝ այլ ի տեղի իւր զայլ ոք առաքել և զինքն խնդրել։ Բայց՝ բոլոր իշխանք և ժողովուրդքն վիճակին հոգեւոր սիրով կապակցեալ էին ընդ առաջնորդին իւրեանց և քանիցս բազմալինիք մահատառ խնդրէին ի յերանեալ Հայրապետէն առ ի թողուլ մնալ առ ինքեանս սեպհականապէս ի մխիթարութիւն և ի սփոփանս մեծի վիճակին և ինքեանց և ի մահատառ գրեալ ևս էին թէ՛ որպէս զՋաքարիա արքեպիսկոպոսն որ ի մեծն Պօլիս նուիրակէր սրբոյ Աթոռոյ՝ ըստ խնդրանաց նոցին շնորհեցեր նոցա առ ի մնալ անդ և լինիլ պատրիարք՝ նմանապէս և զմեր առաջնորդն մեզ շնորհեցես և զայլս այսպիսէս։ Թէպէտ գրէին իշխանք և ժողովուրդքն՝ բայց՝ խոնարհամիտ Հայրս՝ մեր սիրահար գոլով սրբոյ ծնողին իւրոյ՝ միշտ գրէր և աղաչէր ոչ անսալ մահատառան թողութեաց և խնդրանաց ժողովուրդեանն՝ այլ ի բաց ասել՝ և զինքն խնդրել։ Իսկ ինքն հոգեւոյս Հայրապետն ծերացեալ գոլով և պէս պէս վշտօք և ցաւօք և երկար հիւանդութեամբ — «մառնեցեալ» — նախահոգ լեալ՝ շուտով զնսայի արքեպիսկոպոսն նախիջեանց յղեաց ի տեղի նորին և նմա գրեաց և խնդրեաց առ ի ժամանել առ ինքն ի մխիթարութիւն ինքեան ի կենդանութեան իւրում և զկնի մահուանն առ ձեռն պատրաստ դառն և պիտոյասցի սրբոյ Աթոռոյս ի յաջորդութիւն ինքեան (Վասն զի՝ յայնմ ժամանակի ի մէջ արքեպիսկոպոսաց ընդ իշխանութեամբ սրբոյ Աթոռոյս երեւելի և անուանի՝ արժանաւոր և պատշաճաւոր անձինք երկուք էին՝ առաջինն պատուական Հայրս մեր էր՝ որ ներկայ էր և երկրորդն Ջաքարիա արքեպիսկոպոսն և պատրիարքն մեծին Պօլսոյ՝ որ անդ էր՝ որք ի միասին ըզսուրբ կարգն ի սուրբ Աթոռօջս էին առեալ ի լուսարար Նղիաշար արքեպիսկոպոսն՝ որպէս և գրեցաք ի վերոյ)։ Արդ՝ ի 1225 թուոյն և ի յունվարի ԺԲ ըստ գրեցելոյ և հրամանի երանեալ Հայրապետին Սիմէօնի և ըստ բաղձանաց սրտին իւրոյ՝ գերերջանիկ Հայրս մեր լիալիր արդեամբք ժամանեաց առ սուրբ Աթոռ մշտաբաղձալի ծնօղս իւր և մեծահանգէս ընդ առաջելութեամբ և բազում մեծարանօք գերապէս պատուեալ եղև և զերից նուիրակսն և առաջնորդական արդեանց հաշիւսն յոյժ առաւելութեամբ և կրկնապատկութեամբ ետ սրբազնասուրբ Հայրապետին և զըզլոր միաբանն գեր քան զչափն շահեալ՝ մխիթարեաց եռապատիկ և քառապատիկ ընծայարաշխութեամբ ըստ հաշուի երից և չորից ծայրագունից նուիրակաց և որք և բերանալիր օրհնութեամբ և գոհութեամբ ընկալեալ շնորհակալ եղեն զմեծութենէ նորին։ Այլ և զսուրբ տաճարն Աստուածակերտ և

զտեղին Բրիստոսէջ զարդարեաց բազմազան յիշատակօք՝ ոսկեղինեօք և արծաթեղինեօք՝ մետաքսեղինեօք և ընտիր ընտիր զարդօք հիանալի տեսողաց։ Եւ ինքն հոգեւոյս Հայրապետն Սիմէօն՝ թէ որպիսաբար ընկալաւ զնա իրրե զհայր գորովագութ և կամ որպիսի սիրով և յատկեղ պատուով և սեղանակցութեամբ իրրե վերորդակից և սրտադուրիչ իւր պահեաց և մեծարեալ պատուեաց և արգել առ ինքն մինչև ցվախձանն իւր և ոչ եթող յուրեք երթալ և կամ թէ՛ ինքն սրբազան Տէրն մեր յայսքան երկար ժամանակս որ էր տարի և ամիս՝ որպիսի խոնարհութեամբ և համբերութեամբ և տաժանակիր վշտակցութեամբ և կաց և մնաց մինչև ցօր վախձանի նորին՝ զայնս աւելորդ համարիմ գրել։

Արդ՝ ի ՌԻԻԹ թուին և ի յունիսի 26 յօր Վարդապետի կիւրակէին՝ երանեալ Հայրապետս մեր Սիմէօն ծերական ցաւօք՝ տարեկան երկար հիւանդութեամբ՝ հոգալի մտօք՝ ապագայական երկիւղիւ սակս սրբոյ Աթոռոյս և պէս պէս վըշտօք և երջանիկ մահուամբ մինչ վախձան ընկալեալ՝ չուեաց առ մշտաբաղձալին իւր Բրիստոս՝ երկիրս մեր խղճալի էր ի յաւերութեան և ի վրդովման երկրականաց՝ հաւատացեալքն ի գերութեան և ի վտարութեան և տաճիկքն ի դառն աղքատութեան և որպէս որդեկորոյս և վիրաւոր արջ կըրծըմամբ առաջանցն ի կատարութեան և սուրբ Աթոռ մայրս մեր և աթոռայինքս ամենայն ի յերկիւղալի սասանութեան և ի սրտադողութեան՝ որոց պատճառն եթէ զինչ էին՝ համառօտակի և կարծի կարճոյ գրեալ՝ ծանուցուք՝ սիրելեացդ փոքր ի շատէ։

Արդ՝ իշխողն Վրաց (արքայն Հերակլէս) քանի ամաց ի վեր զտուրս և զհարկս ինչ՝ առնոյր ի յիշխողէն երկրիս մերոյ և որպէս թէ՛ ընդ իշխանութեամբ և ենթ հրամանի իւր ունէր՝ ոչ բռնութեամբ՝ այլ սիրով և բարեկամական պայմանաւ և սոքա ևս կամաւորական հարկիւ՝ զխուսն ինչ հարկս տային յամ յամէ — «մինչև ցԱՌ քուման, ու է Լ քիսայ» — և հարկատարքն կարի զզուեցուցանէին զսոսս և ինքեանք ևս գոլով տաճիկք և երբին մտօք իւրեանց ծանր յանցանք և ամօթ մեծ համարէին կալ ենթ հարկի և ծառայութեան քրիստոնէից և վասն որոյ սնոտի յուսով ի ազարօգնութիւնս շրջակայ երկրաց մերձ և հեռի տաճիկ իշխողաց ոմանց յենլով և սկսան ապստամբիլ և ըզհարկ սակին ոչ տալ և զպէս պէս կարկատուն պատճառս յառաջ բերել և զսրտառու բանս գրելով և խօսելով և զի նմանէ առաքեցեալ պատուաւոր իշ-

1. Ձեռագրում բաց է քոյնում Տ. Սիմէօն կարողիկոսի արքունիպոսեան տարիների և ամիսների որոշումները։

խանս ոմանս անպատիւ առնել, և ամօթալի յետս յղել, և այս դաւ և վէճ մնաց քանի մի միջոց: Իսկ իշխողն Վրաց՝ որ էր ի վաղուց հետէ անտի մեծ երախտաւոր երկրիս, որ քանիցս անգամ սաստիկ պատերազմաւ ի յօտար թշնամեաց զերծուցեալ էր զերկիրս և յատկապէս զիշխողն սորին իսկ, և որպէս թէ զիւրն համարելով, քաղցր աւկամբ հայեր, իսկ ի լինիլ այսպիսի խոռովութեանց և ապստամբութեանց, զքաղցրութիւն իւր դառնութիւն փոխելով, և զսէրն ի յատելութիւն, սաստիկ բարկութեամբ սկսաւ յայլ և այլ տեսակ և բարբարոս ազգաց լեռնականաց զանթիւ զօրս ժողովել — «Եւ ի վարձու ունել» — զօրս անուանէին Բոճը, Գշաւ, Ղարաղալխան, Բրիստ, Զէրքէզ, Ափխազք, Բազմութիւք, և զայլս այսպիսիս հանդերձ բոլոր զօրքն իւրովք, որք էին Վիրք, Սոււմ, խէթք, հայազունք, և ի տաճկաց անտի ընդ իշխանութեամբ իւրով եղելոց. Ղազախ, Բօրչալոճ, Բայտաւր և Գամուրջի, Հասանլու, մինչ զի՝ Եզտիք ևս գոյին, և միահամուռ ամենայն զօրքն էին անթիւք և անհամարք մինչև ց ասէին ¹. Թօփիւք և Թօփխանայիւք հանդերձ, սոսկալի և ահաւոր տեսեամբ: Եւ յարուցեալ ի Տփլիզոյ իւրեւ զկարկտաբեր և զորոտալի ամբ և զգարնանազայր գետ, ի ՌՄԻԸ թուին, և յօդոստոսի ² հանդերձ փողովք և թմալօք և այլ — «այժ սձայն» — նուագարանօք նաղարախանայ կոչեցելովք՝ եմուռ ի յերկիրս մեր, և երկրակալս յառաջագոյն իրադէկ լեալ գալստեան և պատրաստութեան նորա զօրու ծանուսրտադողութեամբ և երկիւղիւ մեծաւ սկսան զերկիրս մեր ի բնակչաց գատարկել, զերկրական տաճիկսն, որք հեռաւորք էին, տանիլ ի զղեակն Երեւանու առ ինքեանս, և ամենայն պատրաստութեամբ զբերթն և զըջակայս նորին ամրացուցանել, իսկ զմերազնեայ հայսն ի Բայազիտ անցուցանել, և զերկիրն ի յամայութեան թողուլ, որ էր ի ժամանակս կալուտոյ, զորայն և զգորեանն շեղջակութեալ յամենայն գեղորայս, և երկիրս մեր ամենայն բարութեամբ, և սկիսեցիւք՝ բամբակօք՝ և բրնձիւք լցեալ, և բուսական բերիւք և արգասիւք ըստ ամենայնի յղփացեալ, Իսկ՝ զսուրբ Աթոս և աթոռայինն հանդերձ մեր գիւղիւն և այլ հայակուտ բազմութեամբ, և մերձաւոր աղքատ տաճկօք ոմամբք՝ որք ի սուրբ Աթոս էին ապաւինեալ, թողին մնալ ի տեղին, այնու յուսով զի թերեւս սրբազան Հայրապետն մեր՝ միջնորդ լեալ ի ձեռն բարեխօսութեան, աղաչանաց և խոստմանց՝ կարիցէ զարքայն համազել ի խաղաղութիւն, և զգալն նորա խափանել, և զերկիրս մեր աղատել, քանզի՝ ինքն իշխողն՝ կոչեաց զՍրբազանն երիցս առ ինքն, հանդերձ նախարարօքն իւրովք մեծաւ պաղատանօք

խնդրեաց ի նմանէ կամ զթուղթ աղաչանաց գրել և զմարդ յղել ի Թիֆլիզ, և կամ ի գալն նորին ընդ առաջ գնալ, և որպէս և իցէ կերպիւ զհնարս փրկութեան գտանել, Վասն որոյ՝ Սրբազանն նախապէս զգիր աղաչանաց գրեալ ընդ իղճալի և ցաւազար տեղապահ Մկրտիչ Կախկոպոսին Զօռութեոյ և ընդ աթոռակալ Գալուստ Կախկոպոսին Աշտարակեցոյ յղեաց առ արքայն, և նոքա մերձ ի Թիֆլիզ ի ճանապարհին հանգիպեալ էին և ըզթուղթն մատուցեալ նմա, և զհօրն հաւատոյ Աբրահամու աղերսանս, որ առ հրեշտակսն վասն պատժոյն Սոքոմայ՝ պէս պէս պաղատանօք ասացաւ էին, գոնեայ առ ի խնայել ի քրիստոնեայսն. Թէպէտ սակայն՝ նա ամենեւին ոչ էր անսացեալ, այլ՝ զպատասխանիս թղթօցն առ Սրբազանն և առ խանն (խոտարտութեամբ) գրեալ, Եւ յետ երկուց աւուրց ինքն արքայն հանդերձ Բ. որդւովքն և անթիւ զօրք եկն ի սահմանս Երեւանու, և սկսաւ զՂազախու տաճիկսն և զէզկիս և զայլ բարրաբոսս, որք ծարաւիք էին արեան քրիստոնէից՝ յառաջագոյն ասպատակ սփռել առ ի քակել և աւերել, թալանել և կողոպտել և վերջապէս հրդեհել զգիւղորայսն նախ քան զիւր հասանելն, որք և եկեալ կողոպտեցին զվանորեայսն և զգիւղորայս և զեկեղեցիս նոցին, նախ զսուրբ Վարապետ, զսուրբ Գէորգ, զՎարդի, զՄօզնի և զԱշտարակ, զհերուանական և զսրբոց պատկերսն և զայլ սրբութիւնսն, զխաչկալս և զամենայն սպասսն ոտից կոխան առնելով՝ զարդամերկ և անմարդաբնակ արարին և ըզբոլոր գիւղորայսն երկրիս, զհեռաւորսն և զմերձաւորս հուրը կիզեալ՝ յաւեր դարձուցին, Եւ իւրեւ ինքն արքայն մերձ եղև, սրբազանն գլխաւոր Կախկոպոսօք, այսինքն է ցաւակից և խորհրդակից սրբազան հարկն մերով Տեառն Ղուկասու և այլովք, հանդերձ ուտելի ընծայիւք գնացաք ընդ առաջ, և առ երեսս վայր ի վերոյ սէր ցոյց ետ, և ոչ որպէս երէկն և եռանգն, և եկն բանակեցաւ ի գիւղն սրբոյ Աթոռոյս Օշական, և մեր ընդ նմա, և անթիւ զօրքն անդ մնացին, մինչև ցԸ օր, այնու անօգուտ յուսով (որք և ասէին), որպէս թէ՝ նախարարքն իշխողին մերոյ՝ որք էին ապստամբք ի նմանէ ի ծածուկ, զնա ըմբռնեալ տացին ի ձեռս որ և երեւցաւ սուտ, Բայց՝ զվաղէմի՝ զբարելի՝ և զհնազոյն գեղն Օշական և զայգիսն մեր, որ անդ քանդեալ հիմնայատակ արարին, զտունսն ի հիմանց աւերեցին, և զփայտեղէնս այրեցին, և անտի ընդ մեզ եկն ի սուրբ Աթոս, հանդերձ օրհնեալ որդւովքն իւրովք, Գալիթ սարտար փեսայիւն և այլ երեւելի նախարարօք և ամենայն զօրք անթուելեօք, և բոլոր եկեղեցական ուխտիւք սպասուք և զարդուք և ամենայն պատրաստութեամբ և զանկակահնչմամբ ելաք ընդ առաջ նորա որպէս թափաւորի, և հոգեւոր երգօք և մեծաւ պատուով տարածմամբ գոյնզգոյն սփռոցից, եւթ ոտից պար-

1. Զօրի քիւր քաց և քողնում:

2. Անսարուի ձեղք քաց և քողնում:

զեղոց, մուծաք յԱստուածակերտ սուրբ առճարն երկնանման, և բարեկարգ արարողութեամբ հանաք զԱստուածամուկ սուրբ Գեղարդն և զայլ սրբութիւնսն, որոց ջերմեռանդ հաւատով երկրպագեալ կատարեաց զուխտն հանգերձ իւրայնովք: (Եւ իւրաքանչիւրոց ըստ հարկին պահանջման, թէ զորքան արժանավայել և ծանրագին ընծայս և տուրս ծածուկ և յայտնի մատոյց Սրբազան Հայրապետն մեր հոգեւոյս, զայնս խոհեմութեանց ձերոց թողումք իմանալ): Եւ իբրեւ սկսաք ղկերակուր պատրաստել որպէս և օրէնն և արժանն էր առ ի պատիւ, չկամեցաւ ագանել առ մեզ և մնալ ի գիշերին, այլ ի նոյն օրն հանգերձ զօրք իւրովք գնաց ի Փարաքար գիւղն, որ մերձ յԵրեւան, և անդ ի լայնանիստ՝ ի նորատունկ և ի ծառաւետ յայգւոյն սրբոյ Աթոռոյս բանակեցաւ սակս մեծապարիսպ գոլոյն և նստաւ անդ մինչեւ ցամիսս երիս, և ի բազմութենէ բարբարոս զօրացն ընդ փոշոյ հաւասար եղև ընդ գեօղին Օշականու և այգեացն մերոց անդ եղելոց, և արմատախիլ արարին զամենայն ծառս և ղթուփս, և ապաւառօք անասնոց լցին. զպարիսպս ծակոտեալ քայքայեցին և յաւեր դարձուցին, Եւ երանելի Սրբազանն հանդերձ իւր չարչարակից և վշտակից Ղուկաս սրբազանիւ հարբն մտրով և այլ իւրայն հայրապետական բանակաւն՝ վրանօք և ամենայն պատրաստութեամբ գնացեալ ի յօրտու կոչեցեալ բանակն՝ ուր արքայն էր, մերձ առ նա ի յայգւոյն մերում բանակեցաք ի մէջ փոշւոյ, այսինքն թօզից և գարշելի հոտոց. առ օրհնեալ արքայն երթայաք և գայաք վասն զիրիճայս առնելոյ և ի խաղաղութիւն համոզելոյ զարքայն և զխանն մեր ընդ միմեանս ի ձեռն երթեկեկութեան մարդկանց և պէս պէս թղթոց. մինն զանթիւ գըրամս պահանջելով և զպէս պէս անկարելի խնդիրս յառաջադրելով: Եւ բերդարգել միւսն լսելով զաւերութիւն և զհրկիզութիւն, զքանդումն և զապականումն երկրին և բոլոր գիւղորէիցն, խստասրտեալ զընդդէմն պատասխանէր. և լուսահոգի Սրբազանն յերկուց կողմանց զմեծ վնաս, զցաւս և զնեղութիւնս (թէ որքան) կրէր (զայս ծանուցանել ոչ է կարելի, քանզի՝ որ ինչ պիտոյանայր ի բանակին թէ ուտելի թէ ըմպելի, և թէ այլ ինչ, ի սրբոյ Աթոռոյն գայր, թէ վասն իւրն և թէ վասն այլ թաւատաց, որք էին նախարար նորին), Եւ մեծագոյն վնաս մի ևս այս էր, զի զօրքն արքային յորժամ գնացեալ մարտնչէին ընդ բերդարգել զօրացն խանին յարտաքուստ, և երբեմն յաղթեալ զոմանս կոտորէին և զոմանս գերեալ ի բանակն բերէին, յայնժամ այն գերեաց տեսարն որ ի բերդն, թղթով և գիտութեամբ խանին զաղերսանաց գիրս գրէին առ Սրբազանն առ ի ազատել զգերիս իւրեանց ի ձեռաց գերողացն և յետս առ ինքեանս դարձուցանել, և Սրբազանն ևս ոչ կարէր ի բաց ասել վասն ապագայական երկիւղին, այլ թէ

կամայ և թէ յակամայ յոյժ ծանր գնով և նաղադրամով զգերիսն ազատեալ, յղէր և տեսարն սընտրի սանատ և զիր տային առ ի վճարել. յետոյ ոմանք տային և ոմանք ոչ. յայսմ կողմանէ բազում դրամավատնութիւն եղև սրբոյ Աթոռոյս և զխաղաղութիւն մեծ. Այլ և՛ քան զայս մեծագոյն վնաս ցաւ և տրտմութիւն և առիթ մահաբեր հիւանդութեան այն էր լուսահոգի Սրբազանին, որ թէ ընդ առաջ ելանելն արքային, և թէ ի բանակի անդ ի բազում աւուրս, ողոր բանիւ և աղերսաբանութեամբ թէ որքան միջնորդ և բարեխօս եղև և զթաշարժ խօսիւք զիրիճայս արար վասն խղճալի երկրիս և սակս աղքատ ժողովրդոց քրիստոնէից և եկեղեցեացն, առ ի խնայել և ի գութ շարժել և ողորմիլ նոցա, բայց նա վաստն մեղաց մերոց խստասրտեալ՝ ամենեին ոչ լուաւ և ոչ անսաց. այլ ի մէջ գիւանի (ընդդէմ՝ բարեպաշտութեան իւրոյ) հանդէպ երեսաց Սրբաբանին ասաց զսրտառու խօսս զայս թէ՝ «ես ի բնէ անտի՝ այսինքն ի մանկութենէ զսովորութիւն և զբարս զայս ի յիս բնաւորեալ ունիմ, զի աղաչաւորաց զաղերսն, զիրիճայս և զբարեխօսութիւնսն եթէ կամ եղև ինձ ի յառաջին անդամն լսել, բարեք է. իսկ եթէ ոչ, թէ բիւրիցս կրկնեցէ բնաւին ոչ անսամ, և այլն: Յորմէ կարեմէր խոցեցաւ ի սիրտ և ի միտս կենամաշ Սրբազանն մեր երանեալ, Բայց առերեսս ոչինչ ասաց, այլ խնդամիտ զինքն երեւցոյց ի հանգիսի. քանզի սոյն այս (այր) արքայ, ի յառաջին և յերկրորդ նուագին, յորժամ գայր յերկիրս մեր, սոյն այս Սրբազան ի ընդ առաջ ելանելն և ի տեսանելն զմիմեանս, բացով զլիով և բոկ ոտամբք ի վրանէ անտի աճապարեալ ընդ առաջ ելանէր և ջերմն սիրով զաջսն համբուրելով մեծաւ բարեպաշտութեամբ զօրհուութիւնս խնդրէր, և որ ինչ իրիճայ, այս է՝ օրինաւոր խնդիր վասն օգտի հասարակին ելանէր ի բերանոյ Սրբազանին, զայն ոչ երկրորդէր, այլ յօժարակամ սիրով կատարէր: Նոյնպէս և նա՝ սմա կըրկնապատիկ առնէր, Իսկ այսմ նուագի ի մեղաց մերոց բազմութենէ զնշան ինչ այնմ՝ սիրոյ ոչ երեւեցոյց, այլ զնորին ներհան, Աւերջապէս բերդաբնակքն մնացին ի խստասրտութեան ի կամս իւրեանց յամառեալ. զհնազանդութիւն ինչ ոչ ցուցին երբէք, այլ հրացանիւք, այսինքն թօփիւք և թփանկիւք, միշտ պատճրադմէին. մինչ զի՝ զերկուս մեծաղբի և զխաւոր թաւատս սպանին ի նոցանէ. թէ և ինքեանք ևս ի նոցանէ անթիւ սատակէին, Եւ վասն ամբուրեան բերդին Երեւանու ո՞ կարէ ճառել, որոյ տեսողքն վասն անտիկ գոլոյն ապշեալ հիանան (և ասի բան թէ՝ Թահմաղն այսինքն Հահահատիրն յորժամ եկեալ մտեալ և տեսեալ է ըզբերդն, հրացամբ ասացեալ է թէ՝ «սէնն զայրիանն ամասի գեօֆրագեօֆ օլտուն»), Եւ բարեպաշտ արքայն եթէ զինչ հնարս եցոյց իւրով աստուածա-

տուր Հանձարեղութեամբ վերջապէս այս է. Զի զբանս յուսողականս պէսպէսս գրեաց և գրեցոյց առ մեր երկրացի Հայկազուն խղճալի ժողովուրդսն որք անցեալ էին ի կողմանս Բայազիտու. հրամանաւ խանին առ ի պահպանել յերկիւղէ, գրելով այսպէս թէ՝ «վասն դիւրութեան, աղատութեան և այցելութեան ձերոյ եկեալ եմ, աւետիս ձեզ. լաւապէս գիտեմ, զի դուք ևս զայս կամիք. ուրիմն փութասցիք ի գալ իւրաքանչիւրք ի բնակութիւնս ձեր, զի բարեոք կարգաւորեցից զձեզ. և դուք վարից և վաստակոց ձերոց մուղայեթ լեալ լաւապէս ապրեսցիք». և փաշային Բայազիտու ևս գրեաց առ ի յղել և թողուլ ի գալ. Իսկ մերայինքն զայս իրեւ զաւետիս կենաց համարեալ և ի յամենայն ժամ Բրիստոսի¹ և ի փրկաւէտ կոչումն քրիստոնէական անուանն ապաւինեալ և ի նոյն խրատուեալ, յօժարակամ սիրով եկին իւրաքանչիւրքն ի գեօղս իւրեանց. բայց մինչ գտին զտունս իւրեանց աւերեալ, զփայտեղէն, զխոտեղէն, և զայլ պիտանի ինչս և այրելիսն հորր կիզեալ. զցորեանս, զգարիս և զայլ ինչս և ուտելիս թէ զծածուկս և թէ զշայտնիս ընդ բոլորին յափրջտակեալ, և զումանս անձինս որք ի պահպանութիւն տանց իւրեանց մնացեալ էին և կամ յերկիւղէ ի տեղիս տեղիս զօղեալ, զայնս ի յանօրինաց գերեալ, դառն տրտմութեամբ և յագոց հանելով զկեանս իւրեանց ողորային. Եւ ծայրագոյն քան զայս և առաւել ողորց արժանի այն էր, զի օրհնեալ արքայն առ երեսս իրր ի պահպանութիւն նոցա առ յիւրաքանչիւր գեօղս զտաճիկ զօրս բաղումս եդ իրր զնորագոյն վարս և զվաստակս տալ առնել. բայց ի ծածուկ պատուիրեալ էր առ ի չթողուլ ումեք ցրուիլ, այլ զգուշութեամբ պահել, յետոյ զոր ինչ հրամայեցէ այնպէս առնել. Իսկ երբ ետես, թէ անհնարին եղև բերթ առնուլն, քանիցս անգամ գրեցոյց Սրբազանին առ խանն, իրր թէ ահա եհաս ժամ, եթէ չհնազանդիցիս կամաց իմոց, զերկիրդ անմարդաբնակ եմ առնելոց և զքեզ ի վերջին թշվառութիւն (այսպէս ձեռագրում) հասուցանելոց, և խանն խստասրտեալ զընդդէմն պատասխանէր. Եւ մինչ կամեցաւ վերադառնալ յետս, յառաջ քան զերիս աւուրս հրամայեաց մեծաւ սաստկութեամբ ամենայն անողորմ տաճիկ զօրաց իւրոց ըշտապ (այսպէս) տաքնապաւ զբոլոր խղճալի, աղքատ և տառապեալ մերկ և բոկ ժողովուրդսն երկրիս չուեցուցանել ի յերկիրն իւր ընդ բարբարոս և խառնիւճաղանձ զօրացն իւրոց: Յայնժամ զթուղթ մի ևս — «Իբրեւ վերջին վճիռ» — գրել եւ — «մեծի» —

Սրբազանին առ խանն վասն արտասահմանութեան երկրականացն և աւերման երկրին, թէ այսպէս և այնպէս է առնելոց, եթէ ոչ անսպցես. և զայս թուղթ պատշաճ էր ի ձեռն զխաւոր և պատուամեծար վարդապետաց առաքել — «Որպէս եւ հրամայեալ եր աբխայն» — բայց՝ ճանապարհն Երեւանու կարի երկիւղալի էր և բարբարոս զօրօք լցեալ. դղիկապետն հանդերձ ստորագրեցելովքն դառնացեալ, ցասուցեալ և յոյժ սրտմտեալ, և թուղթն ևս բովածառ և կսկծեցուցիչ, և ամենեքեան ի բարկութիւն գրեցեալ. Վասն որոյ կարի դժուարին էր յայնմ դառն ստիկալի և մահաբեր ժամուն ումեք երթալ և տանել զայն թուղթն առ խանն. Սրբազանն հրամայեաց տեղապահ Մկրտիչ վարդապետին Շօթօթեցուց առ ի տանել, իսկ նա յառաջագոյն յերեկոյն յանձն էառ և յետոյ ըզհիւանդութիւն և զերկիւղն պատճառելով չէառ յանձն. ապա տխուր դիմօք և մեղմ բանիւ եհարց ցպատուական Հայրն մեր ասելով՝ «Վուկաս վարդապետ, դու կերթաս»: Յայնժամ համեստ և հեղանձն հայրն մեր ըստ խոնարհ և կամակատար բարուց իւրոց (որ ոչ էր զհրաման ինչ ի մեծագունէ իւրմէ ի բաց ասացեալ) յօժարակամ սիրով յանձն էառ ի գնալ, զերկիւղ մահուան ի բաց դնելով. բայց ի գիշերին այնմիկ յերազի տեսեալ էր, զի երկու ահագին գոմէշք մեծաւ ցասմամբ եղջերօքն իւրեանց ոգորելով զմիմեանս հարկանել կամէին. իրեւ յարեան ի վերայ միմեանց առ հարկանել, ի նոյն կէտն զինքն ի մէջ էին առեալ եղջերօքն իւրեանց, և երկոցունց եղջեր ծայրքն ընդ միմեանս — «դիմակցելով» — մաքառելով, ինքն մնացեալ էր անվնաս ի ճակատամէջս երկուց ահեղ գոմէջոց, Իրեւ զայս տեսեալ էր յերազի, ի միտս իւր մեկնարանեալ էր թէ՝ որպէս ի ոգորիլն եղջերաւորացն ինքն ի միջի գոլով առանց վնասու էր մնացեալ. նոյնպէս և ի գտանիլն իւր ի մէջ երկուց եղջերասարաս ի խանութեանց ի վերայ միմեանց զայրացմամբ ոգորելոց, Աստուծով ի գնալն և ի գալն իւր առանց իմիք վնասուց է լինելոց (որպէս և եղև իսկ). Վասն որոյ Հայրն մեր պատուական զյոյսն իւր առ Փրկիչն տիեզերաց Տէրն մեր Յիսուս Բրիստոս զնելով միով — «Տղայիւ» — թուանկչով ելեալ գնաց յերեւանու բերդն. (յայնժմ ժամու յորում բանակն արքային ընդ իրեարս էր խառնեցեալ և պատրաստեալ էին ի գնալ. և Ապխազքն ի գիշերի ցրուեալ էին և շուրջ զբերդովն թագթագութ շրջելով զաւարս որոնէին). և ի մերձենալն ի ձորն Երեւանու, ուր անցանի գետն Հրազդան, ի յանցանելն ընդ կամուրջն և մօտիլն ի դուռն բերդին, բազմութիւնք մարդկանց յաջմէ և յահեկէ, ի դիմաց և ի թիկանց, որք անգն կային այնք որք կարի վնասակիրք էին, ի յայրեցմանս սրտից իւրեանց զատամունսն կրճտելով զպէսպէս տգեղ բանըս և զհայհոյութիւնս իւրանցապայելս յիմարաբար

1. Պէտք է կարդալ «չամենայադր Խաչն Բրիստոսի». յաճախ խաչը գործ է դրուում քաղաքի կամ կայսեր փոխանակի քայքայելու, ինչպէս ընթերցողը նկատել կարող էր այդ միտքը չառնել:

— «առիկ» — բարանջէին (իբր թէ՛ զձեր հաւատակիցն բերեալ զերկիրս և զտունս մեր աւերեցիք, և զայլս այսպիսիս՝ խառնիճաղանձ տաճիկքն ահացուցանելով ասէին, բայց՝ ոչ իշխէին մերձենալ յերկուդէ խանին) 1. և իբրեւ գնացեալ էր առ խանն՝ շնորհիւ Յեառն յոյժ սիրով ընկալեալ էր, և քաղցրութեամբ զբաղում բանս հարցեալ, և ընդ միմեանս յօգուտ ժամս խօսեցեալ. և — «իբրեւ» — մինչ զպատասխանին առեալ էր, օրն երեկոյացեալ էր. և ի դիշերի ի միման ի դառնալն բաղում խումբք լէզկեաց ի ճանապարհին ի տեղիս տեղիս, պատահեալ էին և խօսեցեալ և ոչինչ վնաս հասուցեալ նմա. և եկեալ էր ի բանակն առ արքայն և առ որդիս նորին մինչ հանդերձեալ էին ի գնալ. զոր ինչ տեսեալ և լուեալ էր ծանոյց արքային և վերադարձաւ ի սուրբ Աթոռս առ Սրբազանն՝ բերելով զպատասխանին տարեալ թղթոյն, ընդ այն յոյժ ուրախացեալ օրհնեաց. Արք՝ իբրեւ չուեաց արքայն յերկրէս տանելով ընդ իւր զերկրականս, — «յայնժամ» — իսկոյն ելին բերդաբգել տաճիկքն ծարաւիքն արեան քրիստոնէից և գտին զգեօղս, զտունս և զընակութիւնս իւրեանց աւերեալ և զամենայն ապրուստսն յափշտակեալ և ի վերջին թշուառութիւն հասեալ, սկսան այնուհետեւ խորհտալ ի վերայ սրբոյ Աթոռոյս և Սրբազանին և զպէսպէս երկեցուցիչ բանս խօսիլ. վասն որոյ եւրանեալ Սրբազանն և աթոռայինքս ամենայն հանգերձ գիւղացեօք մերովք և այլովք առ մեզ եղելովք՝ երկնչիլ սկսաք և զպէս պէս զերկիւղս ի միտ բերել. մինչ զի՝ ելեալ ի տանիս հայէտք ի ճանապարհս Երեւանու մտածելով թէ՛ գուցէ իշխօղն բերգին ի դառնութենէ և ի սաստկութենէ տրտմութեան սրտմտեալ զզօրս առաքեսցէ ի վերայ մեր ի յասպատակութիւն և կամ զտուգանս տոնուլ կամիցի. վասն զի ի գլխաւորացն հայոց, առ ինքն եղելոց, որք — «զկացեալ» — մտեալ էին ի բերդն առ ի պահպանիլ. որք էին ծխողձալի անձինք, զմեծամեծ տուգանս խնդրեաց. զրպարտելով զնոսա թէ՛ դուք հաւատակից գոլով թշնամւոյն մերոյ դաշնագիր էիք լեալ նմա և զխայնութիւնս առնել կամէիք մեզ և զայլ այսպիսի ստաբանութիւնս բարդելով ի վերայ խղճալեացն և ի վերայ իւրաքանչիւրոցն ըզխտաբարոյ և զժանտ զինուորս եղեալ, խստութեամբ և ճշտիւ պահանջէին ի յոմանց Եձ թուաման, յոմանց Բձ, և յոմանց Աձ, աւելի քան զԲ թուամանս պահանջելով նեղէին և չարչարէին զնոսա քանիւք և բանտիւք. Իսկ ողորմելիքն այնոքիկ անճարացեալք զինչս և զստացուածս, ըզտունս և զայդիս իւրեանց վաճառելով և ի տաճկաց ծանր վերադրօք զգրամս պարտք առնելով հազիւ հազ հառուն. և վերջապէս բաղումք ի յետին

թշուառութիւնս հասեալ հոգօք և տառապանօք վարանեալ փոխեցան ի Յէր, և զընտանիս իւրեանց թողին ի դառն աղքատութեան: Եւ զինի գնալոյ արքային յերկրէս, մեք առ խանն շուտով զթուղթ միմարութեան գրեցաք, և զգնալն նորին ծանուցաք, և յետ երկուց աւուրց Սրբազանն հանդերձ եպիսկոպոսօք, իաչիւ և գաւաղանաւ և ամենայն հայրապետական բանակօք գնացաք ի տեսութիւն խանին. և ի մտանելն ի բերդն և ընդ անցանելն ընդ խառնիճաղանձ բազմութիւնսն տաճկաց, և ի տեսանելն զխաչն և զմեզ զամենեսեան, թէ զորքան բարբանջմունս արարին առաջի քմաց իւրեանց. մինն ասէր (օլքեամզ յըխան գեալտի) և միւսն ասէր (բարիքեալլա զօճաման խալիֆայ օլքեամզը ի յըխտըն խալաթի գէյտըն) և զայլս այսպիսիս, բայց ի մտանելն առ խանն, կարի սիրով ընկալաւ և շնորհակալ եղև վասն աղատելոյ զմնացեալ հայ և տաճիկան ի գերութենէ, որք ընդ հովանեաւ սրբոյ Աթոռոյն մերոյ ամրացեալք էին. և ծանր խիլայ ևս ետ. և Սրբազանն ևս վասն շիջուցանելոյ զհօր բարկութեան և դառնութեան որ ի սիրտս բռնաւորին և այլ տաճկաց իւրաքայ քրիստոնէիցս, նախահօգ լեալ՝ իբր գին աղատութեան զմեծագոյն թուով գրամս ինչ ետ ի յըմբերանումն նորին կամաւորապէս. զի մի ինքնին յակամայ զնորին կրկնապատիկն խնդրեսցէ, և յընդդիմանալն մեր՝ սրբոյ Աթոռոյն զերկին վնասս հասուցէ: Քանզի ի գալն — «եւ ի գնալն» — արքային յերկիրս մեր և ի գնալն աստի, թողեալ զաւերումն գիւղօրէից, այգեաց և այլ մուլք կոչեցեցելոց և միւս մասրաֆիցն սրբոյ Աթոռոյս, յատկապէս նաղտ (բ. թ.) (= երկու հազար թուման) այսքան վնաս եղև, եւս զերկրական մերադնեայնս զորս որպէս զգերի առեալ տարան, որոց տեղի բնակութեան ոչ ետուն, այլ ի բացեայ ի յանչէն տեղիս յերկար ժամանակս բնակեցուցին պանդխտութեամբ, և զակնածութիւն ինչ ոչ արարին. վասն որոյ՝ կէսք ժանտամահիւ, կէսք օդով խստութեան, կէսք սովու և կէսք այլ իմն ցաւօք ըստ մեծի մասին հանգեան ի Քրիստոս ի յօտարութեան և ի դառն պանդխտութեան կարի հեծեծանօք, Իսկ որք մնացին, զինի միջոցաց ինչ՝ միջնորդութեամբ և պէս պէս թղթագրութեամբ և մեծամաստակ աշխատանօք հոգեւոյս Հայրապետին, արքայն Վրաց և իշխօղն մեր ընդ միմեանս հաշտելով և յամ ամէ զմեծագոյն տուրս տալ խոստանալով նոյնոյ արքային, բաղում աղքատութեամբ վերադարձան յերկիրս մեր և մեծաւ հայթայթանօք սկսան աշխատել և ըզհնարս կեցութեան գտանել. զի վասն անվաստակ մնալոյ երկրիս մերոյ, սովն ևս տիրեալ էր. և յայնմ միջոցի Աստուծով միայն սուրբ Աթոռս էր ի շինութեան: Վասն որոյ՝ տաճիկքն տեսեալ ըզշինութիւնս սորին և զաղքատութիւնս իւրեանց, օր ըստ օրէ սկսան կատաղիլ և լրբութեամբ յառ-

1. Այստեղ փակագիծը մննի կնի փակում, մեռագրի մեջ մոռացուած է:

նեղ ի վերայ սրբոյ Աթոռոյս և զրազում՝ վնասս հասուցանել ջանալ. և սպասէին զիպող ժամու և զիտէին ևս զծանր հիւանդութիւն լուսահոգւոյն երկար միջոցաւ. և զիտէին մահուան նորին առ ի զչարութիւնս իւրեանց ի կիր արկանել. ոմանք զոչխարս և զտաւարս էին նշանադրեալ առ ի ասպատակել ի տեղի ասպատակեալ տաւարաց իւրեանց և ոմանք զայլս. վասն որոյ՝ ընդ ցայգ և ընդ գիշեր ըստ ի յորս՝ այսինքն ի մարաղ՝ մտեալ զազանի անտիրացեալ ժամու սպասէին և խումբ խումբ երթային և գային. Ահա այս էր պատճառն սասանութեան երկրիս մերոյ և վրդովման զորս ծանուցաք սիրելեացդ փոքր ի շատէ ստուգութեամբս Արդ՝ հոգեւոյս և երանեալ Հայրապետն մեր Տէր Սիմէօն իւրով խորախորհուրդ Եւրոպայնին հանձարովն զայս ամենայն զիտելով Բաւարք յառաջ քան զերանիկ մահն իւր ի հաղորդիլն մարմնոյ և արեան Աննարարին յոր շաքաթու նաւակատեաց Աւարգափառին կոչեաց զբոլոր եպիսկոպոսունսն և ծանոյց զմահն իւր և յիշեցոյց զալեկոծեալ վրդովմունսն երկրիս և զկատաղութիւնսն սինլիքոր տաճկացն, և զկնի վախճանի իւրոյ զանտիրութիւնսն սրբոյ Աթոռոյս և պատուիրեաց նոցա զգոյշ լինել յամենայն կողմանց, և յատկապէս — հինգուցն — ծերունազարդ Մարկոս արքեպիսկոպոսին (որ էր յայնմն ներկայոջ լուսարար սրբոյ Աթոռոյս — եւ զյիսուս եւ պատուեմաւ ի մէջ բնակից եպիսկոպոսաց բոլ բարձրագոյն պատեմի լուսարարութեան) — համանգամայն և խոստովանահայր — լուսահոգւոյն — ինքեան) վճռարար և որոշակի և կտափօրէն ի խոստովանիլն ասացեալ էր թէ՝ «ես զՂուկաս վարդապետն յայսքան ամս յայս միտս պահեցի ի սուրբ Աթոռոյս և առ իս և ոչ առաքեցի ուրեք ի նուիրակութիւն, որ զկնի վախճանի իմոյ յաղորդարար նա լիցի Հայրապետ և կառավարեցէ զսուրբ Աթոռս յայսմ վտանգածին և վրդովեալ ժամանակին»։ Զայս կրկնելով և երեքնելով իրրեւ զկտակ աւանդեալ ի ձեռն խոստովանահօրն վերոյ յիշեցելոյ. և ինքն բարի մահուամբ և մեծաւ հեշտութեամբ հանգեաւ ի Տէր. զորոյ ըզհօգին Տէր լուսաւորեցէ և ընդ երջանիկ հայրապետն դասեցէ և պսակեցէ. Ամէն

Իսկ զկնի թաղման նորին, բոլոր միաբանքն սրբոյ Աթոռոյս տեսանելով զփառեղանցութիւն ժամանակին և զվրդովումն երկրիս և զբաղմութիւնսն գոռոց և աւաղակաց, աւարառուաց և ասպատակողաց, որք շուրջ զԱթոռովս եւ և էջս առնէին և զիպող ժամու սպասէին (որպէս և պատմեցաք ի վեր), երկուցեալ ահիւ մեծաւ ի մեծն Պօլիս և յայլ հեռաւոր տեղիս — «անագան» — զհեկուցանելն անագան, յապաղումն և յանցումն վարկեալ գուցէ (ասեն) երկար միջոցաւ անտէր և անգլուխ մնալով սուրբ Աթոռս՝ վնասու իմիք և մեծագոյն դիպուա-

ծոյ հանդիպիցի և ի սաստիկ նեղութեանց անտի ոչ կարելով միաբանիցս դիպուածոց տեւել և տոկալ, ի տեղիս տեղիս ցիր և ցուն լինիցիմք. վասն որոյ՝ զներկայական երկիւղն և զալեկոծութիւն ի միտ բերեալ՝ և զօգուտն սրբոյ Աթոռոյս խորհեալ հանդերձ հրկրականօք մեծամեծօք և փոքունօք զկտակն լուսահոգւոյն ի մէջ բերեալ և մեծահանդէս սիւնհոգոս արարեալ, ընտրեցին զընտրեցեալն յԱստուծոյ, զբարեհոգեակեալն և զսիրեցեալն ի յազգս մեր և զյոգնաշատ միաբանն սրբոյ Աստուածակերտի Աթոռոյս զՏոգեոք Հայրն մեր զՏէր Ղուկաս-Եկարմեցի, արքեպիսկոպոսն Վայնեցի ի Հայրապետութիւն. Իսկ նա ըստ հեղ առանձնասէր և անփառանդիր բարուց իւրոց սկսաւ զայլ և այլ արգելադրութ պատճառս յառաջադրեալ և զինքն անբաւական, անարժան և ըստ ամենայնի անկարող վարկանել, և ի տեղւոյն իւրեւ ի սիւնհոգոսէ անտի ի դուրս ելանել կամէր. և զորքան ստիպէին և աղաչէին, նա ոչ անսայր. և յայնմ սիւնհոգոսի, որք նստեալ կային թէ վանականք և թէ աշխարհական իշխանք մեծամեծք և փոքունք և մանաւանդ արքեպիսկոպոսունք համակեալ և միաձայնեալ զլուսահոգւոյ կտակն ի մէջ բերելով ասէին. «ի յազգի և ի միջի մերում դու ես ընտրելին և զխաւորն և ազգն ևս զքեզ էին ընտրելոց ի հարկէ, որում արժանի իսկ ես և մանաւանդ ներկայ ես. եթէ ոչ յանձն առնուցուս յայսմ երկիւղալի և նեղ ժամանակիս լինիլ հոգաբարձու և պահպանիչ սրբոյ Աթոռոյս և պետ և գլուխ մեզ և ազգիս մերոյ, սուրբ Աթոռս և մեք որ ինչ վնասու և հանդիպիցիմք, դու ես — պատրասկանն եւ — զյիսուս պատճառն. և երանելի Հայրապետին կտակին չընդունօղն»։ և այլ այսպիսի բանիք զխիղճս տպաւորէին ի միտն (ողորմաղերս բանիք ըստեպ ըստեպ աղաչէին). Եւ նա ոչ կարացեալ ընդդէմ դառնալ աղաչանաց բազմութեան, յակամայ կամս յօժարեցաւ ի խնդիրս նոցա. և նորա մեծաւ բերկրութեամբ և անպատում ուրախութեամբ, զանգագահեմամբ, եկեղեցական զարդուք և հոգեոք երգօք առեալ տարան յԱստուածակերտ տաճարն երկնաման և առաջի Քրիստոսաիջի տեղւոյն սարսափելոյ գերասուրբ Աջոյն համբարմամբ շնորհաւորեցին զյանձն առեալ պատուական անունն Հայրապետութեան. և մեծաւ հանդիսիւ և նոյն եկեղեցական զարդուք տարեալ նստուցին ի մեծ Ահհարանն (և զայս այնու գիտմամբ փութացան շուտով առնել այսպէս, երկուցեալ գուցէ ի ծանրութենէ գերաբարձր և Աստուածային լծոյն՝ փոշիմանեալ յետս դարձցի). Իսկ ի յառաջիկայ կիրակէին, որ էր Աւարգափառի երկրորդ կիրակէն, ի նոյն 1229 թուին և յօգոստոսի 2, օծմամբ Հոգւոյն Աստուծոյ մեծահանդէս բազմութեամբ կացուցին ընդհանրական Վաթուղիկոս և ծայրագոյն Պատրիարք և պատուական Հայրապետ ամենայն Հայոց և սրբոյ Առաքելականի և Աստուա-

“ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ”

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒՆՍԱ-
ԳԻՏԱԿԱՆ ԹԵՐԹԸ

Հրատարակում է 1901 թ. նոյն ծրագրով
և ուղղութեամբ:

Տարեկան բաժանորդագինն է 10 ֆր.
— 4 բուլլի

Հասցեն A la Rédaction de la Revue
Hantesse“ Vienne (Autriche) VII/2 Mechitha-
risten Gasse, 4.

Բացում է 1901 թ. բաժանորդագրութիւնը

XIXԱՂԲԻԻՐXIXs. եւ XIIs. ՏԱՐԱԶXII

Պատկերագրող Ամսագրի եւ Պատկերագրող
շաբաթաթերթի

Աղբիւր—Տարազի տարեկան բաժա-
նորդագինը 10 ռ., արտասահման 18 ռ. կամ
50 ֆր.: ԱՂԲԻԻՐ ամսագրի տարեկան գինը
3 ռ. ՏԱՐԱԶԻՆԸ—6 ռ. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾՆԵՐ,
ԻԻԼԻԻՍՏՐԱՅԻՐՆ, ՊԱՐԻԶԻ ՄՈՂԱՆԵՐ սա-
նում են Աղբիւր եւ Տարազ միեւնոյն հա-
ցելով սացող բաժանորդները. նաեւ փա-
ռակազմ օրացոյց:

Հասցեն՝ ТИФЛИСЬ, Редакция иллюстр.
жур. АГБЮРЪ-ТАРАЗЪ, TIFLIS (Caucase) Rédaction
des 'noſA gbur et Taraz.

Խմբ.-Հրատ. ՏԻԳՐԵՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

„ԼՈՒՄԱՅ“

ԴՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

Զ. տարի

Հրատարակում է տարեկան երկու գիրք

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 3 ԲՈՒՐԻ

ԼԵՐԱՔԱՆԻԼԸ գիրքն առանձին 2 ռ.

Հասցեն՝ Тифлисъ, Редакция „ЛУМА“ կամ Прот.
Гюту Аганьянцу.

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 3 Ր.

Դ/մ/լ՝ Ерванду Лалалянцъ. Тифлисъ. Се-
минарія Персиянцъ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆՅ.

ՆՈՐ—ԴԱՐ

(ՏԱՍՆԵՆՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ)

Քաղաքական-գրական ամեն օրեայ թե-
թը 1901 թն հրատարակուի Թիֆլիսում նոյն
գիրքով և ծրագրով ամեն օր, բացի հիւրակի և
տօներին հետևող օրերէն:

«Նոր-Դար»-ի տարեկան գինն է 10 բուլլի,
վեց ամսուանը՝ 6 բուլլի, երեք ամսուանը՝ 3 ռ.
50 կ., Թիֆլիսից դուրս՝ ամիսը 1 ռ. 50 կ. հա-
տով դուրսը՝ 7 կ., Թիֆլիսում՝ 5 կոպ.:

Բաժանորդ եւ գրեւոր Թիֆլիսում միմեայն
խմբագրատանը:

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ բաժանորդները վճարում
են տարեկան 40 ֆրանկ:

Յայտարարուի իւր ընդունումն
և օտար լեզուներով. առաջին երեսումը՝ բառը
4 կոպէկ:

Պատով «Նոր-Դար»-ի հասցեն՝ ТИФЛИСЬ
ВЪ РЕДАКЦИЮ „НОРЪ-ДАРЪ“ կամ Tiflis (Cau-
case), Rédaction du journal „Nor—Dar“.

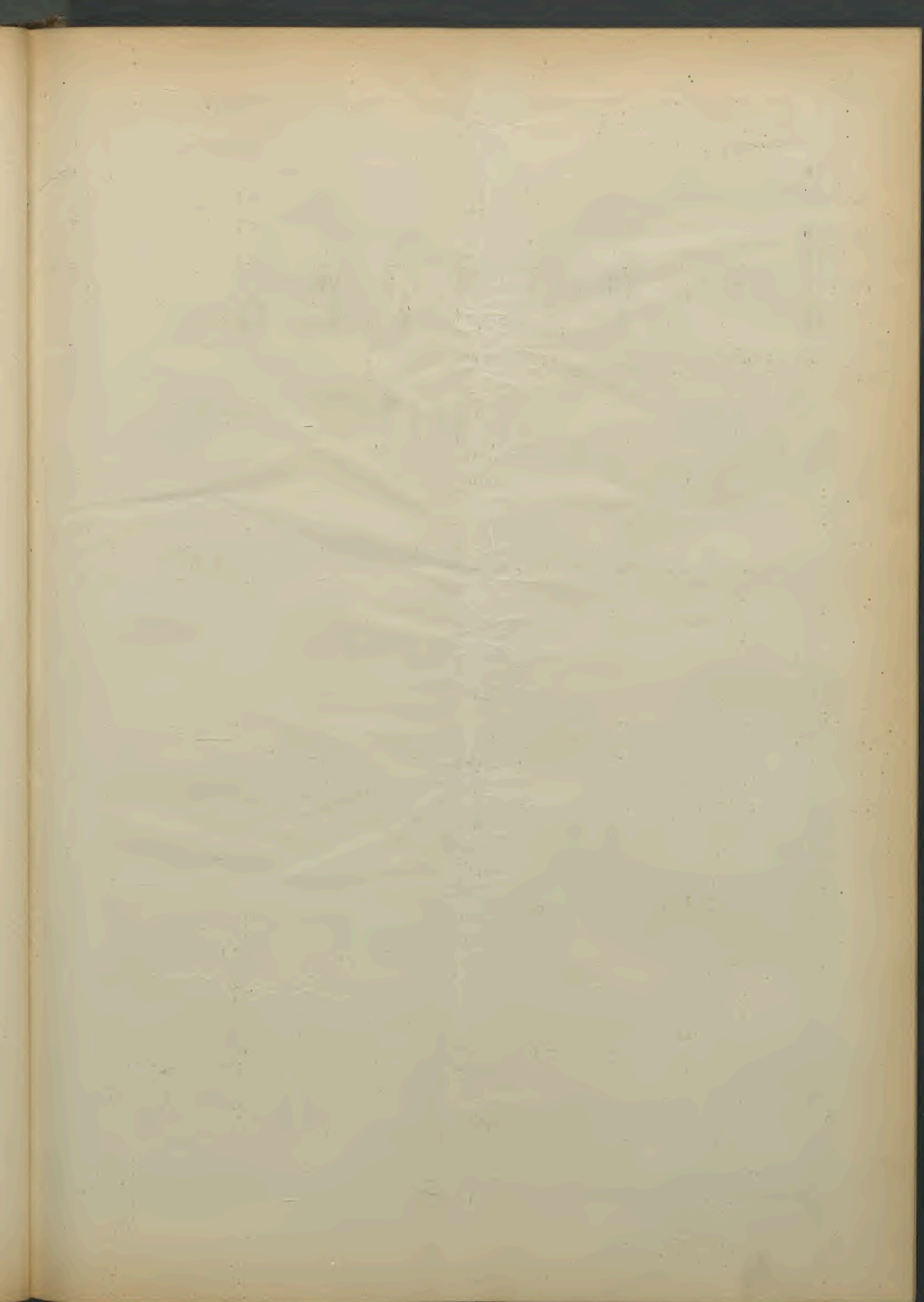
ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

տարի ծ/ծ.

Հասցեն է Rédaction de la Revue „BAZ-
MAVEB“ St. Lazare VENISE (Italie)

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

1901

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՊԵՇՏՈՆԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Բ ա ժ ա ն ր դ ա գ ի ն ն է { Ռուսաստանում 4.ր
Արտասահմանում 5ր .

Խնդրում ենք բաժանորդներին յայտնել իրենց ձեռք հասցեները.
Հասցեն՝ Св. Эчмиадзинъ. Типографическому Комитету,

Արտասահմանի համար. Rédaction de la Revue „Ararat“. Etchmiadzine
(Caucase)